

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Sevda Sadıqova

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ **(XVII əsrə qədər)**

Dərs vəsaiti

*Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının
26 may 2025-ci il tarixli iclasının qərarı ilə
(protokol №06) təsdiq olunmuşdur.*

Bakı – BDU – 2025

Elmi redaktor: **Elbrus Əzizov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Qızılgül Abdullayeva**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Həcər Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor

S. Sadıqova. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII əsrə qədər). Dərs vəsaiti. Bakı: BDU Nəşr Evi, 2025. – 324 səh.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII əsrə qədər)” adlı dərs vəsaiti ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərs vəsaiti ədəbi dili ilkin formalaşma dövründən XVII əsrə qədər olan mərhələsini əhatə edir. Burada ədəbi dil tarixinin müxtəlif məsələləri nəzərdən keçirilir, mövcud tədqiqatlar və mənbələr əsasında Azərbaycan ədəbi dili tarixi kursu sistemli şəkildə şərh edilir. Dərs vəsaitindən tələbələr, magistrantlar, müəllimlər, elmi işçilər, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

ISBN: 978-9952-588-29-3

© S. Sadıqova, 2025

© Bakı Dövlət Universiteti, 2025

***Akademik Tofiq Hacıyevin
əziz xatirəsinə ithaf olunur.***

GİRİŞ

Dil xalqın kimlik vəsiqəsidir. Ədəbi dil onu yaradan və yaşadan xalqın, millətin düşüncə tərzini, ünsiyyət bacarığını, həyat fəlsəfəsini əks etdirən vasitədir. Azərbaycan ədəbi dili türk dil ailəsinin bir üzvü kimi uzun inkişaf yolu keçmiş, formalaşmışdır. Mövcud ədəbi dil abidələri, bütün yazılı nümunələr xalqın, millətin düşüncə və dil tarixini təqdim edir. Bu cəhətdən ədəbi dilə aid tədqiqatların dərs vəsaiti kimi təqdimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dərs vəsaiti Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənni Filologiya fakültəsinin III və IV kurslarında tədris olunur. Əsər “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənninin proqramı əsasında yazılmışdır.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənni ədəbi dilin yaranma tarixi, inkişaf mərhələlərini, dilin üslubları və müxtəlif mərhələlərin dil norması haqqında məlumatları əhatə edir. Vəsaitdə ədəbi dilin nəzəri məsələləri ilə yanaşı, müxtəlif üslub faktları, ədəbi nümunələr və sənətkarların ədəbi dil yaradıcılığı sistemli şəkildə təqdim edilir. Ədəbi dilin yarıdığı tarixi şərait, yazıçı və şəxsiyyətlərin rolu haqqında məlumat verilir, həmçinin müxtəlif sənətkarların ədəbi dil yaradıcılığında fəaliyyəti, aparıcı rolu, yaradıcılıq üslubu və dil xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Bu dərs vəsaiti ömrünün v  yaradıcılığının böyük bir hissəsini türkologiya elminin, ədəbi dilin milli kimlik müstəvisində t dqiqln  həsr etmiŐ akademik Tofiq Hacıyevin ədəbi dil tarixinə dair t dqiqlatları əsasında hazırlanmıŐdır. Dərs vəsaitinin hazırlanmasında əsas mənbə olaraq T. Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” adlı iki cildlik dərsliyindən,  . Dəmirçizadənin, M. Cahangirovun, N. Xudiyevin v  baŐqa alimlərin əsərlərindən b hr l nmıŐ, həmçinin internet resurslarından istifadə olunmuŐdur.

ƏDƏBİ DİLİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ədəbi dil tarixi və tarixi qrammatika fənlərinin oxşar və fərqli cəhətləri. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi iki əsas fənn üzrə öyrənilir: Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Ədəbi dil hər bir dilin yüksək inkişaf etmiş formasıdır. Onun inkişafı xalqın, millətin, cəmiyyətin və dövlətin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Ədəbi dil dilin elə bir səviyyəsidir ki, oradan həmin xalqın, millətin mənsub olduğu düşüncə tərz, dünyagörüşü, yaşayış qaydaları, bu dildə danışanların intellekt səviyyəsi görünməyə başlayır. “Ədəbi dil tarixi” fənninin əsas vəzifəsi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini, ayrı-ayrı üslubların meydana gəlməsi və inkişaf tarixini öyrənmək, müxtəlif mərhələlərə uyğun dil faktlarının üslubi təbəqələşməsini araşdırmaq və sistemləşdirməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən “Ədəbi dil tarixi” fənni müəyyən mənada dilçiliyin bütün sahələrini özündə əks etdirən, onun inkişaf səviyyəsi haqqında dolğun mənzərə yaradan bir fəndir. “Ədəbi dil tarixi” fənninin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada dilçiliyin müxtəlif fənlərindən əldə edilmiş biliklər ümumi şəkildə tətbiq olunur, makrodil sistemi içərisində ədəbi dilə aid məsələlər araşdırılır. Deməli, “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” fənni təkcə ədəbi dilin deyil, ümumilikdə həmin dilin formalaşması, yaranma tarixi, müxtəlif dövrlərdə mərhələli inkişafını, həmçinin dil əlaqələrinə də əhatə edir. “Ədəbi dil tarixi” fənni dilin struktur əsasını və bu faktların nitqdə funksionallığını, bütövlükdə nitqin tarixini öyrənir.

“Ədəbi dil tarixi” fənninin əsas tədqiqat obyektini Azərbaycan dilində olan bütün yazılı abidələrdir. Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı mənbələrdən danışarkən Ə.Dəmirçizadə yazılı abidələri ümumi və xüsusi olaraq fərqləndirir. Ümumi ilk mənbələrə türk dillərinin hamısı üçün ortaq sayıla bilən abidələr, xüsusi isə türk dilləri ailəsindən fərqlənən hər bir dilin özünəməxsus yazılı nümunələri nəzərdə tutulur (13, s. 31-47).

“Ədəbi dilin tarixi” fənni ilə “Tarixi qrammatika” fənninin tədqiqat istiqaməti mənbələrə münasibətdə uyğunluq təşkil etsə də, abidələrin dilinə yanaşma məqsədinə, faktları təhlil etmə üsuluna görə bu iki fənn arasında fərqli cəhətlər özünü göstərir.

1. “Tarixi qrammatika” fənni yazılı mənbələr üzərində tədqiqat apararkən bütün dil faktlarını mətnin içərisindən seçib ayrılıqda, qrammatik faktlar kimi tədqiq edir, onlara işarələr sistemi kimi yanaşır. T. Hacıyevin yazdığı kimi, “Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların forma göstəricilərinə etimoloji münasibətdən, fonetik-tələffüz və morfoloji təkamül baxımından diqqət yetirir. Bu baxışda zehni-əqli inkişafıla rabitədən çox, xronologiyaya daha artıq əhəmiyyət verilir” (27, s. 4). “Ədəbi dil tarixi” isə dil faktlarının daxili potensialını aşkar edir, yəni “bütün faktları mətnin daxilində öyrənir. Fikrin ifadə olunmaq imkanını əsas götürür. Mövcud qrammatik qəliblərin fikri, düşüncəni ifadə etməsindəki çevikliyə diqqət yetirir” (27, s. 4). T. Hacıyevin dediyi kimi, “Tarixi qrammatika” işarələri, ədəbi dil tarixi isə onların enerjisini öyrənir” (27, s. 4). Deməli, ədəbi dilin mahiyyətində dil faktlarının funksionallığı vacib faktordur.

2. Ədəbi dilin tarixini tədqiqatlarda çox vaxt üslubla-

rın tarixi kimi qeyd edirlər. Ədəbi dil tarixi üslubların dil materialına münasibətini əsas tutur. “Bu üslubların yaranması, inkişafı, onların xalq dilinə təması və ya uzaqlaşması kimi məsələlər ədəbi dilin mühüm problemlərindəndir” (28, s. 18). “Tarixi qrammatika” fənnində isə dil faktlarının hansı üslubdan alınması əsas deyil, üslub faktı nəzərə alınmır. Bu mənada, “Ədəbi dilin tarixi” fənni qrammatik kateqoriyaların deyil, üslubların tarixini öyrənir (27, s. 4; 28, s. 18).

3. Frazeologiyaya diqqətlə yanaşmaq və onun araşdırılması məsələsində də bu iki fənn arasında ayrılıq vardır. “Dilin tarixi təkamülündə leksik qatın, xüsusilə də frazeologiyanın inkişafını izləmək qrammatikanın məqsədi deyildir”. Frazeoloji vahidlərin mental əsası “frazeologiya insan şüurunun hazırladığı ilk bədii məhsuldur” fikrini təsdiqləyir. Bu vahidlərin məna tutumunda nominativlikdən məcaziliyə doğru gedən genişlənmə, semantik dəyişmə prosesi onların daxili məzmununu dərinləşdirir, funksionallığını şaxələndirir. Odur ki, “frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir” (27, s. 4). Bu səbəbdən, dilin obrazlılıq və bədiilik vahidləri kimi frazeologiya ədəbi dilin çərçivəsində sərbəst və mətn daxilində daha əhatəli araşdırılır.

4. “Tarixi qrammatika dilin tipoloji inkişafını”, başqa sözlə, dilin quruluşuna görə təsnifi məsələlərini, struktur-forma baxımından tarixi inkişaf və dəyişmələrini, “ədəbi dil tarixi isə ictimai-sosioloji, zehni-idraki mündəricəsini”, yəni dilin ictimai mahiyyətini, sosial rolunu, düşüncə və idrak sisteminin, qavramaların, anlayışların təqdimini, mental sistemin ifadə tərzini kimi məsələləri “əsas götürür”. T. Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, dilin müxtəlif təbəqələrindəki elementlərin

“ixtisaslaşmasını”, dilin quruluş faktlarının “ədəbi” və “qeyri-ədəbi” hissələrə ayrılması prosesini, üslubların inkişafında bu hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini ədəbi dil izləyir” (27, s. 5; 28, s. 18-19). Bu fənn bütövlükdə dilin öz ictimai vəzifəsini yerinə yetirmək istedadı, fikrin ifadəsindəki mütəhərriklik qabiliyyəti ilə maraqlanır (29, s. 6). Hər cür fikrin, müxtəlif məzmunlu düşüncənin dil faktlarında əksi ədəbi dilin üslublarını, üslubi bölgüsünü müəyyənləşdirir. .

5. “Bu fənlər əslində dilçilikdə ayrı-ayrı anlayışlar kimi qəbul olunmuş “dil” və “nitq” kateqoriyaları üzrə ixtisaslaşmışdır. Tarixi qrammatika dilin tarixini, ədəbi dil tarixi isə nitqin tarixini öyrənir” (27, s. 5; 28, s. 19). Başqa sözlə, tarixi qrammatika dilin statik vəziyyətini tədqiq edir, ədəbi dil tarixi isə dilin dinamikasını araşdırır.

6. Ədəbi dilə təsir edən əsas amillərdən biri ictimai-siyasi, mədəni-tarixi şərait, digəri isə sənətkarların, tarixi şəxsiyyətlərin ədəbi dilin inkişafındakı roludur (27, s. 16; 28, s. 33-34). Ədəbi dil tarixindən fərqli olaraq “Tarixi qrammatika” fənnində bu məsələ tədqiqat sistemindən kənar qalır.

Ümumxalq danışiq dili iki qola ayrılır: danışiq dili, ədəbi dil. Ədəbi dil ümumxalq dilinin bazası əsasında yaranır, formalaşır və müəyyən normalar əsasında fəaliyyət göstərir. Bəkir Çobanzadə ədəbi dili belə təqdim edir: “Ədəbi lisan hər dürlü ümumi dil kibi öyrənilməsinin tamamilə şüurlu olması, doğru və yanlış, səhih, qələt gözü ilə daima müəyyən qanunlar və nizamlara uymağa çalışması ilə xalq *lisanından* ayrılır” (10, s. 90). O, dili müəyyən qaydalara sığışdırıb bu qaydalar içərisində onu mühafizə etməyi, yəni normalılığını ədəbi dildə ən əsaslı məqam olaraq görür.

Ümumi qənaətə görə “ədəbi dil xalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür”. Başqa sözlə, ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən, normativ tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərən qolu ədəbi dildir (27, s. 5-11; 13, s. 11).

Seçmə prosesi dilin ümumi bazası əsasında aparılır. Məsələn, Azərbaycan dilində *gecə* // *gejə*, *qayçı* // *qeyçi* və yaxud *görür*, həm də *göröy* variantları işlənir. Bu variantlar arasında seçmə aparılır. Eyni şəkildə bütün yaruslar üzrə dil faktlarından hansı bütöv dil üçün ümumidir, ədəbi dil üçün daha uyğundur, o seçilir, müəyyənləşir, beləliklə, dil normaya və qaydaya salınır. Seçmənin ümumxalq dili və onun dialektləri əsasında aparılması əsas məqamlardan biridir. Müxtəlif dialektlərdən vahidlərin dil üçün yararlılıq səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Burada ilkin və sonrakı seçmə prosesləri baş verir. Bu isə ədəbi dilin dialekt əsası məsələsinə aid olur.

B.Çobanzadə öz tədqiqatlarında ədəbi dilin əsasında dayanan dialekt məsələsini belə təqdim edir: “Əgər ədəbi və ümumi lisanlar əcnəbi olmayıb, xalqın kəndi lisanı isə məhəlli şivələrdən birisinin yazı və ədəbiyyat vasitəsilə ümumiləşməsindən doğar və bu zamanda da əksəriyyəni mərkəzin konuşduğu şivə olur. Rus ədəbi lisanı Moskva və ətrafında konuşan şivə olduğu kibi, Osmanlı ədəbi lisanı da İstanbul şivəsidir” (10, s. 89).

Ədəbi dilin dialekt əsasına – *koyne* deyilir, yəni konkret tarixi dövrdə ədəbi dilin əsasında dayanan dialekt. Belə ki, ədəbi dilin formalaşması mövcud dialektlərdən birinin fonetik, leksik, qrammatik kütləsi ilə tənzimlənir. Bu “kütlə örnək

olaraq götürülür, ədəbi dil kimi qəbul olunur. Ədəbi dilin əsasında duran bu örnək-dialekt koyne adlanır” (28, s. 22). Koyne vəzifəsində hər hansı ərazinin siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni mərkəzi sayılan əyalətin dialekti çıxış edir (28, s. 22).

Tofiq Hacıyevin fikrinə görə, dilin bütün sonrakı seçmələri də bu zəmində icra olunur, koynenin xüsusiyyətlərinə uyğun cəhətlər götürülür. Ədəbi dil bir dialekt səviyyəsində fəaliyyətə başlayır, get-gedə dialektfövqü əlamətlə dolğunlaşır və dialektlərdən uzaqlaşır (28, s. 22). Bu da ədəbi dilin ayrı-ayrı dil yarusları üzrə normasında əks olunur.

XVI əsrin sonlarına qədər Təbriz-Şirvan şivələri, XVII əsrdə Qarabağ şivəsi ədəbi dilin dialekt əsasında dayanırdı.

Ədəbi dilin norması və onun tarixiliyi. Qeyd edildiyi kimi, ədəbi dilin yaranmasında əsas faktor onun normalılığıdır. Norma dil faktlarından müəyyən qanun çərçivəsində istifadə olunmasıdır. T. Hacıyev normanı belə təqdim edir: “Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür” (27, s. 9). Normanın əsas keyfiyyətlərindən biri isə onun *tarixiliyidir*. Norma dilin müəyyən tarixi mərhələsində yaranır, yazılı mənbələr əsasında müəyyən olunur. Əslində bütün yazılı mənbələrin dili normanın konkret tarixi dövr və mərhələdəki keyfiyyətini əks etdirmir. Lakin Azərbaycan dilinin mənbələri əksərən bu dilin normasının tarixi inkişaf istiqamətini sistemli şəkildə ifadə edir. Bu da onunla əlaqəlidir ki, həmin mənbələrin müəllifləri hər zaman elmi, savadlı insanlar olmuş, ərəb, fars dillərini, mükəmməl bilmiş, əcnəbi əlifbanı Azərbaycan dilinin struktur-forma sisteminə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

Klassik nitq-yazı ənənələrinin tarixi sabitliyi də normanın sabitliyinə təsir göstərmişdir. Konkret tarixi mərhələdə formalaşdığından dövrün bütün dil hadisələri normada əks olunur. Deməli, norma ədəbi dilin yaradıcıları tərəfindən istifadə edilərək mühüm dil faktı kimi qəbul olunur. Bu faktlar ədəbi dilin bütün üslublarını əhatə edir, onlar arasında paylaşılır, o zaman normaya çevrilir. Dil hər zaman inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər qazanır. Ancaq bütün köhnə xüsusiyyətlərindən də tam azad olmur. Bir xüsusiyyət dəyişərək yenisi ilə əvəz olunur. Digər məqamda isə əvvəlki keyfiyyətlərini mühafizə edir, onları da itirmir, tarixən mövcud olan bir sıra xüsusiyyətlər yeni məqam qazanır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə tarixilik normanın əsas əlamətlərindən sayılır. Beləliklə, “tarixilik normanın, bir tərəfdən, gələcəyə meyində, o biri tərəfdən, keçmişə bağlanmasıdır (27, s. 12; 28, s. 28-29). Norma hər bir tarixi dövrdə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə məruz qalır. Bu komponentlər ayrılıqda və eyni zamanda dəyişə bilər. Kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin ayrılıqda baş verməsi yarım-mərhələləri, birlikdə baş verməsi dilin bütöv inkişaf dövrünü yaradır (27, s. 51).

Ümumxalq dilindən təcrid olmayan, onun bazası əsasında formalaşan, müəyyən qayda və normalara tabe olan ədəbi dil yarandığı dövrdəki cəmiyyət psixologiyasını, fərdi psixologiyanı, ictimai mühitin keyfiyyət və əlamətlərini və s. əks etdirməklə mənsub olduğu dil daşıyıcısının mental sistemini, milli intellekt səviyyəsini işıqlandıra bilər.

Qeyd edildiyi kimi, norma tarixən dəyişərək dövr və mərhələlər yaradır. Bu keyfiyyət, normativlik dilin bütün yaruslarını – fonetik, leksik, qrammatik qatlarını əhatə edir.

Onları məzmunndan, ifadə edilən fikirdən asılı olaraq nizamlayır. Bu zaman məzmun və forma vəhdəti yaranır.

Normanın tərkibində iki hissə - komponent vardır: 1) struktur – forma tərəfi; 2) funksional – məzmun tərəfi. Birinci tərəf dilin strukturunu, fonetik, leksik və qrammatik qatların dil faktlarını, ikinci tərəf isə onların funksionallığını üslublar sistemini əhatə edir (27, s. 51; 28, s. 29). Ədəbi dilin əsas üslubları bədii, elmi, publisist və rəsmi-epistoluar üslublardır.

Üslub anlayışı və ədəbi dilin üslubları. Ədəbi dilin mərhələləri üslub rəngarəngliyi ilə seçilir. Üslub haqqında ədəbi dildə müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Ədəbi dil bəzən üslublar haqqında elm də adlandırılır. Belə ki, burada bütün dil faktları mətn içərisində öyrənilir, onların yaratdığı məna rəngarəngliyi, ifadə tərzii əsas götürülür, bu da bilavasitə üslub faktı kimi müəyyənləşir. Hər üslubun özünəməxsus dil norması olur və bunlar da məhz ədəbi dil fənninin içərisində tədqiq olunur. T. Hacıyev qeyd edir ki, “Üslub – konkret ifadə işinin formasıdır. Məzmunna çatmaq üçün hər sənətin özünə aid ifadə vasitə ilə manevridir” (29, s. 78). Üslub Azərbaycan ədəbi dilində termin kimi bir neçə mənada işlənir. Üslubun funksional-məzmun tərəfini əks etdirən bir neçə qol ayrılır: bədii, elmi, rəsmi-epistoluar, publisist. Başqa sözlə desək, ədəbi dil bədii, elmi düşüncəni, rəsmi və şəxsi münasibətləri, geniş kütləyə çatdırılacaq bütün məzmun və məlumatları – kütləviliyi ifadə edir. Nəticədə ədəbi dilin bədii, elmi, rəsmi-epistoluar və publisist üslubları formalaşır. Ədəbi dilin üslublarında ikinci məqam ifadə tərzii-dir. Bütün üslublar üzrə iki dil təzahürü özünü göstərir: 1) danışıq dili; 2) klassik dil. Ənənəvi şəkildə *klassik-kitab* və

folklor-danışıq üslubu işlənmişdir. *Klassik-kitab üslubu* termini klassik dildə, folklor-danışıq üslubu isə danışıq dilində yazılmış olan nəzm və nəsr nümunələrinin dili anlayışını təqdim edir. T.Hacıyev son dövr tədqiqatlarında bu iki termini üslubun struktur-forma komponentinə uyğun olaraq dəqiqləşdirir, *klassik dil təzahürü* və *xalq dili təzahürü* terminləri ilə əvəz edir. Üslub mahiyyətə nitq prosesində hər hansı bir məzmunu (bədi, elmi, rəsmi və s.) təqdim edən dil faktlarının funksionallığını müəyyənləşdirir. Ədəbi dilin bütün üslublarına aid olan yazılı nümunələr xəlqi və ya klassik dil təzahürü şəklində qruplaşdırılaraq tədqiqata cəlb edilir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bədi üslub xüsusi tarixi mövqeyə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi bədi dilin tarixi ilə eynidir. Ədəbi dil və bədi dilin münasibətinə baxışda müxtəlif yanaşmalar vardır. Doğru olan fikir bundan ibarətdir ki, ədəbi dil geniş anlayışdır, bədi dil isə onun tərkib hissəsidir. Ədəbi dilin ilkin qaynağı isə bədi nümunələrdir.

Ədəbi dilin əsas tarixi taleyini o dilin daxili imkanları həll edir. Ancaq dildaxili faktorlarla yanaşı dilxarici faktorlar da xüsusi rol oynayır. Bu cəhətdən ədəbi dilin hər bir dövründə onun dil normasına, inkişaf istiqamətinə təsir edən amillərdən biri də ictimai-siyasi-tarixi şərait və tarixi şəxsiyyətlərdir. Siyasi şərait ədəbi dilin tarixinə ədəbi dilin məzmununa, keyfiyyətinə bir necə istiqamətdə təsir göstərir. Deməli, ədəbi dilin inkişaf tarixində obyektiv səbəblərlə yanaşı subyektiv təsirlər də iştirak edir, onun tarixi məzmununda əks olunur: XIII-XIV əsrlərdə monqolların hücumu ədəbi dilə müxtəlif istiqamətlərdə təsir edir: bir tərəfdən ədəbi-bədi nümunələrin ideya-məzmunu yenilənir, yeni məzmun aydın

dillə təqdim edilir. Eyni zamanda bədii dil elmi məzmun ifadə edən fəlsəfi terminlərlə zənginləşir. İ.Nəsimi öz yaradıcılığı ilə xüsusi məktəb yaradır. Onun dili həmin dövrün ədəbi dil mənzərəsinin müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərir. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda yaranan ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin nüfuzunu artırır. Ş.İ. Xətəinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində istifadə edilməsi, ədəbi dilin leksik tərkibində kifayət qədər milli terminologiyanın yaranmasına səbəb olur. Hökmdarın doğma dilində yaradıcılıqla məşğul olması ədəbi dilə münasibəti tənzimləyir, onun ədəbi mühitdə fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Füzuli sənətkarlığı ilə ədəbi-bədii dili mükəmməl səviyyəyə çatdırır. Beləliklə, ictimai-siyasi mühit, siyasi və ədəbi şəxsiyyətlərin rolu ədəbi dilə hərtərəfli təsir göstərir və ədəbi dildə üslubların diferensiallaşmasına və funksionallığına imkan yaradır.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ONUN ETNİK MƏNŞƏYİ

Ədəbi dilin tarixi yazılı abidələr əsasında araşdırılır, tədqiq edilir. Hər bir yazılı abidə dillə bərabər xalqın tarixi, onun milli düşüncə sisteminin, mədəni inkişaf səviyyəsinin tarixi deməkdir. Bu müstəvidə ədəbi dil xalqın yazılı abidələr vasitəsilə təqdim edilən milli kimlik vəsiqəsidir. Milli kimlik məsələsi xalqın və dilin tarixini vəhdətdə öyrənməyi tələb edir. Azərbaycan ədəbi dilinə uzun tarixi inkişaf yolunda, mərhələli inkişaf prosesində dildaxili və dilxarici (ekstra-lingvistik) faktorlar təsir göstərmişdir.

Ədəbi dilin tarixi inkişafının tədqiqində bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan iki məsələ xüsusi yer tutur: dilin və xalqın mənşəyi; onların yaranma, mövcud olma tarixi. Azərbaycan xalqının etnogenezinə aid araşdırmalar bu dilin qlotogenezinin tədqiqi üçün dəyərli materiallar verir. Bir-birindən ayrılmayan etnogenez və qlotogenezin vəhdətdə araşdırılması ədəbi dilin ilkin mənbəyinə işıq salır, dilin yaranma və inkişaf tarixinin, struktur-forma və funksional məzmun sisteminin tədqiqi üçün zəngin material verir.

“Tarixən *türkcə* // *türk dili* kimi bilinən Azərbaycan dilini XIX əsrdən 1920-ci ilə qədər Rusiyada və onun vasitəsilə Avropada bu adlarla da tanımışlar: tatar dili, türk-tatar dili, Azərbaycan-tatar ləhcəsi, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili” (29, s. 4).

“Azərbaycan” sözünün yaranması və etimologiyası haqqında fikirlər müxtəlifdir (36, s. 107-110). Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində yazılır ki, “Azər” türkcə uca

deməkdir, bayqan varlıların, böyüklərin yeri mənasını verir. Bu ölkə belə adla tanındı və elə buna görə də bu gün Azərbaycan adlanır”. Lakin “Şərhlər” bölməsində bu parçanın sonradan əlavə olunması və *Azərbaycan* sözünün etimologiyasının yanlış olduğu qeyd edilir. Hər halda sözün ikinci *bay+qan* hissəsi yanlış sayıla bilməz (25, s. 22).

Əksər tədqiqatlarda “Azərbaycan” sözünün etimologiyası bu ərazidə qədimdən mövcud olmuş Atropatena dövlətinin və onun çarı Atropatın adı ilə əlaqələndirilir. Bununla belə, tədqiqatlarda deyildiyi kimi, Azərbaycan dili haqqında ilk məlumat XI əsrdə Xətib Təbriznin müəllimi Əbül-əla Məəri ilə söhbətində qeyd olunur. Xətib Təbrizi müəlliminin hansı dildə danışdınız sualına “Bu Azrəbican əhalisinin dilidir” – deyə cavab verir (29, s. 5).

T.Hacıyev belə bir faktı qeyd edir ki, “VII əsrdən məlum olan mənbələrdə ərəblər Azərbaycana Azrəbican demiş və sifət məqamında həmin sözü azrəbi şəklində işlətmişlər. Beləliklə, Xətib Təbrizinin söylədiyi “Azrəbican əhalisi” müasir mənada azərbaycanlılar, “azrəbi dili” isə Azərbaycan dili deməkdir”. O, “Azərbaycan” sözünün etimologiyasını bu şəkildə izah edir: *az* (türk tayfası) + *ər* (igid mənasında) + *bay* // *bəy* (“ər”in mənasını gücləndirir) + *can*//*qan* (məkan anlayışı bildirən morfem) (28, s. 37). Qədim türk dilində *bay*, *bəy* (beg) sözləri fərqli semantik yük daşıyır: 1. varlı, xoşbəxt; 2. bəy; T.Hacıyev “*bay*”, “*bəy*” sözlərinin kökünü müasir qaraçay, balkar dillərində işlənən “bi” vahidi ilə əlaqələndirir və Xətib Təbrizinin işlətdiyi *azrəbi* sözündəki *azrə* hissəsini “azər”in dəyişmiş forması hesab edir. IX əsr bulqar şairi Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” adlı əsərində “bi”

vahidinin xüsusi adlara qoşularaq *Marbi, Bozbi* şəklində işlənməsi də bu fikri söyləməyə əsas verir. Onun fikrinə görə, *bi* oğuz dillərində arxaikləşdikdən sonra *bay// bəy* variantları işlənmiş və beləliklə, də “*Azərbaycan* → *Azərbaycan* olmuşdur” (28, s. 37).

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə aqlütinativ dildir, mənşəyinə görə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna (oğuz-səlcuq yarımqrupu) daxildir (88, s. 230, 242, 262-267; 73, s. 69, 103).

Türk dilləri qədim tarixə malikdir. Türk dillərinin tarixi şumer(sumer) mədəniyyəti dövrünə qədər gedib çıxır. Müxtəlif tədqiqatlarda bu barədə ətraflı məlumat verilir. Osman Nədim Tuna araşdırmalarında türk və şumer dillərində ortaq işlənən 160-dan çox sözün siyahısını təqdim edir (85, s. 40). Onun araşdırması və digər tədqiqatlar T.Hacıyevin də üzərində dayandığı belə bir fikri təsdiqləyir ki, türk dillərinin tarixi ən azından şumer tarixi qədər qədimdir. Bu, türk dillərindən biri kimi, Azərbaycan dilinin də qədim tarixinə işıq salır.

Tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilinin etnik kökü, onun türkmənşəliliyi Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi məsələsi ilə üzvi şəkildə bağlıdır və bu iki sahənin mübahisələri ümumən üst-üstə düşür. Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında iki baxış, konsepsiya mövcuddur. Baxışlardan birinə görə azərbaycanlıların etnik kökündə türk başlanğıcı inkar edilir, türk etnosları bu əraziyə sonradan gəlmə hesab olunur. “Elmi əsası olmayan, siyasi mahiyyət daşıyan bu “baxış sovet hakimiyyətindən əvvəl zəif şəkildə mövcud olmuş, aprel çevrilişindən sonra isə (20-ci illərdə və

30-cu illərin ortalarına qədər), ümumiyyətlə, tərəfdarlar tapmamışdır”. 30-cu illərin sonundan “bu baxış aşkar güclənməyə və hakim olmağa başlayır. Hətta 40-60-cı illərdə yeganə baxış olur”. Bu şəkildə Azərbaycan dilinin tarixi və xalqın mənşəyi məqsədli şəkildə təhrif edilir. İ.M. Dyakonov, İ. Əliyev, E.A. Qrantovski və başqaları 40-cı illərdən sonra bu konsepsiyanın müəllifləri olmuşdur (29, s. 6; 28, s. 39).

İkinci konsepsiya ondan ibarətdir ki, Azərbaycan çox qədimdən, eradən əvvəlki minilliklərdən türkdilli etnosların vətəni olmuş, tarixin müxtəlif mərhələlərində digər türk tayfalarının köçü zamanı da assimilyasiya prosesləri getmişdir. Bu konsepsiya “azərbaycanşünaslıqda sovet hakimiyyətinə əvvəl də mövcud olmuş, 1920-ci illərdə elmi cəhətdən daha da əsaslandırılmış və 30-cu illərin ortalarına qədər güclənə-güclənə davam etmişdir” (28, s. 39). 30-40-cı illərdə bu ideologiyaya qadağa qoyulur. “60-cı illərin ortalarından təkrar irəli sürülən, başqa sözlə “donu açılan” bu baxış 70-80-ci illərdə yenidən dirçəlir”. Z. Yampolski, Ə. Dəmirçizadə, T. Hacıyev, M. Seyidov, S.Aşurbəyli, Y. Yusifov və başqa alimlərin tədqiqlərində geniş yer alır (28, s. 40).

Ən qədim dövrlərdən türkdilli etnosların məskəni olmuş Azərbaycan ərazisində müxtəlif türkdilli tayfalar burada birlikdə yaşamış, oturaq həyat sürmüşlər. Bu məsələlər tədqiqatlarda geniş işıqlandırılmışdır (49, s. 8). T. Hacıyev qeyd edir ki, “Rza Nur Midiyada türklərin mövcudluğunu daha qətiyyətlə söyləyir: “Romalılarla bizanslılar buraya Atropaten demişlərdir. İlk bilinən əhali Midiya türkləridir. M.ə. (miladdan əvvəl) 559 tarixində burada türklərdən masacedlər (massagetlər) oturmuşlardı. Bunların xanı Tomris xan

əcəmləri (farsları) pərişan etmişdir. Bunlardan sonra ağ hun, alan, hazar, hərqan və türkmən türkləri də oturdılar... Miladdan çox əvvəl burada türklərin Midiya dövləti vardı. Bura türkləri hazarlar adını tanıyırlardı” (28, s. 39; 29, s. 7). İ.M.Dyakonov e.ə IX-VIII əsrlərdə Midiyada qeyri-irandillələrin yaşadığından bəhs edir. O, e.ə. IV-III əsrlərdə Midiya dillərində “iranlaşma” prosesinin getməsi fikrini söyləyir. T.Hacıyev müəllifin Midiyanın əhalisi ilə bağlı söylədiyi “qeyri-irandilli”, “Hind-Avropa mənşəli olmayan”, “yerli tayfalar” kimi ifadələrinin arxasında “tam ekvivalent olmasa da, “türk etnosları” anlayışının olduğunu qəbul edir (27, s. 26; 49, s. 19).

Y.B.Yusifov öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “Mannada əhalinin başlıca dili türk dili olmuşdur. Yer adlarında təmsil olunmuş sözlər ümumtürk leksikasına mənsub idi. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində türk dillərində danışan etnoslar (yerli əhali) yaşayırdılar və onlar hakim türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular” (Bax: 40, s. 220).

Q. Qeybullayev e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid türk mənşəli zəngin onomastik materiallar vasitəsilə qədim Manna və Midiya ərazilərindəki bir çox toponim, etnonim və antroponimlərin, o cümlədən çar (sar) adlarının böyük əksəriyyətinin türk mənşəli olduğunu müəyyən etmişdir. O tədqiqatlarında yazır ki, “Manna tarixindən yazmış bütün tədqiqatçılar Asur və Urartu mənbələrində çəkilmiş Manna toponimlərinin bir hissəsinin qədim Şərq dillərində olmadığını söyləyərək izahını verə bilməmiş və onları “qədim yerli adlar” adlandıraraq üstündən keçmişlər.... İndi isə məlum olur ki, bu adlar Altay-türk mənşəlidir və “yerli dillər” dedikdə türk dilləri nəzərdə tutulmalıdır”. Müəllif mühüm bir məqamı

xüsusi qeyd edir: "...Əsasən assur mənbələrində çəkildiklərinə görə bu adlar həmin dilin fonetik qanunlarına tabe edilmiş və nəticədə, yerli formaları fonetik dəyişikliyə uğramışdır" (48, s. 72). Tədqiqatçı mühüm faktlara söykənən araşdırmalarında təqdim edilən nümunələri VII-XII əsrlərin və müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisə əsasında izah etmiş, şərhlər vermişdir (48).

Mannalılardan türkdilli olması fikri Y.B.Yusifov tərəfindən irəli sürülmüş, müxtəlif tədqiqatlarda bu fikir əsaslandırılmışdır (48, s. 68). Mannalar haqqında məlumat verən Urartu mənbələrində "Maq" etnoniminin adı çəkilir. Lakin Herodotun yazdığına görə maqlar Midiya tayfa ittifaqına daxil olmuş tayfalardan biridir. Manna və Mana eyni etnonimdir. T.Hacıyev bu etnonimin türkmənşəliliyinin üzərində dayanır və qeyd edir ki, bu etnosun ilkin forması əslində "Manq" (nq-"sağır nun" səsilə) olmuşdur. Sağır nun səsinin tələffüzündə dəyişiklik nəticəsində "maq" şəklini almışdır (48, s. 67).

Tarixi mənbələrin məlumatına görə, ilan, midiyalı maqların totemi olmuşdur Midiyanın əsas tayfası olan maqların adı türk mənşəli sözdür və "maq" türk dillərində "ilan" deməkdir. İranlılar bu sözü öz dillərinə hərfən tərcümə edərək midiyalılara marlar(farsca: mar - ilan)" demişlər. Naxçıvan ərazisindəki *Maxta, Məkəz* kənd adları Midiyanın aparıcı *maq-mək* etnosunun adı ilə səsləşir (28, s. 78-80). Manna dövlətinin adı da bu semantikaya daxildir.

Q. Qeybullayev maqlar-mannaların türkdilli etnos kimi Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamasından və bir sıra Qərbi Avropa tədqiqatçılarının da maqların

türkdilli olması haqqında yazdıqlarından bəhs edir. O, maqların Azərbaycanın hər iki hissəsində, hətta Dərbənd bölgəsində yaşadıklarını, bu etnonimi əks etdirən toponimlərin təsdiqlədiyini göstərir (48, s. 118).

Qədim yunan, ivrit və latındilli mənbələrə əsaslanan Z.Yampolski e.ə. XIV əsrdə Urmiya gölü ətrafında (Qədim Azərbaycan ərazisi) türk etnoslarının məskunlaşdığını qeyd edir. Onun müddəalarına görə e. ə. II minilliyin ortalarından yeni eranın I minilliyinin sonlarına qədər Azərbaycanda etnogenetik proseslər baş vermiş, həmin tarixdə qədim dövlətlər olan Atropaten və Albaniya ərazisində oxşar və eyni etnoslar yaşamışlar. *Tədqiqatçıların fikrinə görə*, Atropaten və Albaniyanın əhalisi qismən eyniadlı olmuş və bu vahid adlılıqda keçmiş dil eyniliyinin izləri qorunmuşdur (28, s. 55). Bu fakt onu göstərir ki, gəlmə etnoslar eynidilli yerli etnik çoxluğu kəmiyyət baxımından üstələyə bilməmişdir.

Q.Qeybullayev Alban etnos adının ilk dəfə II əsr müəllifi Arrian tərəfindən cəkildiyini, başqa mənbədə isə Alban çarının İsgəndərə iki at göndərməsindən bəhs olunduğunu qeyd edir (48, s. 171). "Bu məlumat göstərir ki, e.ə. IV əsrdə alban etnosu və onun dövlət qurumu var idi. ...bu etnosun məskun olduğu ölkə yunan və latın mənbələrində eranın əvvəllərindən başlayaraq "Albaniya" adlanır (48, s. 171). Müəllif yazır ki, "*Albaniya indi Dağıstana mənsub Samur-Dərbənd-arası bölgə, ...Göycə və Zəngəzur bölgələri daxil olmaqla indiki Şimali Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi. Lakin Azərbaycanın Kür çayının Arazla birləşdiyi yerdən Xəzərə qədərki hissəsindən cənubdakı inzibati rayonların ərazisi və Naxçıvan qədimdə Midiyaya, e.ə. IV əsrdən yeni eranın VII əsrinə qədər Atropatənaya məxsus idi. Albaniya dövləti təxminən min il ömür*

sürmüş və ərəb işğalı nəticəsində VIII əsrdə süqut etmişdir” (48, s. 171). “Mənbələrdə “alban” etnonimi iki mənada işlənir: birincisi, Albaniya ölkəsində yaşadıklarına bütün tayfaların ümumi adı kimi; ikincisi bu tayfalardan birinin adı kimi” (48, s. 171-172).

E.ə. XIV əsrə aid Assuriya mixi yazılarında Urmiya gölü ətrafında yaşayan *turikki* tayfalarının adı çəkilir. Urartu mənbələrində də Azərbaycanda *turixi* adlı tayfa yaşadığı qeyd olunur (23, s. 24). T. Hacıyev müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatları təhlil edərək yazır ki, bir halda ki, e.ə. XIV əsrdə Urmiya ətrafında və Şimali Qafqazda və Albaniyada türkelər // turuxlar // turukkular adı ilə türklərin yaşadığı mənbələr əsasında təsdiqlənsə, “Atropatendə kedar dilinin varlığından danışılırsa və albanların ketarlardan törəndiyi söylənsə, k-x, t // d-z türk səs uyğunluğu ilə kedarın/ketarin xəzər olduğu bilinirsə (Rza Nur Atropatənə Xəzəristan deyirdi)”, bu məlumatlar “Midiya-Atropatən və Albaniyada qədimdən” türklərin məskun olması faktını təsdiqləyir (29, s.7; 28, s. 55-56).

Aparılan bir çox tədqiqatlarda Z.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” əsərindəki məlumatlara xüsusi yer verilir, ərəblərin istilasından öncə Azərbaycanda türklərin yaşaması haqqındakı dəyərli faktlardan bəhs edilir (23, s. 24; 49, s. 15): “Rəvayətə görə, əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə, qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyəyə belə sual verir: “Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?” Abid cavab verir: “Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir” (49, s.41; 23, s. 24; 29). “Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı, lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə

də həmin rəvayətə rast gəlirik; burada belə deyilir: “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan ölkədir” (49, s.41,42; 23, s. 24). “E.ə VI-V əsrlərdə Azərbaycanda məskun olan türklər barəsində XI əsr müəllifi İbn Misqəveyh də qiymətli məlumat vermişdir” (23, s. 24).

Etnolinqvistik faktların geniş təhlili xalqın və dilin tarixi haqqında daha dəqiq və əhatəli məlumat verir.

“Antik müəlliflər Mela və Plininin məlumatlarına görə 44-cü ilə qədər iki min il bundan əvvəl Dərbənd keçidinin yaxınlığında Şirvan və Mil otlaklarında türklər yaşayırdılar. Türk etnonimi Herodotda *iitk*, Melada *turk*, Plinidə *tirk* şəklində işlənmişdir” (23, s. 24).

Aparılan araşdırmalar nəticəsində “Dədə Qorqud kitabı”ndakı etnik və dövlət mənsubiyyəti ilə buntürklər arasındakı semantik-tipoloji uyğunluğun” aşkar edilməsi “azərbaycanlıların və Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi məsələsinə xüsusi” aydınlıq gətirir (28, s. 42).

“L.Mrovelinin (XI əsr) yazdığına görə, gürcülər Kür çayının axarı boyunca” yerləşən “*tayfaya buntürk və kıpçax* deyirdilər” (23, s. 33). Gürcü mənbələrində buntürklər haqqında geniş məlumat verilir. Bu mənbələrdən biri “Kartlinin müraciəti” xronikasıdır (VII-IX əsrlər). Orada “Makedoniyalı İsgəndərin Gürcüstana əfsanəvi yürüşündən danışılarkən Kürün axarı boyunca ətrafı ilə birlikdə dörd şəhərdə yaşayan sərt buntürklər və xaldeylilər tərəfindən köçürüldükdən sonra Zanavada yerləşmiş honlar xatırlanır. Tədqiqat göstərir ki, buntürklər Kartlidə Makedoniyalı İsgəndərə qədər və hətta Yerusəlimin dağılmasınadək (e.ə 586-cı ilə qədər) yaşamışlar” (23, s. 31).

Elbrus Əzizov “buntürk” etnoniminin müxtəlif tədqiqatlarda verilən *əsl türk, təmiz türk, əsas türklər, huntürk, qəmli türk, qalın türk* kimi mənalarından ətrafı bəhs edərkən bu faktı da diqqətə çatdırmışdır ki, əsəri “gürcü dilindən rus dilinə tərcümə edən Y.S. Takayşvili “buntürk” sözünün “bun” hissəsinin gürcü sözü olmadığını və buntürkün “nizəli türklər” mənasını verdiyini göstərmişdir” (23, s. 31).

“Qədim türk lüğəti”ndə *bun* sözünün “bun” variantında *kədar, dərd, ağırlıq, qayğı* mənaları ilə yanaşı, sağır nun hərfi ilə işlənən *bun / bön* şəklində *kök, qalın, dolu, yoğun* mənaları verilir (89, s. 118, 124). E. Əzizova görə, buntürk etnoniminin birinci tərəfində “Qədim türk lüğəti”ndə velyar n (η) ilə yazılan bön (“kök, qalın”) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli dayanır (bön türk > bun türk) və buntürk sözü hərfi mənada “qalın türk” deməkdir. Bu söz “Dədə Qorqud kitabı”ndakı “*qalın oğuz* birləşməsinə uyğun gəlir” (23, s. 32). T.Hacıyev *buntürk* etnoniminin qalıntürk (yəni: Qalın Oğuz=Qalın türk) kimi açılışını qeyd edir, eyni zamanda, bildirir ki, “buntürklərin yaşayış yerləri ilə “Dədə Qorqud”dakı Qalın Oğuzun dövlət sərhədlərinin koordinatları üst-üstə düşür”. “Dədə Qorqud kitabı”nda cərəyan edən “hadisələr Qalın Oğuz elinin prototipi olan buntürklərin – Qalın Türk dövlətinin Gürcüstanla tarixi münasibətini göstərir” (29, s. 9, 10; 28, s. 42, 43). Deməli, ümumi fikir bundan ibarətdir ki, qədim gürcü mənbələrində adı çəkilən, haqqında danışılan buntürklər “Dədə Qorqud kitabı”ndakı qalın oğuzlardır (23, s. 32; 28, s. 43). T. Hacıyev belə bir fikrin üzərində dayanır: “Buntürklərin haqqındakı məlumatlar hələ e. ə. VI-V əsrlərə gedib çatırsa, bu, bir tərəfdən, “Dədə Qorqud” hadisələrinin

tarixi haqqında mötəbər məlumatdır, digər tərəfdən, e.ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycanda türklərin və türk dilinin varlığı deməkdir” (29, s. 10; 28, s. 43).

Yeni eradan “əvvəlki minilliklərdə İran yaylasının cənub-qərbində elamlılar yaşamışlar. Onların dilində *meşa* sözü müasir Azərbaycan dilindəki “meşə” mənasında işlənmişdir”. Bu uyğunluq “Elam dili ilə Azərbaycanın prototürk etnoslarının dili arasında müəyyən bir əlaqə”dən xəbər verir. Bu semantika türk dilləri içərisində yalnız Azərbaycan dilinə aiddir, “türk və qaqauz dillərində *meşa* sözü “palıd” mənasında işlənir” (23, s. 24).

“Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki minilliklərdə türk etnoslarının mövcudluğuna işıq salan faktlardan biri skiflərin // sakların etnik mənşəyinin aşkarlanmasıdır” (28, s. 45). “Ümumiyyətlə, qədim tarixi mənbələrdə göstərilir ki, “Türklər Skiflər ölkəsində yaşayırlar (“VII əsr erməni coğrafiyası”)” (28, s. 47).

“Bizans tarixçisi Menandr (VI əsr) türklərin qədimdə saka adlandığını göstərmişdir”. Onunla eyni “dövrədə yaşamış F.Simokatta Qafqazda və şimalda yaşayan skifləri türk hesab etmişdir” (23, s. 25).

Elm aləminə saklarla bağlı maraqlı faktları Adilə Ayda təqdim edir. O, özünün “Etrüsکلər (tursakalar) türk idilər” (74) adlı əsərində yazır: “*Türklüyün uzaq keçmiş baxımından çox önəmli bir tayfa da vardır. Bu, iranlıların “saka”, özlərinin “saka” və ya “soko”, yunanlıların “suku” dedikləri, fransızların “seythe” yazıb “sit” oxuduqları, almanların isə yenə “seythe” yazdıqları, lakin “sküt” oxuduqları, bir-birinə bənzər çeşidli adlar daşıyan, bizim “saka” və ya “iskit” dediyimiz türk*

soyundan olan tayfadır” (74, s. 4). Müəllifin fikrinə görə, mİladdan öncə 2000-ci illərdə qədim türklərin bir qİsmi, o cümlədən “tur”lar İtaliyaya köç edirlər. “Tur”lar İtaliyaya gəlincə bu yerlərdə öncədən yerləşmiş olan “saka”larla birləşərək TURSAKALARI meydana gətirmişlər. “İtaliyanın kuzeyində-şimalında tapılan çox qədim bir etrusk abidəsində-yazısında “tursakaların” “trsk” şəklində qısaldılmış adını bugün belə oxumaq mümkündür” (74, s. 6). O, etrusk dilinin bəzi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini, yazısını, eyni zamanda etruskların dini görüşlərini, adətlərini türklərin dili, qədim göy türk əlifbası və dini görüşləri ilə müqayisə edərək etruskların türk olduğu qənaətinə gəlir.

“Sakların e.ə. X-IX əsrlərdə Azərbaycana gəlməsi”, “Kür və Araz çayları arasında Mil düzündə və Urmiya gölünün şimalında skif çarlığı yarat”ması, Midiyada və ölkənin daha başqa əyalətlərində məskunlaşması haqqında müxtəlif mənbələrdə məlumat verilir (23, s. 28). Sakalar Azərbaycanda yaşamış ən qədim tayfalardan hesab olunur. Mannalıların müttəfiqi olmuş, alban ittifaqında iştirak etmiş sakalar Azərbaycan xalqının etnogenezində müəyyən rol oynamışdır (23, s. 29). A. Zəki Vəlidı Toqanın “Umumi türk tarixinə giriş” əsərində sakların axını və məskunlaşması ilə bağlı geniş məlumat verilir (86. S. 159, 160). Fərqli tədqiqatlarda Skif çarlığının əsas mərkəzinin Azərbaycanın Muğan düzənliyi olması, hakimiyyətlərinin Albaniyanın Sakasena əyalətini əhatə etməsi, sakların Arazın cənub və şimalında, tarixi Gəncə ərazisində məskunlaşması ilə bağlı məlumatlar verilir (49, s. 28)

Dil faktı kimi “sak, saka” etnonimi Azərbaycandakı bəzi tarixi və müasir etnotoponimlərdə qalmaqdadır: Sakasen,

Şakaşen, Balasaken; Şəki, Zaqatala // Zaqarta, Saatlı / Sakatlı. Digər türk xalqlarının dilində də toponim və etnonim kimi saxlanmışdır: Şaki (Tataristanda); saxa (yakutlarda), şaqa (qazaxlarda), şakay, şekay (özbəklərdə), sake, saka (qırğızlarda), şaklar (türkmənlərdə), sağay (xakaslarda). Saka sözü “paya, dirək” mənasında qədim peçeneq dilində işlənmişdir (28 s. 46; 23, s. 29).

T. Hacıyev tədqiqatlarda Ön Asiya və İranda *isgit* adlı bir sülalənin hakimiyyəti barəsində məlumat verildiyini qeyd edir. “Sülalənin başçısı Arsak çətinə düşəndə as və pasiaklardan (peçeneqlərdən) kömək alar”mı. “As (az) və peçeneqlər məhz qohum olduğu üçün iskitlər onlara müraciət” etmişlər. “V əsrdə hun türklərinin yeni gəlişi ilə Ermənistan-da hakim olan Arsakalı (Arsaklı-Arşaklı) türk sülaləsi süquta uğrayır, türk mənşəli antroponim həm arsak etnonimini, həm də Arsak toponimini özün”də birləşdirir (28, s. 47). “Erməni mənəbləri (Horenatsi) göstərir ki, arsakilər/arşakilər sülaləsini başlayan Arsak parfiyalıdır. Bu türk sülaləsi V əsrin əvvəllərinə qədər hakimiyyətdə olur” (28, s. 66; 29, s. 14). L.N.Qumilyov parfiya əhalisini (e.ə. 250-256-cı illər) türkdilli hesab edir. T. Hacıyev qeyd edir ki, “Parfların türklüyünün nəticəsində əvvəlki eranın son iki əsri ilə yeni eranın ilk iki əsrində Azərbaycanda – Atropaten və Albaniyada Azərbaycan türk xalqı və onun türk xalq dili mütləq müəyyənləşir. Belə ictimai-mədəni, tarixi-siyasi şəraitdə türk dili ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi irəli çıxır” (28, s. 58). Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan Parfiya pulunun üzərində türk tayfa damğasının həkk olunması da tutarlı dəlildir. Parfiya pulunun üzərində bu damğa “Qobustanda ideoqram kimi” qeyd

edilmiş, Orxon yazılarında hərf kimi işlənmiş”dir (28, s. 66).

E.Əzizov araşdırmaların ümumi nəticəsi olaraq göstərir ki, “ e.ə. VII əsrdə Azərbaycanın düzənlik rayonlarında, Kür və Araz çayları arasında və Urmiya gölünün şimalında məskən salmış skiflər Orta Asiyadan çıxmış və saka adı ilə tanınan tayfalar olmuşdur. Bu tayfaların müəyyən hissəsi türk idi və onların dil xüsusiyyətləri sonralar Azərbaycan dilinin ilk mənbələrindən olmuşdur” (23, s. 31).

Yeni eranın əvvəllərində Azərbaycanda getmiş etnik proseslərdə hunların mühüm rolu olmuşdur. Türkologiyada Hun dövrü bütün türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin formalaşmasında ilkin inkişaf mərhələsi hesab olunur. Erkən orta əsr müəlliflərinin əsərlərində hun, suvar, xəzər tayfalarının Albaniya-Aran ərazisinə fasiləsiz axını barədə ətrafı məlumat verilir (23,s. 33; 73, s. 16-18; 48, s. 54).

T. Hacıyev hunların Azərbaycana, Qafqaza gəlişini yeni eradan əvvəlki tarixin sonu, yeni eranın başlanğıcına aid edir, “gələnlər yeni tayfalar”ın öz yerli həmtayfalarına qarışı”ıb “onların mövqeyini gücləndir”məsinə göstərir(27, s.25 – 26)

A. Zəki Vəlidi Toqan “Ümumi türk tarixinə giriş” əsərində yazır ki, Mete 177-ci səfərində qərb istiqamətində yürüş edərək Xəzər dənizinə qədər gəlmişdir (86, s. 40). “Y.Yusifov hunları Azərbaycan xalqının əmələ gəlməsində birinci və əsas türkdilli komponent sayır” (49, s. 53).

Tədqiqatlarda hunların “Çin mənbələrində e.ə. 1764-cü ildən xatırlan”dığı qeyd olunur. “E.ə. III əsrə (Modenin hakimiyyət dövrü) qədər onların tarixi, demək olar ki, öyrənilməmiş qal”ır. Onlar “başlanğıcdan 24 qəbilədən ibarət olur”. Oğuzlarda da 24 qəbilə quruluşu mövcud olmuşdur. Maraq-

lıdır ki, "I Şah Təhmasibin dövründə Tərtər çayının axarı boyunca mərkəzi Bərdə olan ərazidə *iyirmidörd* adlanan tayfa birləşməsi olmuşdur. Qacarların da müəyyən bir hissəsi *iyirmidörd* adlanmışdır". Eyni zamanda, XVII əsrdə Tərtər və Araz çayları arasında *otuziki* adlanan tayfa birləşməsi yerləşmişdir. Hazırda Bərdə rayonunda Otuzikilər, İmişli rayonunda isə Otuziki adlı kəndlər mövcuddur". E. Əzizovun ehtimalına görə, "iyirmidörd və otuziki adlanan tayfa birləşmələrinin yerləşdiyi ərazi "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı İç Oğuza uyğun gəlir" (23, s. 33-34).

Yeni eranın II əsrinin ortalarında Xəzərin şimal-qərb sahilində hunların yaşamaları barədə məlumatlar vardır. "Dionisi Periqetin (II əsr) 160-cı ilə aid məlumatına görə, Xəzər dənizinin qərb sahilində şimaldan cənuba doğru skiflər, *unmlar*, kaspilər, albanlar, kadusilər, madlar, hirkanlar və tapirlər yaşayırdılar" (23, s. 36). Bu "məlumatdan aydın olur ki, tarixən hunlar Xaçmaz-Quba-Dəvəçi zonasından başlamış ta Qobustana qədər bütöv bir ərazidə məskunlaşmışlar. Bundan sonra Salyan-Mil zonası daxil olmaqla kaspilərin yaşadığı ərazi başlayır" (49, s. 56). Q. Qeybullayevin fikrincə: "Dionisi yazmış ki, hunlar ilk dəfə Xəzər sahillərinə 160-cı ildə gəlmişlər, əksinə onların bu zonada yaşaması, məskunlaşması barədə xəbər verir. O. Suleymenov da köçəri hun tayfalarının IV əsrdə Xəzərsahili düzənliklərdən qopub bir qasırga kimi Qərbə axın etməsi fikrindədir" (49, s. 56).

Gürcü mənbəyi olan "Kartlinin müraciəti" xronikasında buntürklərlə bərabər xaldeylilər və honlardan bəhs edilir.

"Yegişenin (V əsr) əsərində Bakıdan şimal qərbdə yaşayan *xaylandur* tayfasının, Samur çayının deltasında yerlə-

şən Cora qalasının (Hon darvazasının) adı çəkilir. Çora qalasından şimala qədər olan ərazi “Honlar ölkəsi”, “xaylandur ölkəsi” hesab olunurdu” (23, s. 36).

A. Zəki Vəlidı Toqan “xalyandur” ilə əlaqədar olaraq yazır ki, “erməni mənbələrində *xaylendurk* şəklində yazılan etnonimin sonundakı *durk* hissəsi *türk* deməkdir”, Yegişenin əsərinin Yerevan nəşri üzərində tədqiqat aparan Voroşil Qukasyan “bu etnonimi *əyləntürk (haylantürk)* kimi verir və onun oturaq türk mənasında olduğunu göstərir” (23, s. 36). T. Hacıyev bu sözün *haylan* hissəsinin Azərbaycan dilinin şivələrində “qoçaq”, “qızgın” mənasında *dəlihaylan* vahidinin tərkibində olduğunu söyləyir. E.Əzizov *aylan* sözünün türk dillərində “*dönmək, hərlənmək, dolanmaq*”, Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində işlənən “gəzib-dolanmaq, hərlənmək, dönmək” mənalarına əsaslanaraq bu sözü “gəzib dolanan türk”, yəni “köçəri türk” kimi izah edir (23, s. 37).

Elmi ədəbiyyatda hunlar “iki budağa ayırırlar: 1) daxili hunlar, yaxud iç hunlar; 2) xarici hunlar, yaxud dış hunlar” (49, s. 59). Hunların bu bölgüsü onların Şərqi Avropaya mərhələli yürüşləri ilə əlaqəlidir. Tarixi mənbələrə görə, hunlar Avropaya iki dəfə axın etmişlər: e.ə. II əsrdə Modenin (Mete) başçılığı ilə və IV əsrdə. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, ilkin hunlar Şərqi Avropanın müxtəlif mənşəli tayfaları ilə qaynaayıb qarışdıqları üçün “tipik hun antropoloji cizgilərini itirir, yevropoidləşir”, “ağ hunlar” kimi tanınırlar. Şərqi Avropanın yerli əhalisinə çevrildikləri üçün “daxili hunlar”, “iç hunlar” adlanırlar (49, s. 59-60).

Daxili (iç) hunlar 395-ci ildə “Zaqafqaziya hücum edir”, “nəticədə “xarici (dış) hun” budağının” ümumi çəkisini artırırırlar (49, s. 61). Bu tarixi hadisələr fonunda Ağ hunların

Azərbaycanda yerləşməsi fikri özünü doğruldur. “Rəvayətə görə bu hunlar V əsrdə Muğanın cənubunda *Ağhun* (ərəbcə Balasaqun) adlı şəhər salmışlar. *Xunan* şəhəri də hunların olmuşdur. Ağstafa və Xram çaylarının arası isə Xunan düzü adlanırdı. XIX əsrin birinci yarısında Göyçay yaxınlığında *Hunlu* kəndi olmuşdur. Qazax rayonunda bir dağ *Hun beli* adlanır” (23, s. 37).

“Alban tarixi” əsərində “V əsrin əvvəllərində Qor və Qazan adlı iki qardaşın Hun ölkəsindən böyük bir qoşunla Sünik (indiki Zəngəzur-Sisyan) vilayətinə gəlmələri xəbər verilir” (23, s. 49).

Tarixi məlumatlarda qeyd edildiyinə görə, Atillanın ölümündən sonra hunların “bir hissəsi Dunayda və Qara dəniz shillərində qalır, digər hissəsi isə Şərqə - Orta Asiyaya köçür. Burada onları ağ hunlar və ya eftalitlər adlandırırlar” (23, s. 37-38). Bir çox tədqiqatlarda eftalitlər və abdallar ağ hunlar hesab olunur. Bizans mənbələrində onlar *abdela* kimi verilir. Zəkəriyyə Ritor (VI əsr) Şimali Qafqazda Hun vilayətində yaşayanların içərisində *abdelləri* də qeyd edir. Başqırdlar, qaraqalpaqlar, azərbaycanlılar, türkmənlər, qazaxlar arasında *abdal* tayfası olmuşdur. Bu ad toponimlərdə qalmışdır, indiki Laçın şəhərinin adı da qədimdə Abdallar olmuşdur (23, s. 38). *Abdal* sözü semantik sıxılmaya məruz qalmış, müasir Azərbaycan dilində “sərsəri, avara, dərbədər” mənalarında işlənir (23, s. 38).

E. Əzizov III-XII əsrlərdə Azərbaycanda gedən etnik proseslərdə üç müxtəlif dil dalğasının: hun, xəzər, səlcuq olduğunu qeyd edir. “Bu dil dalğaları Azərbaycanda türk mənşəli dialektlərin sayını artırmış, dilin dialekt sistemində

müxtəlif etnik komponentlərin dil elementlərinin toplanması üçün şərait yaratmış, dilin ünsiyyət dairəsini genişləndirmişdir” (23, s. 38).

Xəzərlərin Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rolu olmuşdur. M. Xoranatsidə (V əsr) xəzərlər “193-213-cü illər arasında xatırlanır”. Xəzərlərə aid tayfa adları Azərbaycan toponimiyasında qalır: Xəzəryurd, Xəzərzirvə, Xəzərtərə və s. (49, s. 76-86; 23, s. 42-44).

X əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə *tavris* adlı tayfanın Xəzər tayfa birliyinin daxilində olduğu xatırlanır. Bu etnonim indiki Təbriz adına uyğun gəlir. “Yaqut Həməviyə əsaslanan C. Qiyasi yazır ki, Xətib Təbrizi doğulduğu şəhərin adını Tebriz kimi tələffüz etmiş və bunun xəzərlərə məxsus ləhcə xüsusiyyətlərindən biri olduğunu söyləmişdir” (23, s. 44).

Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən qədim türk tayfalarından biri *kəngərlər* olmuşdur. “...VI əsr Suriya müəllifləri *kəngərləri* hun tayfalarından biri kimi qələmə vermiş və onlardan bu ad altında bəhs etmişlər” (49, s. 92). Müxtəlif məxəzlərdə *kəngərlərin* yeni eranın I əsrində Zaqafqaziyaya hunlarla birlikdə gəldiyi, tarixən oğuz tayfalarından olan peçeneqlərin bir hissəsini təşkil etdiyi göstərilir (49, s. 93). Tədqiqatçılar 24 oğuz tayfalarından olmuş peçeneqlərin qədim adının *kanqar* olduğunu söyləyirlər Hazırda azərbaycanlıların müəyyən hissəsi *kəngərli* adlanır, bir sıra peçeneq etnonimləri Azərbaycan toponimiyasında (Biçənək kəndi) öz izini saxlamışdır (23, s. 40).

“N.A. Baskakov peçeneqlərin dilini türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna aid edir; onun qənaə-

tinə görə, peçeneqlərin və uzların dilindəki oğuz sözlərini ilkin, bulqar və qıpçaq səciyyəli sözləri isə sonrakı hadisə hesab etmək olar” (23, s. 41; 88, s. 242-253).

Peçeneqlərin oğuzlardan olması, Azərbaycana erkən dövrlərdən gəlməsi onların qədim dövrdən bu ərazidə məskunlaşmasından xəbər verir, eyni zamanda, XI əsrədək Azərbaycanda oğuz əsaslı tayfa dillərinin olması faktını təsdiqləyir (49, s. 100; 23, s. 41).

N.A. Baskakov Azərbaycan dilini türk dillərinin qərbi hun budağının oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupunun müasir dillərinə daxil etmişdir (88, s. 230, 265). M.F. Köp-rülüzadə azəri ləhcəsinin oğuzca olduğunu söyləmişdir. Sonralar B. Çobanzadə, daha sonra Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq mənşəli olmasını təsdiq etmişlər (23, s. 47).

V.V. Bartold oğuzları ən qədim türk etnoslarından biri və başqa türk tayfalarının yaranması və təşəkkülündə ulu başlanğıc hesab edir. “Orxan Şaiqin fikrincə, səlcuqlarla gələn oğuzların ataları bir çox yüzillər öncə Azərbaycana gəlmiş və məskunlaşmışlar” (49, s. 106-107).

Bu da mühüm faktdır ki, 24 oğuz tayfasından 18-i “Cənubi Qafqaz ərazisində olması müəyyən edilmişdir: *afşar, bayat, bayundur, bektili, igdir, yive, yayırlı, karabölük, kınık, peçeneq, salur, tutırqa, tükər, çaruk, çebni, çuvaldar, eymür*” (23, s. 48).

Azərbaycan xalqının etnogenezində və bu dilin qlotogenezində oğuzlarla yanaşı qıpçaqlarında rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq bazası əsasında formalaşması qəbul olunmuşdur (49, s.102).

“*Qıpçaqlar* ilk dəfə e.ə. 203-cü ilə aid Çin xronikasında

xatırlanır". Verilən məlumata görə, "onlar bu vaxt Altayın şimal-qərbində çinlilərin *Çjelyan* adlandırdıqları vadidə yaşayırdılar. *Çjelyan*-cılan "ilan" sözünün Çin dilində transkripsiyasıdır. Rus dilindəki "Zmeynaya qora", "qorod Zmeynoqorsk" buradandır" (*Azərbaycan dilində ilan-çayan mürəkkəb sözün ikinci tərəfində qalmışdır - S.S.*). Araşdırmalarda *kıpçak* adının qədim türk yazılı abidələrindən "VIII əsrə aid Selengə kitabəsində ilk dəfə işlənmə"si qeyd olunur (23, s. 49-50).

"Bu qədim tayfalar Şərqdə *qıpçaq*, Rusiyada *polovetslər*, Avropada isə *komanlar // kumanlar* adlandırılmışlar (49, s. 100-101).

E.ə. III əsrin sonlarında qıpçaqlar hunların hakimiyyəti altına düşürlər. VI-VII əsrlərdə onların bir hissəsi Altayda qalır, bir hissəsi isə Orxon və İrtış çaylarının hövzəsinə köçür. Altaylıların tərkibində qıpçaq qəbiləsi saxlanmışdır (23, s. 50).

Qıpçaqlar VIII əsrdə xəzərlərin tərkibində Cənubi Qafqaza dəfələrlə hücumlar etmiş..., başqa türk tayfaları və yerli əhali ilə birlikdə ərəb işğalçılarına qarşı vuruşmuşlar. Hətta Gürcü çarı IV David səlcuqlarla mübarizədə gücünü artırmaq üçün qıpçaq xanının qızına evlənmiş, 1118-ci ildə 45 min qıpçaq ailəsini Şimali Qafqazdan və Rusiyanın cənubundan Gürcüstana dəvət etmiş, onlara daimi yaşayış yeri vermişdir. Gürcü mənbələri onları *axalivçakara*-yeni qıpçaqlar, VIII əsrdən yerləşmiş ilk qıpçaqları isə *nakukivçakara*-köhnə qıpçaqlar adlandırır (23, s. 50).

Belə bir fikir də mövcuddur ki, qıpçaqların Albaniyaya ilk gəlişi VIII əsrə aid edilsə də, onların Zaqafqaziyaya, Azərbaycan ərazisinə ilk yürüşü VII əsrdən əvvəllərə düşür. Belə ki, 456-510-cu il hadisələrindən bəhs edən gürcü mənbələrində

qıpçaqların V əsrin ikinci rübü, VI əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada məskunlaşdıqlarından danışılır (49, s. 104-105).

Rus salnamələrində qıpçaqların ilk dəstələrinin Cənubi Rusiya çöllərində 1055-ci ildə görünməsindən xəbər verilir. Onların cənubi rusiya çöllərindəki hegemonluğu XIII əsrə qədər davam etmişdir (49, s. 101).

Qıpçaq etnonimlərindən *qıpçaq, kuman, quba, quşçu, duvanrı* adları Azərbaycan toponimiyasında əks olunmuşdur.

“Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi oğuz-qıpçaq etnogenezinə apardığı kimi, dili də fonetika, leksika və qrammatikası ilə oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərinə bağlanır” (28, s. 59). T. Hacıyev qeyd edir ki, yalnız “*Azərbaycan dilində ancaq oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətləri görmək düzgün deyildir. “Əgər oğuz dili” “o zaman xalq dili hüququnda bir neçə tayfa dilini əhatə edərsə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etmişdir. Burada xəzər, suvar, emek, arqu, yağma, uyqur və s. xalq-tayfa dillərinin xüsusiyyətləri də cəmləşir. Həm də bu dillərin səsi Azərbaycan xalq dilinin dərinliklərindən gəlir”* (28, s. 60).

Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülünün Səlcuq oğuzlarının gəlişindən çox əvvəl baş verməsi mənbələrin verdiyi tarixi məlumatlar, onomastik vahidlər, dil faktları əsasında təsdiqlənir.

E.ə. X minilliyə aid edilən Qobustan rəsm-yazıları bu ərazidə mövcud olan qədim türk yazı mədəniyyətindən xəbər verir. S. Aşurbəyli, C. Cəfərovun tədqiqatlarında buradakı şəkil-yazılar arasında göy türk əlifbasındakı z işarəsinə, gələcəkdə qədim türk yazısında müəyyənləşən d, k, l, n, ç, t hərflərinin işarələrinə təsadüf olunduğu qeyd edilir. Bu da

maraqlı faktdır ki, Orxon yazılarında qalın *a* saitinin söz əvvəlində işlənmədiyini, samitlərə qalın və incəliyinə müvafiq səsin artırılmasını nəzərə alan C. Cəfərov bu işarəni “az” oxuyur, qədim türk tayfalarından birinin adı şəklində təqdim edir (28, s. 49).

Qobustandakı yazı mədəniyyətinin davamı olaraq V əsrdən Azərbaycan-alban əlifbasının müəyyənlişməsi, “Dədə Qorqud kitabı”nın varlığı və dil xüsusiyyətləri bu ərazidəki qədim mədəniyyətin real faktlarıdır.

XI əsrdə M.Kaşğari “Ön Asiyada türklərin öz dillərində zəngin poeziyası”nın mövcudluğundan, həm də bu poeziyanın yalnız xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmadığından və “onların *süni* (yazılı) ədəbiyyatı”nın varlığından bəhs edirdi. T. Hacıyev yazır ki, “o zaman Türkiyədə-Anadoluda türk dili fəaliyyət göstərmirdi”. Ön Asiya türkcəsi elə Azərbaycan ərazisinin dili idi (29, s. 32).

X əsr İran şairi Maniçöhr Damğaninin bir beytində deyilir ki “*Türk ədası ilə gözəl danışsarsan. Sən mənə türk və oğuz şeiri oxu*”. T. Hacıyev qeyd edir ki, Damğani “Qəznədə doğulub”, sonra “Qəzvinə köçüb. Qəzvin isə Azərbaycandır”. Deməli o, türk dilini də orada eşidib (29, s. 32).

Azərbaycan dilinin tarixi izlərinin əks olunduğu yazılı nümunələrdən biri “Avesta”dır. “Avesta”nın Azərbaycanda yaranmasını heç kəs inkar etmir” (6, s. 37). T. Hacıyev bu haqda yazır ki, “Qədim Ön Asiya yazılarında türkizmləri təsadüfi saymaq olmaz”. Bu türkizmlərin “Midiya-Atropaten və Albaniya ilə bağlı mənbələrdə özünü göstər”məsi həmin “dövlərdə Midiya-Atropatendə və Albaniyada türk dil mühiyyətinin olmasına dəlalət edir”. Abidənin dilində türkizmlər yer

alır: *doğdi* - torədicisi, *acı* - ilan, *ata* - böyük, *eş* - dost, *aş* - yemək, *əsən* - yaxşı, *göyüt* - yaşlılıq, *sayru* - pis, xəstəhal və s. Diqqəti çəkən dil faktlarından biri *meşa* (meşə) sözüdür. "Maraqlıdır ki, başqa türk-oğuz dillərində həmin mənada *orman* sözündən istifadə edilir" (28, s. 49).

T. Hacıyev "Abidədə işlənən tura // tur etnonimi"nin "Türklər ölkəsi" mənasında işləndiyini, Turanın əhalisinə işarə" olunduğunu söyləyir (28, s.49). Adilə Ayda "Türk" kəlməsinin mənşəyi haqqında bir nəzəriyyə" adlı məqaləsində "Avesta" mətnlərində "tur" və ya "tura" adlı bir millətdən bəhs edildiyini, "Yasna" və "Yaşt" kimi hissələrində bu millət haqqında ayrıca məlumat verildiyini qeyd edir və "türk"lərin qədim adının "tur" olması məsələsi üzərində dayanır" (91).

Tədqiqatçıların fikrincə, "Avesta"dakı bəzi onomastik vahidlərin etimologiyası türk dili vasitəsilə açıqlanır. Bu müstəvidə "Avesta"nın türkcədən pəhləvicəyə sonradan tərcümə edilməsi fikri də istisna edilmir, yeni tədqiqatlar üçün imkan yaradır.

Diqqəti cəlb edən mənbələrdən biri "Alban tarixi" əsəridir. Əsərin müəllifi VII əsrdə Bərdə yaxınlığında Kaqankaykut qəsəbəsində anadan olan M. Kaqankatvatsi olmuşdur. T. Hacıyevin fikrinə görə, bu toponim və familiyadakı *kaqan* (xaqan) türkcənin dil faktıdır. Eyni zamanda, toponimin *kaykut* parçasındakı *kay* hissəsini *köy* sözü ilə müqayisə etmək olar. Köy "oğuzcada", müasir türk dilində "*kənd*" deməkdir (28, s. 50).

VII əsrdə yazılmış bu əsərin ermənicə tərcüməsində türk mənşəli leksik vahidlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir.

Tərcümənin dilində terminoloji və onomastik səciyyə daşıyan türkiizmlər müəyyən edilmişdir: *kaqan* (xaqan), *şad*, *ceb-qu/yabqu*, *tarxan*, *tudun...*; *Kuar* (*Göy-ər*), *Tanrıxan*, *Alp Eltəbər*, *Avçı*, *Qazan*, *Qor*; *Paçanaq* (*Peçeneq*), *Tertər* (*Tərtər*), *Hakari* (*Həkəri*), *Tavusin* (*Tvus / Tovuz*), *Akxəzər* (*Ağ xəzər*), *Turkestan*; *avçı* (*ovçu*), *çöpçi* (*uşağın boğazında qalmış şeyləri çıxaran adam*), *tabak* (*tabaq*, *dayaz qab*) və s. (28, s. 50; 36, s. 73; 23, s. 46).

Nümunələr içərisində Y.Yusifovun deşifrə etdiyi *aqelun* sözü xüsusi əhəmiyyət daşıyır. (28, s. 51). Müəllif bu sözün *Onlar çayı aqelun keçdilər* formasında işləndiyini yazır və onun *ayağı yalın* birləşməsinin qısaldılmış variantı olduğunu təsdiqləyir. (98).

“Alban tarixi”nin hansı dildə yazılması haqqında dəqiq fikir yoxdur. Ancaq albanşünas Z. Yampolski “Alban tarixi” əsərinin Albaniyadakı dillərdən birində yazılmış olması və ermənicəyə tərcümə edildiyi qənaətində olduğunu söyləyir (28, s. 50).

Tədqiqatçılardan albanşünas K. Əliyev də əsərin qra-barda yazılmadığı fikri üzərində dayanaraq qeyd edir ki, “Əsərinin yazılışında M.Kaqankatvatsi Qafqaz albanlarının şifahi xalq yaradıcılığı materiallarından geniş istifadə etmişdir; onun leksikasından qədim erməni müəlliflərinin işlətmədiyi sözlərə rast gəlinir” (28, s. 50-51).

Mütəxəssislərin qənaəti, əsərin müəllifi haqqındakı məlumatlar, abidənin dilindəki türk mənşəli dil vahidlərin çoxluğu, eləcə də Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olan Alban dövlətinin yazı mədəniyyəti və nəhayət, “Alban” sözünün türk etnos adını bildirməsi faktları “Alban tarixi”

əsrinin məhz türkcə yazılması və onun orijinal dilinin türkcə olması fikrinin üzərində dayanmağa imkan verir.

Aparılan araşdırmalar əsasında, demək olar ki, Azərbaycan dilinin yaranma, formalaşma və inkişaf prosesi eramızdan əvvəlki tarixlərdən başlayıb yeni erada mərhələ-mərhələ davam etmişdir və Azərbaycan xalq dili təşəkkül tapana qədər başqa türk tayfa dilləri ilə qaynayıb-qarışma prosesi keçmişdir. Azərbaycanlılar etnik və dil kökünə görə türk mənşəlidir (türkdür). Bu türkcə heç bir başqa sistemli dilin assimilyasiyası deyil (28, s. 70). Deməli, Azərbaycan dilinin gəlmə dil olmadığı kimi, öz kökləri etibarilə yad mənşəli də deyil (23, s. 14, 18), türk dillərindən biri kimi bu ərazidə e.ə mövcud olmuş, özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş və bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Mövzu üzrə suallar

1. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənninin məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?
2. Dilin tarixi inkişafını öyrənən “Tarixi qrammatika” və “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” fənlərinin tədqiqat sahəsi kimi oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarətdir?
3. Ədəbi dilin koynesi nədir və necə müəyyənləşir?
4. Ədəbi dilin norması nədir, hansı komponentlərdən ibarətdir?
5. Normanın tarixiliyi nə deməkdir?
6. Üslub termini hansı anlayışı ifadə edir?
7. Ədəbi dilin dövrləşdirilməsində hansı prinsiplərdən istifadə olunur?
8. Azərbaycan xalqının və dilinin etnik mənşəyi məsələlərinə aid hansı konsepsiyalar mövcuddur?
9. Azərbaycan xalqının və dilinin tarixini eradan əvvəlki dövrlərə aparan mənbələr və faktlar hansılardır?

ƏDƏBİ DİLİN DÖVRLƏRİ

Hər hansı bir dilin tarixi xalqın tarixi ilə üzvi şəkildə bağlı olur, ictimai hadisəyə çevrilən ədəbi dilin inkişaf xəttini müəyyənləşdirir. Xalqın formalaşdığı coğrafi və ictimai-siyasi mühit dilə təsir edir və öz izlərini dildə qoruyub saxlayır. Bəkir Çobanzadə yazırdı: *“Dilin üzvi, ruhi və ictimai hadisələrdən mürəkkəb bir həyatı vardır. Bundan dolayı, dil eyni zamanda həm bir şəxsə, həm də cəmiyyətə aid bir mülkiyyətdir. Dilin həyatında həm üzvi, həm də ruhi və ictimai amillər rol oynayır. Dilin ictimai həyatı deyə, dilin birləşməsi, ayrılması, ümumi dilin zühuru məsələlərini qəsd edirlər ki, bütün bu hadisələr konuşan millətin taleyinə, yaşadığı və yaşamaqda olduğu tarixə bağlıdır”* (10, s. 84).

Tarixi mənbələr Azərbaycan ərazisində yeni eradan əvvəl müxtəlif dövlət quruluşlarının və türkdilli tayfa birliklərinin mövcudluğundan, mərhələli türk axınlarından xəbər verir. Azərbaycan ərazisində həmin dövrdə siyasi quruluş formasının və orada yerli aftoxtan əhalinin türkdilli olması nəzərə alınarsa, dilin tarixini də bu dövrdən başlamaq lazım gəlir. Dilin yaranma və mövcudluq tarixi ədəbi dilin formalaşması tarixinə işıq salır. Onun yaranma və inkişaf mənzərəsinin tamlığını təmin edir. Azərbaycan dilinin mövcudluğu, yaranma və inkişaf tarixi, həmçinin ədəbi dilinin formalaşması müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılaraq dövrləşdirilmiş, müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarında vahid ümumxalq Azərbaycan dilinin “tayfa dillərindən bir neçəsinin, xüsusən oğuz, qıpçaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında” formalaşdığını göstərmişdir (13, s. 15).

M. Rəhimova görə, Azərbaycan dili eramızın V-VI əsrlərində ümumxalq Azərbaycan danışığı kimi Azərbaycan ərazisində məskun olan çoxsaylı tayfalar və xalqlar, müxtəlif Qafqaz dillərində danışanlar arasında ümumünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Q. Voroşil Azərbaycan dilinin ən gec IV-V əsrlərdən mövcud olmasından danışır, sonrakı tədqiqatlarında isə vahid Azərbaycan xalqının formalaşması ilə əlaqədar olaraq ümumxalq Azərbaycan dilinin ən gec VII əsrdə formalaşdığını qeyd edir. Vaqif Aslanov “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bir çox hallarda II-VI əsrlər qədim Azərbaycan dilini əks etdirir” fikrini deyir. F. Zeynalov Azərbaycan dilinin formalaşmasını IV-VIII əsrlərə aid edir. M. Şirəliyevin fikrinə görə, “Azərbaycan dili IV-V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində oğuz və qıpçaq tayfalarının dilləri əsasında formalaşmışdır” (Bax: 23, s. 16-17). Deməli, alimlərin qənaətinə görə Azərbaycan dilinin formalaşması əsas etibarilə IV – IX əsrlər arasında, XI əsrə - Səlcuqların gəlişinə qədər baş vermişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması, formalaşması tarixi və digər məsələləri sistemli şəkildə T. Hacıyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onun fikrincə, “ədəbi dil öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqlayır, onun avanqardı kimi çıxış edir”. Ədəbi dilə təsir edən faktorlardan bəhs edərkən göstərir ki, “xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil dilxarici faktorlara daha həssasdır. Ədəbi dilin mütəhərrikliliyə meyli ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyində öz əksini tapır”. Bu səbəbdən də “xalq dilinin və ya milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini ehtiva edə bilər” (28, s. 73).

Dil vahid bir sistemdən ibarətdir. Bu sistemdə əvvəl və

sonra daima əlaqə və ünsiyyətdədir. Bu isə zaman və dövrlə tənzimlənir. Q.O. Vinokurun bununla bağlı fikri belədir ki, “hər bir belə sistem” “bir bütöv halında öyrənilməlidir. Lakin həmin sistemlərdən hər biri özündən əvvəlkinin şəkildəyişməsi və sonrakının ilkin mərhələsi olduğundan o, özlüyündə, onu xronoloji həmsərhəd sistemlərlə bağlayan qanunauyğun münasibətlər aydınlaşdırılmadan şərh oluna bilməz” (28, s. 71).

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsi

Ədəbi dilin hərtərəfli təhlili və öyrənilməsi üçün onun mərhələli tədqiqi, dövrlərə ayrılması əsas şərtlərdən biridir. Ədəbi dilin inkişaf mərhələlərinə ayrılması ədəbi dilin dövrləşdirilməsi adlanır.

T. Hacıyev qeyd edir ki, ədəbi dilin inkişaf tarixini müxtəlif prinsiplər əsasında dövrləşdirmək olar: ədəbi şəxsiyyət və abidələr, tarixi formasiya və müxtəlif sülalələrlə bağlı ictimai-siyasi şərait, adi xronoloji ardıcılıq, dilin quruluşundakı inkişaf və s.. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsində “bu prinsiplərin təxminən hamısı”ndan, hətta “qarmaqarışılıq – qeyri-differensiallıq prinsipi”ndən istifadə olunmuşdur. T.Hacıyevin fikrinə görə, dövrləşdirmədə “bütün inkişaf tarixi üçün örnək” olan prinsipə müraciət etmək, “başlıca ölçü kimi məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir” (28, s. 71-72).

Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən dövrləşdirilmişdir. B. Çobanzadə bu sahədə ilk tədqiqat

aparanlardan biridir. Onun araşdırmalarında ədəbi dil konsepsiyası dövrləşdirmə də daxil olmaqla bir neçə istiqamətdə təqdim edilir: ədəbi dilin ümumi-nəzəri məsələləri, türklər üçün ortaqlıq ədəbi dil, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi və s.. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini B.Çobanzadə 3 mərhələyə ayırır:

1. XV-XIX əsrlər

2. XIX əsr-1905-ci il

3. 1905-ci ildən sonrakı mərhələ (28, s. 72).

Ə. Dəmirçizadə ədəbi dilin dövrləşdirilmə tarixini tədqiq edərkən bir neçə variantda dövrləşdirmə aparmış, son nəticə olaraq ədəbi dilin inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşdırılması inkişaf etməsi dövrü (1820-ci ilə qədər).

2. Azərbaycan milli dili əsasında vahid ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü (1820-1920)

3. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü-sovet dövrü (13, s. 100; 28, s. 72).

Dəmirçizadənin bölgüsündə ictimai, siyasi amillər əsas götürülmüşdür. T. Hacıyev B. Çobanzadə və Ə. Dəmirçizadənin bölgülərində vahid prinsip ardıcılığının gözlənilmədiyini, daha çox tarixi-siyasi şərait əsasında aparıldığını qeyd edir (28, s. 72).

M. Cahangirov Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişafını iki dövrə bölür: 1) Xalq dili dövrü - azərbaycanlıların bir xalq kimi təşəkkülü ilə tarixən müvafiq qəbilə-tayfa dil-dialekt materialları əsasında təşəkkül tapıb, yazıya alınıb formalaşan, get-gedə sabitləşən və ictimai zümrəyə xidmət

edən ədəbi dil dövrü. Bu bölgüyə əsasən dilin təşəkkül və formalaşma mərhələsi hesab edilən birinci dövr XI-XVIII əsrləri əhatə edir. İki böyük mərhələyə ayrılır: 1) XI-XV əsrlər; 2) XVI-XVIII əsrlər. Ədəbi dilin funksionallığının (üslubların) məhdudluğu, yad dilin (ərəb, fars) din-şəriət işlərində müvazi işlənməsi, bədii dilin şeir qolunun genişlənməsi, qonşu xalqlar arasında anlaşılması, Azərbaycan xalq dilinin yerli etnik qrup və yaxın xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunması, bu dilin təsir dairəsinin genişlənməsi, Dərbənd-Tehran-Bağdad-Şərqi Anadolu dairəsində ümumişlək səciyyə kəsb etməsi dövrün başlıca əlaməti kimi təqdim edilir (8, s. 18).

İkinci dövr XVIII-XX əsrləri əhatə edir və üç mərhələyə ayrılır.

1) XVIII əsrin ikinci yarısından XIX əsrin ikinci yarısına qədər. Bu mərhələdə milli dilin ilkin formalaşması başa çatır. Müəllif bu mərhələni erkən təşəkkül və keçid mərhələsi adlandırır.

2) XIX əsrin 80-90-cı illərindən Azərbaycan sosialist millətinin yaranmasına qədər

3) XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq bütöv bir dövrü əhatə edir (8, s. 15-16).

M. Cahangirov qeyd edir ki, dilin başlıca inkişaf dövrlərini, onun aparıcı xətt və keçidlərini müəyyənləşdirmək üçün tək-cə həqiqətən qüvvətli təsirə malik olan dilxarici amillərə əsaslanmaq hələ kifayət deyil, dilin daxili quruluşundakı dəyişmələr, yeniləşmələr və əsas inkişaf istiqaməti də nəzərə alınmalıdır (8, s. 16-17). O yazır ki, V.V. Vınogradov öz araşdırmalarında problemin düzgün həlli üçün bolqar akademiki V. Georgiyevin fikirlərini təsdiqləyir və hər

hansı dil tarixinin məqsədəuyğun dövrləşdirilməsində dilxarici (ekstralingvistik) amillərlə yanaşı, dildaxili prosesləri də eyni dərəcədə nəzərə almağın zəruriliyini qəbul edir (8, s. 17). M. Cahangirov xalq dili, ədəbi dil, yazılı dil və milli dil məsələləri haqqında da fikir və mülahizələrini təqdim edir. Müəllifin fikrinə görə, ədəbi dilin formalaşması ilə əlaqədar qəbilə-tayfa dilləri tədricən işləkləkdən qalır; onların dil materialı zəminində məhəlli dialektlərin əmələgəlmə imkanı yaranır. Qəbilə şivə, məhəlli şivə ünsürləri bu mərhələdə intensiv ədəbi dilə daxil olur. Bu eyni zamanda variantlılığı da təmin edir. Sonrakı inkişaf mərhələsində variantlılıq ədəbi dildə azalır (8, s. 22).

XI-XVIII əsr ədəbi dilini “xalq dili” dövrü adlandıraraq qeyd edir ki, “xalq dili dövrünə aid “ədəbi dil” termini ilə çox zaman “yazılı dili anlamışlar” və onu yaxın türkdilli xalqlar arasında *türki* adlandırmışlar. N.A. Baskakovun fikrinə görə, orta əsrlərdə türki Kaşğardan İstanbuladək ərazidə anlaşılan bir ədəbi dil olmuşdur. Bununla belə, həmin ədəbi dil hər hansı ayrıca bir türkdilli xalqın (məsələn, azərbaycanlıların) geniş, işlək danışıq dilinə nüfuz edə bilmir; bu məqamda onun istifadəlilik dairəsi dar və məhduddur (8, s. 19). Bu da maraqlıdır ki, müəllif XI-XV əsrləri Azərbaycan xalqının və xalq dili əsasında ədəbi dilin öz təşəkkülünü və ilkin formalaşmasını başa çatdırdığı birinci yarımmərhələ kimi qeyd edir və ekstralingvistik faktor olaraq monqol hücumlarının millətin birləşməsi və bu zəmində də ümumiyetkin xalq dilinin və milli dilin yaranmasına təkan verməsi fikrini söyləyir (8, s. 22-23).

A. Axundov Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini iki əsas

dövrə ayırır: 1. Əski Azərbaycan dili; 2. Yeni Azərbaycan dili.

0, birinci dövrü iki mərhələdə təqdim edir:

1. Əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər);

2. Əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər).

İkinci dövrü isə 4 mərhələyə ayırır.

1. Ədəbi dilin xəlfələşməsi dövrü (XVIII əsr);

2. Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər);

3. Sovet dövrü (1920-1990 -cı illər);

4. Çağdaş mərhələ (6, s. 11-12).

A. Qurbanovun əsərlərində ədəbi dilin üç inkişaf mərhələsi, hər mərhələnin də ayrı-ayrı yarım dövrləri təqdim olunur.

I dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və tədricən inkişaf dövrü (V–XVIII əsrlər)

1. V–XII əsrlər

2. XIII–XVIII əsrlər

1) XIII–XIV əsrlərdə ədəbi dil

2) XV–XVII əsrlərdə ədəbi dil

3) XVIII əsrdə ədəbi dil

II dövr - Azərbaycan ədəbi dilinin tam sabitləşməsi dövrü (XIX əsr)

1. XIX əsrin I yarısı

2. XIX əsrin II yarısı

III dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin geniş inkişaf yolu keçməsi dövrü (XX–XXI əsrlər)

1. 1901–1920-ci illər

2. 1921–1950-ci illəri əsas götürür

3. 1951–1980-ci illər

4. 1981–1990-cı illər

5. 1991-ci ildən indiyə qədər (99, 39)

N. Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin 3 inkişaf mərhələsini qeyd edir.

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü (Qədim dövrdən XIII əsrə qədər).

2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrlərdən XVII əsrə qədər).

3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər) (36, s. 5).

Tofiq Hacıyevin tədqiqatlarında ədəbi dilin tarixi inkişaf mərhələləri

Ədəbi dilin tarixi inkişaf mərhələlərinin əsaslı şəkildə müəyyənləşdirilməsi, dildaxili və ekstralinqvistik faktorların vahid sistemli tətbiqi nəticəsində dövrləşdirilməsi T. Hacıyev tərəfindən aparılmışdır. Alimin dövrləşdirməsini 3 mərhələyə ayırmaq olar: 1970, 1990 və 2000-ci illər. Bu bölgülərdə o, dilin tarixi inkişaf prinsipini, tarixi ictimai mədəni hadisələrin fonunda ədəbi dilin norma sisteminin formalaşmasında dilin qrammatik strukturunun inkişaf və müəyyənləşməsi, üslub çalarları, onların dəyişməsi və diferensiallaşmasını nəzərə alır, ədəbi dilə kompleks şəkildə dildaxili və dilxarici faktorların tarixi inkişafı və təsiri aspektindən yanaşır.

T. Hacıyev qeyd edir ki, “ədəbi dil xalqın intellekti ilə üzvi əlaqədə yaşayır, ona – intellektə xidmət edir, eyni zamanda onu əks etdirir” (28, s. 72). Ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi xalqın dili ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi

mədəniyyəti, təfəkkür tərzilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbi dilin inkişafı, keyfiyyət dəyişməsi onun dildaxili normasında əks olunur, başqa sözlə norma ədəbi dilin səviyyəsini göstərir. T. Hacıyev dövrləşdirmənin normaya əsaslanmasını aydınlaşdıraraq ədəbi dilin inkişafını məhz normanın təkamülü kimi anlamaq lazım gəldiyini qeyd edir. "Normanın irəliləyişi müəyyən kəmiyyət fərqlərinin toplanması ilə şərtlənir. Kəmiyyət hədləri ədəbi dilin tarixində keçid düyümləri yaradaraq mərhələ və yarımmərhələləri əmələ gətirir", başqa sözlə normada baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri, onların sistemli, diaxron və sinxron dəyişiklikləri dövr və yarım dövrlərin yaramasına səbəb olur. Deməli, normanın komponentləri ədəbi dilin dövrləşməsində iştirak edir. Ədəbi dilin mərhələlərə bölünməsində norma əsas faktor kimi iştirak edir, digər səbəblər isə əsasən normaya təsir edən amillər kimi çıxış edir (28, s. 72-73).

T. Hacıyevin yaradıcılığı dəqiq elmi-nəzəri mənbələrə, faktlara əsaslanan elmi yeniliklərlə zəngindir.

70-ci illər tədqiqatlarında o, Azərbaycan ədəbi dilini iki inkişaf mərhələsinə ayırır: 1) Təşəkkül mərhələsi; 2) Sabitləşmə mərhələsi. Hər mərhələ özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yarımmərhələlərə bölünür.

Təşəkkül dövrü:

1. Ən qədim dövrlərdən XII əsrin sonlarına qədər. Bu, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasının başlanğıcı hesab olunur. Şifahi dil abidəsi var. Yazılı ədəbi dilin varlığı dolayı yollarla təsdiqlənir (27, s. 54);

2. XIII əsrdən XVII əsrin əvvəllərinə qədər olan mərhələ. Bu da öz növbəsində XIII-XIV əsr ədəbi dili və XV-XVI əsr ədəbi dili yarım-mərhələlərinə ayrılır (27, s. 54-55).

Sabitləşmə dövrü isə 4 yarım-mərhələdə təqdim olunur:

1. XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili.

2. XIX əsr ədəbi dili

3. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil-milli ədəbi dil dövrü. Bu XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam edir.

4. 30-cu illərdən sonrakı dövrlərə qədər olan ədəbi dil mərhələsi (27, s. 55-57).

T. Hacıyev 90-cı illərdə dövrləşdirmədə müəyyən dəyişiklik edir. Əslində, mahiyyətcə o qədər də ciddi fərq görünmür. 1. Milliyəqədərki ədəbi dil mərhələsi; 2. Milli ədəbi dil mərhələsi.

Milliyəqədərki dövr iki yarım-dövrə ayrılır: 1. Yazıya-qədərki mərhələ; 2. Yazılı ədəbi dil mərhələsi.

2-ci dövr 3 yarım-mərhələdə tədqiq olunur. 1. XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili; 2. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövr ədəbi dili; 3. XX əsrin əvvəllərindən (30-cu illərdən) sonrakı mərhələ.

T. Hacıyev öz tədqiqatlarını dilin yaranması və formalaşması istiqamətində genişləndirərək, ədəbi dilin dövrləri ilə bağlı fikirlərini yeni bölgüdə daha fundamental əsaslarla təqdim edir. O, qeyd edir ki, “ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur” və “bu nəzərə alınmalıdır. “Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü” diqqətdən kənar qala bilməz. Kompleks yanaşma olmalıdır (28, s. 75). Bu faktların hamısı dilin və üslubların

inkışafına təsir edir. Ən son bölgüdə o, ədəbi dilin dövrlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

- 1) yazıyaqədərki dövr;
- 2) yazılı dövr.

Yazıyaqədərki dövr – e.ə. II əsrdən yeni eranın VI əsrinə qədərki dövrü əhatə edir (28, s. 75). Bu dövrdə tayfa konsolidasiyası, qohum tayfaların, türk etnoslarının birləşməsi kimi tarixi hadisələrin baş verdiyi bu dövr Azərbaycan xalqının türk etnosları nəticəsində formalaşması, eləcə də Azərbaycan dilinin xalq dili əsasında, ümumtürk dil təsirləri nəticəsində formalaşdığı mərhələdir. “Tarixi mənbələr bu ərazilərdə siyasi birliklərin, etnik birləşmələrin, tayfa konsolidasiyalarının hələ e.ə. III minillikdə getdiyini, e.ə. I minilliyinin əvvəllərindən isə daha iri əhali birliklərinin yarandığını xəbər verir” (28, s. 55). Q. Qeybullayev “qəbilələr, tayfalar, xalqlar, millətlər, bir sözlə etnoslar”ı “etnik prosesin komponentləri” olaraq təqdim edir və tayfa konsolidasiyası, qohum tayfaların birləşməsi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışır: *“Konsolidasiya (etnik mənsubiyyətə qohum etnosların qaynaqı-qarışma prosesi) və assimilyasiyası (etnik mənsubiyyətə müxtəlif etnosların arasında gedən prosesdə onlardan birinin digərini dilindən məhrum etməsi və özünə qatması prosesi) prosesləri nəticəsində bir etnos tarix səhnəsindən çıxır, biri əriyib gedir, digəri onun yerini tutur.... Deməli, etnik proses ayrı-ayrı etnik komponentlərin-etnosların hissələrinin əhəmiyyətli, zəruri dəyişməsi, yeni etnik adda etnosların yaranması prosesidir....bu o deməkdir ki, tarix boyu bir etnik adla məlum etnos etnik proses nəticəsində müəyyən mərhələ keçdikdən sonra başqa etnik ada malik olur”* (48, s. 15).

T. Hacıyevin fikrinə görə, “Azərbaycanda başlamış xalq təşəkkülü e.ə. II əsrdən parfların gəlişi ilə başa çatır və Azərbaycan – türk xalq dili formalaşır – artıq eramızın VII əsrində “Dədə Qorqud kitabı”nın əsas lüğət fondu və qrammatikasında milli dil özünü qabarıq şəkildə hiss etdir”ir (28, s. 70). “Yazıyaqədərki” ifadəsi şərti səciyyə daşıyır. Çünki o dövrə aid heç bir yazı nümunəsi yoxdur və demək olar ki, bu mərhələdə ədəbi dil şifahi şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Ancaq o dövr yazı dilinin mənzərəsini sonrakı mərhələdə yaranan Orxon-Yenisey kitabələrində - göytürk ədəbi dilində, folklor nümunələrinin dilində, bir çox xalq ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasında, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazı dilinin faktlarında görmək olur. Həmçinin müasir dildə yaşayan qədim səs uyğunluqlarının əsasında həmin dövrün xalq dili və ədəbi dili haqqında məlumat almaq mümkündür (28, s. 75-76, 77-89).

T. Hacıyev bu qənaətə gəlir ki, o dövrü XX əsrin araşdırmalarındakı oğuz-qıpçaq dil təqdimatı səviyyəsində öyrənmək özünü doğrultmur, tədqiqat göstərir ki, bu gün bilinən “oğuz-qıpçaq elementlərindən daha qədimdə”, məhz eradan əvvəl, “yazıyaqədərki dövrdə daşlaşmış Azərbaycan türkcəsi olmuşdur”. Azərbaycan türkcəsinin oğuz mənşəyi qəbul olunur (Azərbaycan dilinin qədim dövründən bəhs edən tədqiqatlarda *Azərbaycan türkcəsi*, *Azərbaycan türk dili* terminlərindən istifadə edilir). Ancaq oğuzların Midiya-Albaniya (Azərbaycan) ilə əlaqəsi orta əsrlərin sonlarına, çox zaman isə XI əsrə aid edilərək səlcuqlarla əlaqələndirirlər. “Halbuki dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili,

Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət Azərbaycan dilində oğuzcanın çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir” (28, s. 76, 80-81).

T. Hacıyev qeyd edir ki, Azərbaycan dilində oğuz dil elementlərinin varlığı qədim dövrlərə qədər gedir və iki qat təşkil edilir (28, s. 76).

1. Birinci qat eradan əvvəlki ən qədim dövrlərdən yeni eranın əvvəllərinə qədər – dilin əsasını təşkil edən fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərin və qədim əsas lüğət fondunun təşəkkülünə qədərki dövrü əhatə edir. Müasir dildə ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarda daha güclü qalır.

2. İkinci qat ilk orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dilləri ilə yeni əlaqələrin nəticəsində dilə nüfuz edən faktlarla qaynayıb-qarışmanın nəticəsində meydana gəlir. Bu mərhələ iki səviyyədə özünü göstərir.

İki səviyyədə müşahidə edilən ikinci qatın birinci mərhələsi oturaq oğuzlarla gəlmə oğuzların ünsiyyətdə olduğu, yeni eranın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədər olan dövrü; başqa oğuz dilləri ilə yazılı səviyyədə əlaqənin olduğu ikinci mərhələ XII-XV əsrləri əhatə edir (bax: 28, s. 76-77). Bir çox fonetik hadisələr vardır ki, onların varlığı ilkin oğuz qatının göstəricisi hesab olunur: d-z-y (murad-muraz; yaxşı-zaxsı), ç-ş (çaşğın-şaşqın), d-ç (dönmək - çönmək, devirmək - çevirmək) və s.. Maraqlı fonetik xüsusiyyətlərdən biri də müasir Azərbaycan dilinin cənub şivələrindəki *ts* affrikatının (*tsay* - çay, *tsimən*-çəmən) işlənməsidir: *Tsitsək*-Çiçək(Xəzər hökmdarının qızının adı) (bax: 28.s.77-78).

E. Əzizov haqlı olaraq qeyd edir ki, “Azərbaycan türk dilinin yayılmasından bəhs olunarkən gəlmə türk tayfalarının

rolu həddən artıq şişirdilir, xalq dilinin formalaşmasında yerli türk etnoslarının rolu, demək olar ki, nəzərə alınmır və bu zaman unudulur ki, XI əsrdə gələn türklər özləri də yerli təsirə məruz qalırlar” (23, s. 46).

Məlumdur ki, dilin və coğrafi məkanın milli mənsubiyyətini göstərən ən tutarlı dəlillərdən biri onomastik vahidlərdən ibarət dil faktlarıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olan dövlət adları mənşəcə türk dillərinə aiddir: Albaniya- al “uca”, ban “yer”, “məkan”; Atropatena- atar “dağlıq”, “yüksəklik”, patin “məkan”, “vətən”; Ağvan- ağ “yüksək”, van “məkan”. “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində *ağmaq* sözü “uçmaq” mənasında işlənir (28, s.78-79).

Midiyanın adı ilə bağlı Qiyasəddin Qeybullayevin fikirləri maraqlıdır. O, yeni eradan əvvəl 843-cü ildə Assur mənbələrində ilk dəfə “Maday” və “Matay” etnos adının çəkildiyini qeyd edərək yazır ki, yunanlar bu xalqın adını “Medo”, latınlar “Mido” şəklində tələffüz edib yazdıqları üçün “Maday etnosunun və onun adı ilə adlanmış Maday ölkəsinin adı tarixə təhrif olunmuş şəkildə “Midiya” kimi daxil olmuşdur” (48, s. 86).

Y.Yusifovun tədqiqatlarındakı faktlar da diqqəti cəlb edir. O, e.ə. III minilliyə aid şumer yazılarında Aratta ölkəsindən və şumerlərin bu ölkənin əhalisi ilə ticarət əlaqələri yaratmasından bəhs edir. Aratta sözünün tərkibindəki ara//uru “uca”, “yüksəklik”, ta “tau-tağ-dağ” mənasını ifadə edir. Tədqiqatda Assur çarı II Saraqona (e.ə. 722-705-ci illər) aid yazılarda qədim Manna dövlətinin adı çəkildiyi də bildirilir. Bu dövlətin yazılı mənbədə qeyd olunan coğrafi koordinatları isə Azərbaycan ərazisini əks etdirir. Y. Yusifov bu qə-

dim yazılardakı bir çox toponimik adların məhz protoazərbaycan dilinə aid olduğunu söyləyir: Uşkaya (Üçqaya), Uışdiş(Vişdiş, Bişdiş-beşdiş) və s.(98).

Türk dilləri üçün alliterasiya və heca başlanğıc, ilkin yaradıcılıq qəlibi hesab edilir. Bu aspektdən nəzər saldıqda müasir dildəki *Yüz ölç, bir biç; Daldan atılan daş topuğa dəyər; Azca aşım, ağrılmaz başım; Qılinc qının kəsməz; Qarın qaradaşdan irəlidir; Qalan iş qar yağar; Su axar çuxurun tapar* və s. kimi atalar sözü və məsəlləri ilkin yaradıcılıq qəlibi qəbul etmək olar. Qədim türk sözlərinin birhecalılığı da dil faktlarında görünür; *Yüz ölç, bir biç* (28, s. 86-89). Bu müstəvidə yazıyaqədərki dövrün dil faktları müxtəlif qəliblərdə daşlaşmış şəkildə nəsil-dən-nəslə keçir. T. Hacıyev folklor nümunələrində işlək olan "**Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi**" qəlibindəki leksik vahidin taixi aspektdən təhlilini verərkən *üz* sözünün *azla* həm-qafiyə olduğunu və bu vahidin antonimi olaraq seçildiyini göstərir, müasir dildəki **uzun, uzaq** sözlərinin kökü olduğunu qeyd edir. Bu leksik vahidin – "uz"un müxtəlif morfoloji törəmələri vardır: **uzun, uzaq, uzat (maq), uzan (maq)**, hətta danışıqda **uzaş** (maq) şəklinə də təsadüf olunur. Ancaq müasir dildə bu vahidlərin hər biri sadə söz kökü kimi qəbul olunur, *-uz* müstəqil mənə ifadə etmir (28, s. 85-87). "Yaxud "Dədə Qorqud kitabı"nda qılincin təyinləri: **qara, polad, uz** qılıc. Q. Bürhanəddinin də dilində bu kök morfemə təsadüf edilir: *Hüsnünə zülfündən özgə ir-məgə yoxdur səbəb, Uzun isə nola tutun hər bir işün uzini*. XIII-XIV əsrdən *uz* müstəqil leksik vahid kimi, demək olar ki, işlənmiş. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə arxaikləşən, sonrakı mərhələlərdə təsadüf edilməyən bu vahidə M.Ə. Sabirin dilində *uzaşmaq* variantında təsadüf edilir: *Gözdən uzaşdı, qoymayın*(28, s. 85).

Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, tarixi qaynaqlar eradan əvvəl Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının yaşadığını göstərir, dil faktları isə yeni eranın I minilliyinin ortalarından Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və morfoloqiyasının müəyyən olmuş halda olmasını təsdiqləyir (28, s. 55). Bütün bunlar ədəbi dilin yazıyaqədərki dövrünün ədəbiyyat dilinin və leksik qrammatik baxımdan təşəkkül tapmış xalq dilinin varlığı və səviyyəsi haqqında təsəvvür yaradır (28, s. 90).

II. Yazılı dövr. Yeni eranın VII əsrindən XXI əsrə qədər böyük zaman kəsiyini əhatə edən ikinci dövr bir neçə yarım-mərhələ və pillələrdən ibarətdir.

1. VII-XII əsrlər. “Dədə Qorqud kitabı”ndan Həsənoğlu qədərki mərhələ.

Beləliklə, Tofiq Hacıyev yazıyaqədərki dövrü Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrü, ikinci dövrü isə “Dədə Qorqud kitabı” ilə yazılı dilin başlanğıcı və inkişaf dövrü kimi qeyd edir.

VII-XII əsrlər ədəbi dilini iki mənbə əsasında öyrənmək olur:

1.1. Dolayı mənbələrlə. Ədəbi dilin XII əsrə qədər mövcudluğu haqqında Tofiq Hacıyev elmi qənaətlərini belə təqdim edir:

1. Yazılı ədəbi dilin yaranmasının ümumi mədəni səviyyəsi intellektual yetkinliklə bağlı olan yazı və əlifbanın mövcudluğudur. Eramızın V əsrində Alban dövlətinin 52 hərfdən ibarət əlifbası olmuşdur. Deməli, bu əlifba Alban dövlətinin tərkibindəki etnos və xalqların səs sistemini ifadə edə bilmişdir (27, s. 41). Eyni zamanda Qobustanda, Naxçıvanda, Qazaxda, Kəlbəcər ərazisində qədim türk (runik) əlifbasının ilk hərf for-

malarına və ilk yazılara rast gəlinir. Aşkar olunan yazılar bir daha ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan türk etnosların erkən orta əsrlərdə də qədim türk (runik) əlifbasından istifadə etməsi fikrini söyləməyə imkan verir (36, s. 74).

XI əsrdə M.Kaşğari “Ön Asiyada türklərin öz dillərində zəngin poeziya” nümunələrinin mövcudluğundan, bunun yalnız xalq yaradıcılığı ilə məhdudlaşmayıb “süni ədəbiyyat”ın da olmasından bəhs edir. T.Hacıyev Ön Aşıya türkcəsini Azərbaycan ərazisində danışılan dil hesab edir. Kaşğari-nin bu fikri ilə bağlı bir fakt da diqqəti cəlb edir. V. Bartold tədqiqatlarında “Məlikşahın vaxtında (1072-1092) səlcuqlu mədəniyyətinin ən yüksək səviyyəyə çatmasından, Məlikşahın Mazandaran hakiminə, fəvqəladə hörmətindən, Aranda olmasından, Şirvan hökmdarına müsbət münasibətindən danışıq” (29, s. 32). Maddi dəlili olmasa da, X-XI əsrlərdə ərəb əlifbası ilə Azərbaycandilli ədəbiyyatın mövcud olması fikrini söyləmək mümkündür.

2. Farsdilli azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığında milli təfəkkür və deyim tərzini özünü göstərir. Qətran Təbrizi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvinin yaradıcılığı ilə leksik-qrammatik və frazeoloji ünsürlər klassik fars ədəbi dilinə nüfuz edir. Məs.: *çuval, çöppu-yallı, bəkməz, yun, tağ, dağ, ayaq* kimi sözlər, *kalka* şəklində tərcümə edilmiş-*qapıdan qovub bacadan çağırmaq, örkən doğanaqdan keçər, ilan vuran ala çatıdan qorxar, cidanı çuvalda gizlətmək olmaz, at dəryaya-balıq bilməz, xalıq bilər* frazeologizmləri Qətran Təbrizinin əsərlərində fars dilinə hərfən tərcümə olunur. İran tarixində ilk dəfə fars dilinin izahlı lüğətini Qətran Təbrizi yaratmışdır. Sonrakı fars-Azərbaycan lüğətləri bu ənənəni davam etdirir. Ə. Xaqaninin

əsərlərində: *uşaq, əkmək, su, ağca, tanrı, yalavac* kimi sözlər işlənmişdir. Nizaminin əsərlərində: *xatun, ozan, muncuq, külüng, qırmızı, gərdək, alaçıq, yaylaq, tutmac* kimi sözlərlə yanaşı arxaikləşən vahidlərdən də istifadə olunur: *çalış* (vuruş), *sancaq*-bayraq, *qlavuz*-bələdçi, *tutuq*-pərdə, *tapança*-şillə. Nizaminin yaradıcılığında, həmçinin dilimizin **-taş, -laq** kimi sözdüzəldici şəkilçiləri də vardır: **-taş** (daş) – fars sözü ilə işlənir: *xacə-taş*; **-laq** – yay (isim) + laq – yaylaq (isim). Bu şəkilçi fars sözlərinə də artırılır – *səng+lax, div+lax* (29, s. 42-45; 28, s. 95-96).

Xanlar xanı ifadəsinin kalka ilə tərcüməsi-*xani xanan, çeşmrəsidegi*-gözə gəlmə, *çeşməzəde*-gözdəymə, morğzəbani-quş dili, *kəməni-cəpidyuz* (“DQK”də işlənən *ağ tozlu yay* ifadəsinin hərfi tərcüməsi) ifadələri, həmçinin *öz əli ilə öz ayağına balta çalır, qurdla quzu bir yerdə otlayır, doşab almışam bal çıxıb, ev oğrusunu tutmaq olmaz, gəl əyri oturaq düz danışaq, kələklə gələn küləklə gedər, heç kəs öz ayranına turş deməz* atalar sözü və məsəllərin kalka ilə tərcüməsi işlənmişdir. Bu frazeologiyanın Nizamidən əvvəl fars sənətkarlarının dilində işlənmədiyini, sonrakı dövrdə fars ədəbiyyatında fəallaşmasını görkəmli nizamişünas alim H. Araslı təsdiqləyir (28, s. 96).

T. Hacıyev yazır: “Bunu demək kifayətdir ki, həmin əsərlərdə farsca yazan türk şairlərindən ən istedadlıları və çoxluq təşkil edənləri azərbaycanlılar idi: Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi”. “Fars şairlərinin əsərlərindəki türkiizmlər Xaqani və Nizaminin dilindəkilərlə tipoloji səsleşmədədir” (28, s. 99).

Farsdilli ədəbiyyatın dil faktları göstərir ki, “Bəzən türkiyənin mətn içərisində şərh verilir, mənası fars oxucusuna açılır: **Az** *əndək başəd ləfze-torki* və beomr, Saqiye-bərro ətaye-mən nədanəd dadi (Suzani) – Türki ləfzi ilə – az *əndək* deməkdir...; **Biz** *derəfş əst dər ebarəte-torki*, Suzəne-həcvəm tora xalidətər əz **biz**(Suzani) - Türk ifadəsində – *derefş bizdir*, Mənim həcvimin iynəsi **bizdən** də itidir...Ancaq əksərən farsca mətnlərdə türk sözləri, Xaqani və Nizamidə şərhətsiz verilir” (28, s. 100). “Bu o deməkdir ki, IX-XII əsrlərdə fars dilinin yayıldığı regionlarda və ümumiyyətlə, Ön Asiyada, Yaxın Şərqdə türkcə sərbəst başa düşülmüşdür” (28, s. 100).

3. Türk şeirinin ən qədim və başlanğıc qəlib-formaları alliterasiya və heca hesab olunur. Alliterasiya ilkdir, ancaq alliterasiya modeli qədim türk şeiri bu dövr üçün arxaik sayılır. Artıq X-XII əsrlərdə türkdilli xalqlarda heca vəznli şeir onun müxtəlif formaları təşəkkül tapır. XI əsrdə əruz vəznində “Qutadğu bilik” yazılır. Kaşğarının “Divan”ında mükəmməl heca vəznli şeir nümunələri verilir. Onlarda alliterasiya heca vəzninin atributu kimi qalır (32, s. 43).

4. Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərində “Kitabın nəzminə səbəb haqqında” hissəsində Şirvanşah Axsitanın sifarişi və Nizaminin bu sifarişə münasibəti maraqlıdır: Şirvanşah Axsitanın məktubunda

Fars və ərəb dili bəzəyi ilə

Bu təzə gəlini bəzəyəsan!

Bilirsən ki, mən söz sərrafiyam.

Təzə beytləri köhnəsindən ayıra bilirəm.

Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti (əlaməti) deyil,

Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil.

*O adam ki, yüksək nəşəbdən doğulmuşdur,
Ona yüksək söz lazımdır.*

Nizaminin psixoloji durumu aşağıdakı parçada dəqiq əks olunur və görünür ki, şair öz dilinə qarşı belə bir həqarətdən çox qəzəblənir və bununla barışa bilmir.

Elə ki şahın halqası qulağıma keçirildi [şahın məni öz qulu saydığını bildim],

Huşum ürəkdən beynimə vurdu.

Nə həddim var idi ki, əmrdən boyun qaçıram?

Nə gözüm görürdü ki, xəzinəyə yol tapam.

Ömrümün süstlüyü, halımın zəifliyindən

Başımı itirib nə edəcəyimi bilmədim (63, s. 35-36).

Deməli, şairin dövründə artıq Azərbaycan dili bu səviyyədə fəaliyyət göstərə bilmişdir və hökmdar fars meyilli olduğundan ona əvvəldən əsəri farsca yazması üçün xəbərdarlıq etmişdir (27, s. 46-47; 29, s. 33; 32, s. 39-40).

5. XIII əsrə aid olan yazılı abidələrin mükəmməlliyi, eyni zamanda, bu dövrdən ədəbi dildə üslubi şaxələnmənin izlərinin görünməsi (27, s. 47).

6. X-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu geniş vüsət qazanır. Tarixi fakt olaraq “Dədə Qorqud kitabı” kimi yazıya alınmış mükəmməl şifahi ədəbiyyat nümunəsi vardır. VII-XII əsrlər Azərbaycan xalq dilinin və onun yazılı fəaliyyətinin varlığı azərbaycandilli materialın özü ilə, xalq ağzından bu günə qədər gəlib çatan bayatılar və s. ilə təsdiqlənir (27, s. 47; 28, s. 101-102).

II-1. Yazılı dövrün ilk mərhələsinin “Dədə Qorqud kitabı”nın dil materialları əsasında öyrənilməsi. Bu dastan şifahi

fahi xalq ədəbiyyatının dəyərli nümunəsi olduğu kimi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da ən qədim nümunəsi olaraq çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil səviyyəsində mövcudluğunun ən tutarlı dəlilidir.

II-2. Yazılı dövrün ikinci mərhələsi XIII-XVI əsrləri əhatə edir. “Bu mərhələdə ədəbi dil milli dil inkişafını başa çatdırır. Dil normasında fonetik (q / h / x, d / t), leksik (yaz/cöl, uçmaq/cənnət), qrammatik (dür / dürür, isər / əcək) paralelizm özünü göstərir. İki pillədə inkişaf edir” (28, s. 103).

a) XIII-XIV əsr ədəbi dili. Divan ədəbiyyatının yaranması ilə ərəb, fars sözlərinin, qrammatik quruluş faktlarının ədəbi dil normasına təsiri güclənir. Milli dilin müəyyənləşməsi kimi qeyd edilən bu dövr Nəsimi ədəbi dili ilə yekunlaşır.

b) XV-XVI əsr ədəbi dili, divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi və ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi .

Ümumilikdə XIII əsrə qədərki mərhələ milli dilin inkişaf mərhələsi, XIII-XVI əsrlər milli dilin formalaşması, konkret olaraq Füzuli mərhələsi isə milli dilin tam mənada müəyyənləşməsi mərhələsidir. T. Hacıyevin fikrinə görə, “Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur” (28, s. 104).

II-3. XVII –XXI əsrlər, bu günə qədərki ədəbi dil. Bu mərhələ üç pillədən ibarətdir.

1) XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili. Bu mərhələdə ədəbi dilin xəlqiləşmə prosesinin nəticəsi kimi ədəbi dil normasında xəlqilik, realist ədəbiyyat dilinin aparıcı mövqeyə keçməsi, folklor dilinin yazılı dilə nüfuz etməsi kimi əsas xüsusiyyətlər özünü göstərir (28, s. 104).

XVII-XVIII əsrlər həm də milli dilin yeni mərhələsi hesab edilir. Bu dövrə qədər ədəbi dildə əcnəbi dilin əruz vəznə,

klassik şeir janrları, əcnəbi mənşədən olan leksik vahidlər, izafət tərkibləri, klassik dilin aparıcılığını təmin edirdi. XVII-XVIII əsrlərdə aparıcılıq qazanan milli dil öz imkanlarından istifadə edərək milli heca vəznini, milli xalq şeiri janrlarını, milli sözləri, eləcə də vətəndaşlaşan ərəb və fars sözlərinin dildə işlənmə nisbətini aktivləşdirir, bu isə folklor-danışıq dilinin aparıcılığını təmin edir. *Diferensasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə* dövrün dildaxili ədəbi dil prosesi kimi müəyyənləşir. İlk dəfə Tofiq Hacıyev bu mərhələni *xəlqiləşmənin yenidən təşkili mərhələsi* kimi təqdim edir.

B) XIX-XX əsrlər. Bu zaman üslublar yenidən təşkil olunur.

T. Hacıyev XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərini milli dilin formalaşması, XVII-XVIII əsrlər xəlqiləşmənin yenidən təşkili mərhələsi, XIX-XX əsrin əvvəllərini milli dilin yeni mərhələsi kimi dəyərləndirir. XIX-XX əsrin 30-cu illərinə qədərki yarımmərhələ üslubların yenidən təşkili, satira, mənzum hekayə, realist dram və nəsr epoxası kimi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə yazılır, nəslərə nəzm eyni səviyyədə, bərabərhüquqlu şəkildə inkişafını davam etdirir.

C) XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr

XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr arasında “ədəbi dil məktəblərdə sistemli şəkildə təbliğ olunur”. Qrammatika kitabları yazılır, “tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğətləri hazırlanıb nəşr olunur. Müasir dilin orfoqrafik və orfoepik normaları sabitləşir”. Terminlərin işlənməsində mövcud olan qarışıqlıqla mübarizə aparılır, “alınma və milli terminlərə münasibət müəyyənləşir” (28, s. 104).

Dilin bütün qatları üzrə normada sabitləşmə bu mərhələyə düşür.

T. Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, “ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında” kəskin “sədd çəkmək”, onları “bir-birindən təcrid etmək olmaz”. Belə ki, dilin inkişaf tarixinə uyğun olaraq hər zaman “yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanır”; “köhnə norma”nın “əsas kütləsi yerində qalır”. Fakt ondan ibarətdir ki, “ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə – bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur”. Bu isə özlüyündə “yeni norma sistemi” ni yaradır (28, s. 104).

Mövzu üzrə suallar

1. Ədəbi dilin dövrləşdirilməsi nə üçün lazımdır?
2. Dövrləşdirmə hansı prinsiplər əsasında aparılır?
3. Ədəbi dilin dövrləşdirilməsi hansı tədqiqatlarda öz əksini tapır?
4. T. Hacıyev yaradıcılığında dövrləşdirmə necə aparılmışdır?
5. T. Hacıyevin bölgüsünü digər tədqiqatlardan fərqləndirən cəhət nədən ibarətdir?
6. Ədəbi dilin yazıyaqədərki mərhələsinin əsas fonetik və leksik xüsusiyyətləri necə müəyyənləşdirilir?
7. Qədim oğuz qatı anlayışı Azərbaycan ədəbi dili üçün nəyi ifadə edir?
8. Yazıyaqədərki mərhələ hansı zaman kəsiyini əks etdirir.
9. Yazılı mərhələ hansı dövrü əhatə edir və neçə yarım-mərhələyə ayrılır.
10. Yazılı dövrün müxtəlif mərhələlərinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NIN DİLİ

Oğuz elinin yazılı tarixi. Ümumtürk mədəniyyətinin bir hissəsi olan “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan türkünün qədim həyat tərzini, mental sistemi və dilinin inkişaf tarixi haqqında məlumat verən dəyərli mənbədir. Bu əsər Azərbaycan türkünün, o cümlədən türk etnosunun ensiklopediyasıdır. “Dədə Qorqud kitabı” azərbaycanlılarla bərabər bütün türk xalqlarının qədim yazı abidəsi kimi türk dillərinin bütün qatlarına işıq salan, onun daha əhatəli öyrənilməsinə kömək edən qiymətli mənbədir. Oğuznamələr silsiləsinə daxil olan “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan” (Oğuzlar tayfasının dilində Dədəm Qorqud kitabı) adlı bu əsər bütövlükdə Azərbaycan dili abidəsidir. Fuad Köprülü bu barədə yazır: “Bu gün əlimizdə olan “Dədə Qorqud rəvayətləri”ni əks etdirən nüsxə dil baxımından Azəri xüsusiyyətlərini göstərmiş kimi, bu hekayələrdəki etnik və coğrafi adlar da, tamamilə, Azəri sahəsinə aiddir” (46, s. 28).

Adətən, qəhrəmanlıq dastanlarını tarixin şifahi dərsliyi sayırlar. Yazılı şəkildə gəlib çatdığı üçün T. Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”nı “Oğuz tarixinin yazılı dərsliyi” adlandırır (31, s. 103) və “Dədə Qorqud” Oğuzun tarixidir, onun dövlətçiliyidir, eyni zamanda Azərbaycanın tarixi coğrafiyasıdır, “hər ixtisas sahibi “Dədə Qorqud”da öz axtardığını tapa bilər. Ancaq, əlbəttə, birinci növbədə “Dədə Qorqud” ədəbi-bədii əsərdir” (30, s. 115) deyir.

“Kitab”da hər boyun öz qəhrəmanı vardır. Ancaq Qorqud ata boyların hamısında iştirak edir, hər boyda onun adı çəkilir. Qorqud bu əsərin qəhrəmanı deyil, lakin türkün ağsaqqala, müdrik söz sahibinə hörmətinin rəmzidir. Görünür,

bu səbəbdən də abidə yazıya alan tərəfindən onun adı ilə adlandırılmışdır. Boyların hamısı üçün ümumi qəhrəman surəti isə Böyük Oğuz elidir (30, s. 18-20).

Bu “abidə həm dastandır, həm də kitab. “Dədə Qorqud kitabı”nın süjet və quruluşunda, obrazlarının psixoloji təkamülündə, dilinin bədiiliyində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın cizgiləri birləşir” (30, s. 117). Əsərdə dastan tipologiyası – mifoloji təfərrüat, hadisələrin bəşərüstü idarəsi görünür.

Azərbaycan xalqına məxsus olan dastan xalq arasında oxunmur. T. Hacıyev bu məsələyə aydınlıq gətirərək bildirir ki, “Dədə Qorqud kitabı” qırğız xalqının “Manas” dastanı kimi ozanlar, xüsusi ifaçılar tərəfindən oxunduğundan, güman etmək olar ki, hər adam bu dastanı bilməz, hər aşiq onu ifa etməyi bacarmazdı. Bu gün manasçılar nəslə az da olsa mövcuddur, “Dədə Qorqud”un ifaçı nəslə kəsildiyi üçün xalq arasında oxunmur.

Abidənin əlyazma nüsxələri. Elm aləminə “Dədə Qorqud kitabı”nın iki nüsxəsi məlumdur: Drezden və Vatikan. “Dədə Qorqud kitabı”nın birinci nüsxəsi H.O. Fleyşer tərəfindən tapılmışdır. O, Drezden Kral kitabxanasında saxlanan əlyazma haqqında kataloqda bu məlumatı qeyd etmişdir: *“152 vərəqlik türkcə məcmuə; kiçik 4, nəsx yazılı, əski Şərq türkcəsi və ya Oğuz şivəsi ilə yazılmış Kitabı-Dədə Qorqud”dur. İç Oğuz və Daş Oğuz qəbilələrinin Məhəmməd dövründəki macəralarının hekayətləridir. Kitabın adı bütün hekayələrdə Qorqud adlı birinin böyük rolu olmasından irəli gəlməkdədir. Qorqudun dindar, ağıllı və oğuz qəbilələri mənsubları arasında böyük etibar sahibi olduğu rəvayət edilir*”. Əlyazmanın üzərində “Ki-

tabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan (Oguzlar tayfasının dilində Dədəm Qorqud kitabı)” yazılmışdır. Abidənin elm aləminə geniş şəkildə təqdimi isə türk dilini yaxşı bilən, İstanbulda səfir kimi yaşamış alman şərqşünası H.F. Ditsin adı ilə bağlıdır. 1892-ci ildən abidə üzərində V. Bartold geniş tədqiqatlar aparmışdır (Bax: 44, s. 13; 31, s. 8).

İkinci nüsxəni 1952-ci ildə italiyan alimi Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında ortaya çıxarmışdır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın elmi mətni Kilisli müəllim Rüfət, Orxan Şaiq Gökyay, Həmid Araslı, Mühərrəm Ergin, Şamil Cəmsidov, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə tərəfindən nəşrə hazırlanmış və müxtəlif dövrlərdə çap edilmişdir.

Müqəddimə və 12 boydan ibarət olan Drezden nüsxəsi 154 səhifə və hərəkəsiz, Müqəddimə və 6 boydan ibarət “Hekayəti-Oğuznameyi-Qazan bəg və ğeyri” adlı Vatikan nüsxəsi isə 109 səhifə və hərəkəli yazılmışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən ən mükəmməl nüsxə Drezden nüsxəsi hesab olunur.

Qeyd: Azərbaycan dilinin ilk yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və yaxud “Dədə Qorqud kitabı” elmi ədəbiyyatda iki şəkildə təqdim olunur. Bu dərs vəsaitində T. Hacıyevin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” dərslində istifadə etdiyi “Dədə Qorqud kitabı” adından istifadə edilmişdir.

Abidənin adı Drezden nüsxəsinin əlyazmasında “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi-oğuzan” adlanır. Elmi ədəbiyyatda uzun zaman “Kitabi-Dədə Qorqud” şəklində təqdim olunmuşdur. Bu səslənmədə abidənin adının “Dədəm” hissəsi təhrif edilmişdir. T. Hacıyev yaradıcılığında hər iki addan istifadə etmiş, sonrakı tədqiqatlarında əsərin adının tərcümə edilmiş variantından istifadə etmişdir. Türk elmi ədəbiyyatında da “Dədə Qorqud kitabı” şəklində təqdim

edilir. Dərs vəsaitində də son dövr elmi ədəbiyyatda yaranan bu ənənə gözlənilmiş, “Dədə Qorqud kitabı” adından istifadə edilmişdir. Adlandırma ədəbi abidənin tədqiqinin elmi mahiyyətinə heç bir xələl gətirmir.

2019-cu ildə “Dədə Qorqud kitabı”nın yeni nüsxəsindən və bu nüsxədə yer alan 13-cü boydan bəhs edilmişdir. Elm aləminə bu boy haqqında məlumat türk alimi Metin Ekiçi tərəfindən verilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir. O, 2019-cu ildə bu abidəni “Dede Korkut Kitabı Türkünstan / Türkmən Sahra nüshası. Soylamalar və 13. boy. Salur Kazanın yedi başlı ejdehayı öldürməsi” adı ilə orjinal mətn və transkripsiyaya da daxil olmaqla çap etmişdir. Verilən məlumatlara görə əlyazma 2018-ci ilin dekabrında İranda İranın Gülistan (əski Xorasan vilayəti, yaxud Türkmən səhra vilayəti) vilayətinin Günbət şəhərində yaşayan Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən Tehrandə bir bukinistdən- kitabçıdan alınmışdır. O, bu əlyazmanı Türkiyədə tanıdığı mütəxəssislərə göndərmişdir. Ankarada dörd nəfərdən ibarət bir qrup, İstanbulda Yusif Azmun, İzmirdə Mətin Əkici mətni tədqiq etmişdir (45, s. 4-5).

“Türkologiya” jurnalının 2019-cu il saylarında yeni tapılmış bu abidə haqqında məlumat verilmiş, məqalələr dərc olunmuş və müzakirələr aparılmışdır. İranda çap olunan “Name-yi Sedigh” məcmuəsində 2019-cu ilin yanvar ayında iranlı türkmən Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən prof. Hüseyin Sadıq bir neçə əlyazma kitabının hədiyyə edilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Verilən məlumata görə bu kitablar arasında 62 səhifəlik, sonralar “Dədə Qorqud soylamaları” adı ilə tanınan bir kitab da olmuşdur. Hüseyin Sadıq əsər üzərində elmi çalışma aparmışdır. Tehran Universitetinin professoru Hüseyin Düzgün əlyazmanın mətnini latın

əlifbası ilə hazırlamışdır (43, s. 62).

Müzakirələrdə müxtəlif fikirlər səslənmiş, eyni zamanda yeni tapılan əlyazmanın, “Kitabi-Türkman lisanı”nin “Dədə Qorqud” eposunun yazılı nüsxəsi olsa da, digər əlyazmalardan fərqləndiyi və dastan tipologiyası ilə uyğun gəlmədiyi fikri səsləndirilmişdir. Ümumi qənaətə görə, yeni tapılan nümunə XVIII əsrə aid olan bir əlyazmadır. Bəzi tədqiqatçılar onu “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, bəziləri yeni tapılmış “Salur qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi boyu”, bəziləri isə “Kitabi-Türkman lisanı” oğuznaməsi hesab edirlər. Bu və digər səbəbdən, “Dede Korkut Kitabı’nın 4. nüshası” dedikləri Günbed (Türkmen Sahra) yazması variant, versiya, nüsxə deyil, Osman Fikri Sərtqayanın söylədiyi kimi nə variant, nə versiya, nə də “nüsxə” deyil, ancaq “paralel metn” olma özelliği taşımaktadır” (43, s. 67). Əhməd Bican Ərcilasunun fikrinə görə, “Ulaşılan sonuca görə yeni nüsha, 17-18. yüzyıllarda Güney Azərbaycan bölgəsində yazılmışdır” (75, s. 92).

Qeyd: 2020-ci ildə onlayn keçirilən “Dədə Qorqud şöləni” adlı konfrans da bu əlyazmaya həsr edilmişdir, yuxarıda deyilən fikirlər səsləndirilmişdir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqində mübahisə doğuran əsas məsələlər bunlardır: **1)** “Kitabın” və boyların yaranma dövrü; **2)** hadisələrin coğrafi və ictimai mühiti; **3)** yazıya köçürülmə mənbəyi, tarixi və şəraiti.

Yazıya alınan “Dədə Qorqud kitabı”. “Dədə Qorqud kitabı” son dərəcə kamil bir yaradıcılıq nümunəsidir, ümumtürk müstəvisində Azərbaycan dilinin bütün fonetik sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu barədə dolğun təsəvvür

yaradan bir mənbədir. Abidə üzərində akademik tədqiqatlar Drezden nüsxəsi əsasında aparılmış, Vatikan nüsxəsindən də paralel şəkildə istifadə edilmişdir.

T. Hacıyev görkəmli türk tarixçisi Zəki Vəlidü Toqana istinadən yazır ki, müəllif dastandakı hadisələri e.ə.VII əsrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş saklar və onların hökmdarları ilə əlaqələndirir; belə ki, sakların tərkibində oğuz, qanlı, uyğur, xalac, karluq tayfaları olmuşdur (28, s. 124).

Azərbaycan qorqudşünaslığının atası adlandırılan H. Araslı abidəni X-XI əsrlərin yadigarı sayır, oğuzların Azərbaycana gəlişi ilə bağlayır, eyni zamanda onu dastan, şifahi yaradıcılıq bilir, deməli, əsərin yaranmasının daha əvvələ getməsinə də qəbul edir (31, s. 14).

Fərhad Zeynalov Orxan Şaiq Gökyayın araşdırmalarındakı “Dədə Qorqud kitabı”nın XV əsrin sonunda yazıya köçürüldüyünü, onun dilinin isə Azərbaycan dili olmadığı kimi fikirlərinə aydınlıq gətirir. Bildirir ki, belə təqdimatdan “XIV əsrdə hələ Azərbaycan dili müstəqil dil deyildir” kimi fikir hasil ola bilər, bu cür iddia isə əsassızdır. Alim “Dədə Qorqud kitabı”nın XIV əsrdən sonra yazılmadığını təsdiqləyən bir sıra sübutlar, dəlillər təqdim edir (72, s. 88-90).

“Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlı sistemli araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri Ə. Dəmirçizadədir. O, abidənin “XII əsrdən qabaq, VIII-IX əsrlərdən sonra Qafqazda, daha doğrusu Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış olan dədələr - ozanlar tərəfindən məharətlə qurulub-qoşulduğu, el-oba arasında yayıldığı fikrinin üzərində dayanır (14, s. 9). Alim, qeyd edir ki, “Dədə Qorqud” dastanlarını IX-XII əsrlər arasın-

da Azərbaycanda ümumxalq Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yaymışlar; çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanılıb, yazıya köçürülüb, “Kitabi-Dədə Qorqud” düzəldilmişdir” (14, s. 9-11).

T. Hacıyev öz tədqiqatlarında Türkiyə qorqudşünasları tərəfindən dastanın XIV-XVI əsrlərdən əvvəl yarandığını, demək olar ki, qəbul olunmadığını qeyd edir. Bunun əsas səbəbini Drezden nüsxəsinin üzərində “tarixi-vəfati-Osman sənə-993” (1584 miladi) yazısı ilə əlaqələndirərək bildirir ki, ədəbiyyatşünas və dilçilərin əksəriyyəti bu tarixdən kənara çıxmamışlar. Onlar abidənin dili və məzmununu deyil, əlyazmanın üzərindəki tarixi əsas götürmüşlər. Digər səbəb isə abidədəki əsas obrazların adlarını daşıyan tarixi şəxsiyyətlərin həmin dövrlədə yaşamış olmasıdır (31, s. 19).

S. Əlizadə nüsxə üzərində “Tarixi-vəfati-Osman-sənə-993” yazısı ilə yanaşı vərəqin aşağı sağ küncündə “Məhəbbət ağzında yazılmışdır” qeydi haqqında yazır ki, “..qrafika və imla baxımından “Məhəbbət ağzında yazılmışdır” sözləri əlyazmadakı mətnə bənzəyir, həmin qeyd katibə məxsusdursa, “Məhəbbətnamə ağzı” sözlərini əbcəd hesabı ilə Drezden əlyazmasının yarandığı tarix kimi də qəbul etmək olar: hicri 664 (miladi 1284) il” (44, s. 13).

Elmi ədəbiyyatlarda “Kitab”ın Drezden nüsxəsinin sonunda “Təmmət” (bitdi) sözündən sonrakı buta naxışların arasında uyğur yazı üsulu ilə 466 rəqəminin aşkar edilməsi abidənin yazıya köçürülmə tarixi haqqında mülahizələrə bir qədər aydınlıq gətirdi. Bu rəqəmlər miladi tarixi ilə 1074–cü ili göstərir (31, s. 7; 44, s. 13-14). Deməli, tapılan əlyazmanın XV əsr nüsxəsi ilk yazı nümunəsi olmamış, abidənin XI əsrə aid nüsxəsi də mövcud olmuşdur.

Q. Kazımov qeyd edir ki, "Dastanların 1988-ci il nəşrinə ön sözdə F. Zeynalov və S. Əlizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" da cərəyan edən hadisələr hansı real dövrü əks etdirir?" sualına "VI-VIII əsrlər" cavabını vermişlər". Əksər tədqiqatçıların fikrincə, "Dədə Qorqud" boyları II-V əsrlərdə formalaşma prosesi keçirirdi. Tam formalaşma isə VI-VIII əsrlərdə olmuşdur. Bir çox hadisələr daha qədimlərə gedir: "...dastanda təsvir olunan hadisələrin 1300 il və ondan daha əvvəllərə aid olması barəsində mövcud olan mülahizələr də ümumi vahid rəy kimi, demək olar ki, bütün görkəmli alimlər tərəfindən qəbul edilir" (40, s. 443).

"Dədə Qorqud kitabı" "Oğuznamə"lər silsiləsinə daxil edilir. Tədqiqatlarda diqqəti çəkən, qeyd edilən əsas cəhətlərdən biri "Oğuznamə"dəki atalar sözlərinin bir qisminin, ibarələrin, yaxud bunlardakı ifadə tərzinin, "Dədə Qorqud kitabı" ilə eyniliyi, oxşar olmasıdır (14, s. 9-11). F. Köprülü "Türk ədəbiyyatında ilk mutasavvıflar" əsərində yazır ki, "Bugün "Kitabi-Dədə Qorqud" adı ilə əlimizdə bulunan ünlü əsərin, əsil "Oğuznamə"nin tamamı deyilsə belə, hər halda pək mühüm və əsas bir cüzi olduğu artıq hər dürlü şübhənin üstündədir" (80, s. 250-251).

S. Əlizadə belə bir fikrin üzərində dayanır: "Şübhə yoxdur ki, "Oğuznamə"də toplanmış atalar sözü və məsələlərin böyük əksəriyyətinin dili tarixən əvvəlki dövrlərə (IX-XI əsrlər) aiddir. Lakin əlimizdəki nüsxə, artıq deyildi ki, özündən əvvəlki nüsxədən köçürülüb". "Çox maraqlı, bəlkə də qanunauyğundur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Oğuznamə" üçün müştərək olan bir neçə nümunə tamamilə təkrardır, məzmunca bir-birinin eynidir. Məs: "Allah-allah deməyincə işlər önəmz", "Qonşu haqqı-tanrı haqqı", "Qaravaşa don

geyirsən qadın olmaz”, “Qadir tanrı verməyincə ər bayımaz”, “Qara eşəkə yular ursan, qatır olmaz”, “Güyəgü oğul olmaz”, “Kül dəpə olmaz”, “Yapa-yapa qarlar yağsa, yazı qalmaz” və s.” (19, s. 6-8). N. Demir 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi yeddi cildlik “Oğuznamə”nin I cildində yazır ki, “bu ortaqlıq və bənzərliklər daha qədim tarixlərdə yazılmış ortaqlıq bir qaynağın tapıla biləcəyini düşündürür” (82, s. 19).

Müxtəlif araşdırmalarda türk xalqlarının qeyb olmuş “Ulu Xan Ata Bitigi” adlı kitabından bəhs edilir. Bu məlumatlar “Dədə Qorqud” dastanının mövcudluq və yaranma tarixi, dili haqqında bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

“Ulu Xan Ata Bitigi” “Oğuznamə”lərin, o cümlədən, “Dədə Qorqud kitabı”nın əsas ilkin mənbəyi, oğuz nəslinin qədim müqəddəs kitabı kimi dəyərləndirilir. Əsər haqqında XIV əsr Məmlük Türk dövləti zamanında Misirdə yaşayan, əslən türk olan tarixçi Əbubəkir bin Abdullah bin Aybək əd-Dəvadarinin “Dürərüt-ticcan və gürərü təvarihiz-zaman” və dünya tarixi haqqında 1337-ci ildə tamamladığı 9 cildlik “Kənzüd-dürər və cami-ül qurər” əsərlərində məlumat verilir.

Ulu Xan Ata ilk türk insanı və bu əsər də türk insanının yaranışı və onunla bağlı bütün məlumatları əks etdirən əsərdir. Aybək əd-Dəvadari kitab haqqında məlumat verərək yazır: “Bu bilgiler və daha başqa bilgiler onların “Ulu Xan Ata Bitigi” kitabında anlatılmışdır.... Bu kitab moğollar, kipçaklar və əski türklərdə çox dəyərli və kutsal bir kitabdır. Onlar bu kitaba çox dəyər verirlər” (83, s. 76-77). O, türklərin digər müqəddəs bir kitabının olmasından da bəhs edir: “Türklərdə çox önəmli bir kitab da vardır. Bu kitaba türklər çox dəyər

verirlər və əldən ələ dolaşdırırlar. Adı “Oğuznamə”dir. Bu kitabın içində oğuzun günlük yaşanı, ilk kağan oluşu, adını və namını Oğuz olaraq alışı anlatılmışdır”, “Oğuznamə”də bu günə qədər olan hekayələr zikr edilməkdədir. Türklərin alim və zəki olanları soy soylayıb, boy boylama yapa bilənləri bu hekayələri əzbərləyib anladırılar” (83, s. 77). Əd-Dəvadarinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, “Dədə Korqud kitabı”ndakı hadisələr, əhvalatlar məhz bu “Oğuznamə” içərisində toplanmış hekayələr əsasında yaranmışdır. İlk mənbə isə “Ulu Xan Ata Bitigi” hesab olunur (83, s. 77-78).

Tədqiqatlarda deyilir ki, “Ulu Xan Ata Bitigi” 580-ci ildən öncə türkcə yazılmış bir kitabdır (83, s. 31). Belə ki, Aybəkın verdiyi məlumata görə Əba Müslüm Xorasani “Ulu Xan Ata Bitigi” kitabının öz babası Bozorgmihr bin el-Bahtikanın kitablarından olmasını və onun tərəfindən türkcədən farscaya tərcümə edildiyini söyləmişdir. Bozorgmihr bin el-Bahtikan Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın vəziri olmuş, 531-579-cu illərdə yaşamışdır (83, s. 81). 826-cı ildə isə Çəbrayil bin Buxtişu əl-Təbib bu əsəri farscadan ərəbcəyə tərcümə edir. Əd-Dəvədari yazılarında çox mühüm bir məqama da toxunur: “Bu kitab türkcədən farscaya çevrildiyində içində bəzi türkcə kəlmələr buraxılmışdır. Mən bu türkcə kəlmələrə heç toxunmadım, eynən türkcə olaraq saxladım” (83, s. 81). Mifoloji ünsürlərin çoxluğu, ağıla və məntiqə sığmayan bir çox məlumatlara rəğmən o, anlayabildiği və onun məntiqi düşüncəsinə uyğun gələnleri yazdığını deyir: “Mənim yazdığım bilgilər inanılır bilgilərdir və kimsə onu inkar etməzdi. İndi onları mən sizə anlatacam” (83, s. 81).

580-ci ildən öncə yazılmış, ilk türk insanının yaranışından bəhs edən “Ulu Xan Ata Bitigi” yazılırsa, “Oğuznamə” adlı müqəddəs və qədim bir kitab əldən-ələ gəzirsə, orada “Dədə Qorqud” motivləri əks olunursa, deməli, “Dədə Qorqud kitabı”nın yazılması da təxminən o zamanlara gedib çıxır.

Belə fikrin üzərində dayanmaq məqsədəuyğun olar ki, məhz “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ərazisində V- VII əsrlərə qədər formalaşan oğuz köklü Azərbaycan türkləri tərəfindən qədim mənbə əsasında yaranmış və yazılmışdır. İlk variantı olmasa da, araşdırmalar bu fikri söyləməyə imkan verir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın 1300 illik tarixinin elmi və siyasi müstəvidə qəbul olunması və qədim tarixə malik “Ulu Xan Ata Bitigi” əsərinə aid məlumatlar da bir daha bu fikrə işıq salır, türklərin qədim kitab tərtib etmə və yazı mədəniyyətindən xəbər verir.

Bu mənada *“yazı fəaliyyətinin özü tarixən bəşər idraki və təxəyyülünün ən böyük kəşflərindən biri olduğu kimi, yazı dilinin meydana gəlməsi, müəyyən mənada, dilin rəsmi-tarixi məzmun kəsb etməsi, yazılı abidələr şəklində maddiləşməsi, onun ədəbi normalarının yaranması və sabitləşməsi, bir sözlə, dil-nitq dixotomiyasında yeni mövcudiyyət formasının əyani-ləşməsi deməkdir. Deməli, “yazı yazma prosesi” hər bir dilin öz yazılı təcəssümünü tapması, xalqın öz dilini hərtərəfli “tanıması” deməkdir, dilə münasibətin ciddi, daha doğrusu, sənədli şəkil alması deməkdir”* (19, s. 3).

K. Abdulla qeyd edir ki, dastan mifoloji düşüncədən yazı mədəniyyətinə keçidi reallaşdıran körpüdür. Bu mənada yaradılan Dastanla yazılan Dastan eyni deyildir (5, s. 12).

Bununla belə, hər bir əsərin məzmunu və dili onun yarandığı, yazıldığı dövrün şahididir, tutarlı dəlildir.

Abidə üzərində geniş tədqiqat aparan M.Ergin belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Dədə Qorqud” dastanları Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid abidədir (Bax: 72, s. 86).

Necati Demire görə “Ana nüsxənin də Azərbaycan türkcəsi özəllikləri daşdığı heç şübhə edilməyəcək bir gerçəkdir. Yəni bu durumda, “Dədə Qorqud kitabı”nın Drezden və Vatikan nüsxələri Azərbaycan türkcəsinin özəlliklərini daşımaqdadır (84, s. 19).

Fərhad Zeynalov qeyd edir ki, “Bizcə, “Dastanların” qədimdən-hələ oğuz-səlcuq qəbilələrinin güclü axınla Qafqaz, İran, Kiçik Asiya və ərəb ölkələrinə gəlməmişdən şamanlığın (qamlığın) hökmran olduğu bir dövrdə digər türk qəbilə ittifaqlarının əhatəsi və təsiri altında meydana çıxdığını, sonralar bu ərəzidə get-gedə cilalandığını, yerli türkdilli xalqların şifahi ədəbiyyat nümunələri – dastanları ilə qaynaq yığıb qarışdığını, dəfələrlə yazıya köçürüldüyünü, son variantın isə kim bilir, neçənci variant olduğunu unutmaq olmaz” (72, s. 88-90).

V. Aslanov “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili bir çox hallarda II-VI əsrlər qədim Azərbaycan dilini əks etdirir fikri üzərində dayanır (Bax: 23, s. 17).

Görkəmli tarixçi alim Zəki Vəlidi Toğan türklərin tarixini araşdırarkən onların çox qədimlərdən şərqdən qərbə, cənubdan şimala, Dəmir qapı Dərbənd, Xəzərin sahilləri və digər coğrafi koordinatlarda mərhələli axınları, e.ə V-I əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə oğuz və başqa türk tayfalarının Azərbaycan ərəzində məskunlaşması haqqında geniş fakt-

lar təqdim edir (86, s. 108-109, 166-177). “Dədə Qorqud kitabı”nda da hadisələr Azərbaycan coğrafiyasında, əsasən, oğuz elinin daxilində, öz sərhədləri içərisində baş verir. Bu müstəvidə adı keçən İç və Daş oğuzları da öncə və sonra gələn, yerli və gəlmə türk tayfaları kimi qəbul etmək olar.

“Dədə Qorqud kitabı”nın qədimlik faktları. “Dədə Qorqud” dastanlarının qədimlik göstəricisi, Azərbaycan türkcəsində yazılması, bu coğrafi məkanda yaşayan oğuzların dilini əks etdirməsi öz təsdiqini dil faktlarında tapır. Digər tərəfdən, əsərdə baş verən hadisələr, tarixi faktlar, mətnlərin koqnitiv-semantik məzmunu islamdan əvvəlki dövrlərin türk mental sistemindən, həyat və məişət tərzindən, şaman düşüncəsindən xəbər verir, daha qədim zaman qatlarına qədər gedir.

T. Hacıyevin son tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı dövrünün ilk yarımmərhələsi VII-XII əsrləri əhatə edir və “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı abidə hesab olunur (28, s. 96). Bu mərhələnin məhz “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə başladığını deyən alim, elmi mənbələrə və əlyazmanın dil faktlarına (abidənin dilindəki milli və alınma leksikanın nisbəti, arxaik dil vahidlərinin işlənmə spesifikasiyası, arxaik leksika, onomastik vahidlər, sintaktik quruluş və s.) əsaslanır. T. Hacıyev abidənin yaranma tarixinin qədimliyini sübut edən faktları iki qrupa ayırır: 1) hadisə - faktlar və ya hadisə - süjet elementləri (28, s. 123); 2) dil faktları (28, s. 117-119). Tədqiqatlar göstərir ki, dastanda XI əsrdən əvvəlki hadisələrdən, oğuzların el və tayfa birliyi şəklində yaşadığı, həmçinin VIII əsrdən də öncəki İç və Daş oğuzuna ayrıldığı bir dövrdən bəhs edilir (31, s. 16-17; 28, s. 59).

Dastanda islamdan öncəki dövrün hadisələrində geniş yer verilir. *“Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, oq atardı, Oqi nə yerdə düşsə, onda gərdək tikərdi”*; *“Ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi”*; *“Rəsuləleyhsalam zamanına yaqın bayat elindən bir ər qopdu, oğuzun ol kişi bilicisiydi. Qaibdən dürlü-dürlü xəbərlər söylərdi”* cümlələrində peyğəmbər zamanına yaxın bir vaxtda yaşayan, peyğəmbər xislətli Qorqud atanın varlığından bəhs edilir. Qədim dini-mifoloji təsəvvürlər, bir çox əlamət və adətlər oğuzların ibtidai dövrünə-eramızdan əvvələ və bizim eranın III-IV əsrlərinə aparır: bu oğuzlar yarımköçəri həyat tərzi keçirirlər, daha çox ət (şişlik-rus dilindəki şaşlıq, yəni müasir dildəki kabab) yeyir, at südü və ondan hazırlanmış içkilər içirlər, od yandırmaq üçün çaxmaq daşından istifadə olunur, şərab içmək yasaq deyil. Burada şamanizm, totemizm əlamətləri vardır: *“Öz göydəndə canın varsa, oğul, ver xəbər mana”* deyilirsə, bədən və ruh düşüncəsinin olduğu müəyyənləşir. Buğacın xəstəliyinə ana südü, dağ çiçəyinin məlhəm olması qeyri-ənənəvi türk təbabəti və şamanizmlə əlaqəlidir. Müxtəlif qəhrəmanlara heyvan və quşlara xas xasiyyətlərə uyğun adlar verilməsi də totemizmə bağlanır: *tulu quşun yavrusu, immət-amit soyunun arslanı Salur Qazan, adı boz ayğırılı Bamsı Beyrək, at ağuzlu Aruz Qoca, qurd üzü mübarəkdir, qaracığın qaplanı və s..*

Dastanda müəyyən atributlar model halında təkrar olunur. *Ana haqqı və qonşu haqqı Tanrı haqqı* qədər dəyərləndirilir. “Kitab”da Təpəgözdən və onun adam yeməsindən, pərilərdən, sehrli üzük və qılınçdan danışılır. Suya, ağaca, qurda xüsusi inam və hörmət vardır. Aslan və qurd qəhrəmanının soykökü kimi yad edilir. Hətta Oğuz xan haqqında da

danışılır. Qorqud ata şaman, kahin biliyinə (şaman-ruhlara inanan, mistik bacarığı olan. Bu gün Sibir türklərinin içəri-sində fəaliyyət göstərən şamanlar vardır; kahin- qeybdən xəbər verən ruhani mənasını verir) sahib mistik obrazdır, islamdakı peyğəmbər səviyyəsindədir. Onun sözü qeyri-adi gücə malikdir. Burada at kultu özünü göstərir: *“At işləməsə, ar öyünməz”* deyilir. Atlar öz adları ilə canlı obrazlardır. Burada ictimai quruluş da dəqiq müəyyənləşmiş, yekrəng deyil. Qul sözü işlənilir, ancaq ictimai quruluş məzmununu əks etdirmir. Bu sözün mənalı çox şaxələnir-*insan, qulluqçu, nökar, əsir*. Adamların əsir alınması qul anlayışının tarixi məzmununa uyğun gəlsə də, əsərdə qullar sərbəst dolanırlar və ya nökar kimi işləyirlər. Bu isə quldarlıq quruluşu demək deyil: *“Qırx yigitlə oğlum Uruzu gətirib tutursan qulun (əsir) olsun; Əzəldən yazılmasa qul (insan) başına xəta gəlməz; Ya Cəbrayıl, var, sol qulum (bəndə) qırx ərcə qüvvət verdim”*.

Oğuzların qədim tarixi axınları, dastandakı hadisələr nəzərə alınaraq bir çox araşdırmalarda bu boyların yaranma tarixinin daha qədim olması və müxtəlif dövrlərdə formalaşması, sonradan yazıya alınması qeyd olunur (31, s. 16-17; 6, s. 55-56).

Dil faktlarında qədimlik. Əlyazmanın XV əsrə aid edilməsinə baxmayaraq, abidənin dilinin XIV-XVI əsrlərin yazılı nümunələrinin dilindən müəyyən cəhətləri ilə seçilməsi əsas faktlardandır. Yazılan hər bir əsər dil faktları ilə düşüncə tərzini təqdim edən ədəbi sistemdir. Bu aspektdən yanaşdıqda onu nəzərə almaq lazımdır ki, IX-XI əsrlərdən türk xalqlarının mental sisteminə təsir edən islam təbliği ədəbi düşüncəni əhatə edir, ədəbi-bədii yaradıcılığı öz təsiri

altına alır, Göy türk yazılarında “Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında əcdadım Bumın və İstəmi xaqan yarandı” təqdimatından fərqli olaraq türklərin tarixini əks etdirən, tarixi mənbə hesab olunan XIV-XVI əsr oğuznamələrində türk insanının dünya meydanına gəlişinə islam düşüncəsi müdaxilə edir (Adəm, Nuh peyğəmbərlə bağlı). IX əsrdə bulqar şairi Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı”nda yaranış mifoloji əsaslarla təqdim edilsə də, əsərdə islamın təbliği öz əksini tapır. XI əsrdə Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig”, XII əsrdə Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət”, eləcə də XI-XII əsrlər farsdilli Azərbaycan ədəbi nümunələrində artıq islam motivlərini, peyğəmbərin mədhi, səhabələr, islamın təqdim etdiyi Allah düşüncəsi və s. aydın görünür. XIV-XVI əsr ədəbi mühitində də davamlı dini hədislər, qissələr, Quran əhvalatları, həmçinin təsəvvüf fəlsəfi düşüncəsi əsasında əsərlər yaranır, geniş yayılır. XIV-XVI əsrlərdə tərcümə əsərləri də məzmunca dini düşüncə sistemə uyğun gəlir. Türkdilli xalqların ədəbi düşüncəsinə köçürülən, sintez olunan türk islam dünyagörüşü ədəbi nümunələrdə aparıcılıq qazanır. Tədqiqatlarda “Dədə Qorqud Kitabı”nda islam elementlərinin zəifliyi və sonradan əlavə olunması haqqında fikirlər söylənilir, ən yaxşı formada keçid dövründə yazıya alınarkən həmin elementlərin əlavəsindən bəhs olunur. Bu da əsas faktlardandır ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda görünən islam elementləri XIV-XVI əsrlərdə yazılmış nümunələrə uyğun gəlmir, ümumi məzmun və dil faktlarından görüldüyü kimi islam düşüncəsi oğuz eli düşüncəsindən aşağı qatda qalır. Mətnlər yazıya köçürülərkən Azərbaycan – türk dilinin leksik, qrammatik sisteminin millilik və xəlqilik faktları yüksək səviyyədə qorunub saxlanılır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə bağlı iki mühüm cəhəti xüsusi qeyd etmək lazım gəlir:

1. XIII-XVI əsrlərin xalq dili təzahüründə yazılan müxtəlif üslub nümunələrinin dili “Dədə Qorqud” dastanları ilə səsləşir. Hətta XIV-XVI əsr ədəbi dilində aparıcı olan klassik janr nümunələrinin dilində “Dədə Qorqud kitabı”nın dil-üslub xüsusiyyətləri müəyyən səviyyədə davam edir.

2. Məzmun və janr baxımından yenilənmə XIII-XVI əsr nümunələri ilə “Dədə Qorqud kitabı”nin dili arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlilik yaradır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dil xüsusiyyətləri. Ə. Dəmirçizadə “Dədə Qorqud kitabı”nın səs sistemi ilə bağlı olaraq yazır: “Beləliklə, aydın olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dilinin əsası olan ümumxalq dilində başlanğıcdan 9 sait səs (a, ə, e, i, o, ö, u, ü saitləri) və 24 samit səs (b, p, ç, c, k, g, q, d, ğ, x, h, j, z, s, d, t, v, f, ş, m, l, r, n, nq) olmuşdur”. Dastanın dilində j, f, h səsləri ilə başlanan sözlərin azlıq təşkil etməsi qeyd olunur (13, s. 111).

Qədim türk şeir texnologiyasının alliterasiya və assonans sistemi abidənin dilində aparıcıdır:

Oğlan bir dəxi soylamış, görəlim xanm nə soylamış.

Qarşu yatan qara taşlar istər olsa,

El yaylar,

Qanlı-qanlı sular əsən olsa, qamın düşər.

**

Qanı dedigimiz bəg ərənlər,

Dünya mənim deyənlər?

Əcəl aldı, yer gizlədi,

*Fani **dünya** kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli **dünya!**
Son ucu ölümlü **dünya!***

Və yaxud:

*İmdi **yüksək-yüksək** qara tağlarım
Sana yaylaq olsun
Souq-souq suların
Sana içət olsun
Tavla-tavla şahbaz atların
Sana binət olsun*

Tədqiqatlardan məlum olur ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın leksik qatı milliliyi ilə seçilir: bu özünü milli və alınma leksikanın işlənmə tezliyində daha qabarıq şəkildə göstərir. Statistik hesablamalar göstərmişdir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın lüğət tərkibini təşkil edən 4825 sözdən 486-sı ərəb və fars mənşəlidir, yəni alınma sözlər bütün lüğət tərkibinin cəmi 10-15 %-ni təşkil edir. Ərəb, fars sözlərindən ibarət olan alınma leksikanın əksər hissəsi anlaşıqlı dil vahidləridir. Bu, Azərbaycan dilli divan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunəsi olan Həsənoğlu qəzəlləri və ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlər yazılı nümunələrin lüğət tərkibi ilə müqayisədə nəzərə çarpan fərqdır. Alınma leksikanın belə az faizi dilin millilik, şəffaflıq göstəricisidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı milli vahidlərin böyük əksəriyyəti əsaslı dəyişikliyə uğramadan ədəbi dilin bütün dövrlərində, bu gün belə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində qalmaqdadır. Bununla belə, “Dədə Qorqud kitabı”nın dili üçün fəal olan: *sayru, tışra, damu, ayıtmaq, irmək, varmaq, qonmaq, yeg, eyü, əsən, yazı, ög, sunmaq,*

*suç, çəri - əsgər yumuş - buyruq qulu, xidmətçi oğlan, is - yiyə, sahib, qurma - hörük, çətik - pişik və s. leksik vahidlər Q. Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli və başqa sənətkarların dilində, ümumilikdə XIV-XVI əsrlər yazılı abidələrinin lüğət tərkibində işləkliyi saxlasa da, getdikcə seyrəlməyə və kəmiyyətə azalmağa başlayır. XVII-XVIII əsrlərdən sonra ədəbi dil faktı kimi fəallığını itirir, arxaikləşir. Bu arxaik qatın bir hissəsi Azərbaycan dilində öz işlənmə sahəsini tamamilə itirir, bir qismi azacıq fonetik, semantik dəyişikliklə dialektlərdə qalır: *becid* - tez, cəld, *gədik* - yamac, *yəxni* - qovurma, *güz* - payız, *duş* - yuxu, *ismarlamaq, gəvəzələmək* - gəvələyə - gəvələyə yemək, *mərə* (çağırış nidası), *maramaq* (bu gün - marıtlamaq)-diqqətlə baxmaq, *sapadanca* - xəlvəti, gizlin (bu söz “*sabahdanca*” - sabah tezdən mənasında da verilir), *sapıtmaq*-aradan çıxmaq, *yəxni*-qovurma, *seyvan*-eyvan, *suç*-günah, *biləsinçə* - özü ilə, *ülüş* - *ülüşmək* - pay, *yeng* - *yen* - pal-tarın qolu və s. Məs.: “*Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac* (sac üstündə bişirilən çörək növü) *ilən bir küvlək* (bardaq, saxsı və ya mis badya şəklində taxta qab. *Küvlək* bu gün də *güvlək* şəklində mis qab mənasında işlənir) *yoğurd gəvəzələr, toyunca tıqa-basa yeyər, əlin bögrünə urar, aydır: “Bu evi xərab olası! Ərə varalından bəri dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədim”*”.*

Azərbaycan türkcəsində işləklidən çıxan belə ümumtürk mənşəli vahidlərdən bəziləri digər türk dillərində öz varlığını qoruyur. Eyni zamanda, klassik janrın tələbləri çərçivəsində müəyyən qrup ərəb-fars mənşəli leksika XIII-XVI əsrlər ədəbi nümunələrin dilində norma səviyyəsin-

də fəallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlərin arxa-iklənib tamamilə dildən çıxması üçün kifayət qədər zaman tələb olunur. Belə zaman məsafəsi “Dədə Qorqud” dastanları ilə XIV-XVI əsr abidələri arasında görünür. Bu sözlərin işləkliyinin zəifləməsi istər həyat tərzi, düşüncə sistemi, istərsə də dilin daxili inkişaf təməlinə bağlı olub kifayət qədər zaman məsafəsini əks etdirir:

Alalmaq - qızarmaq; gözünü açıb dik-dik baxmaq. XIII-XVI əsr abidələrində *al* hiylə və qırmızı mənasında işlənir, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı feil formasına rast gəlinmir.

Anaru - o tərəfə, o yana;

Arğış - karvan, karvançı, tacir, yurdundan uzaq düşmüş olana xəbərçi (qasid) kimi göndərilən şəxs. “Kül tiğın” abidəsinin dilində *arkış-tirkeş* şəklində işlənir.

Anı - yaddaş (sonrakı mərhələdə *anmaq* şəklində işlənir

Ban - böyük çadırın qurulmasında dayaq və divar rolunu oynayan söyüd tipli hündür ağac və ya nərdivan; çadırın tavanında açılan nəfəslilik, baca; ban (sağır nunla) - Azan, uca səs

Bəkil - gözətçi, qaravulçu;

Binəd - minik, minik heyvanı.

Cilasun - igid

Çavlanmaq - şöhrətlənmək, səs salmaq

Evərmək - evləndirmək

Əvrən - əjdaha, div, qarşısı alınmayan mifik nəhəng

Genəz - daha gen, uzaq, kənar; asan

İlqar - atla xəbərsiz (qəflətən) hücum

Quv - qeybət, böhtan və yalan söz, dedi-**qodu**; quvlaşmaq - qeybət etmək

Olun - onun

Saq - oyaq, həssas, göz-qulaqda

Saqac - saç

Sağinc - məqsəd, ümid, əməl, düşüncə

Sağraq - sürahi, qədəh, içki qabı

Yıldır - yıldır – par-par, işim-işim

Yum - xeyir-dua

“Kitab”ın dilində bu günə qədər gələn, canlı danışıqda işləkliyini saxlayan dublet-qoşa sözlər vardır: *pay-ülüş* (pay-püş) - hədiyyə, *cici-bacı* - fərsiz qadın (müsir dildə *yaxın rəfi-qə*), *xurd-xaş*, *geyim-kecim*, *qol-budaq olmaq* - parçalanmaq, *haqlamaq* - çatıb üstünü almaq, *hə-mi* və s. (28, s. 119).

Bir qrup kök morfemlərin abidənin dilində ilkin variantlarında işlənməsi də qədimlik faktıdır və sözlərin struktur-semantik inkişafı haqqında məlumat verən tutarlı dəlildir (27, s. 66; 31, s. 111). Belə sözlər tarixi inkişaf nəticəsində müstəqil leksik vahid hüququnu itirmiş, müasir dildə sözlərin tərkibində qalmışdır:

Uz - iti, kəsərli; uzun

Tü - tük, saçın bir teli

Ut - abır, həya; *utsız*-abırsız, utanmaz

Al - hiylə, aldadmaq, *y-al-an*, *y-al-taq*

Dan – dansux – söz – sov, xəbər; indi: danlamaq, danmaq

Qu - səs, xəbər, qulaq

Us - ağıl; uslu durmaq, yəni -sakit olmaq

Um - ümid (ummaq sözünün kökü); umu-umulan şey; umu-küsü müasir dildə.

“Dədə Qorqud kitabı”nın leksik qatında qədimlik faktı kimi onomastik vahidlər diqqəti cəlb edir. “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində olan ad sistemi türk mənşəliliyi ilə seçilir

və tədqiqatlardan da aydın olur ki, bütün abidə boyu türk onomastik vahidləri aparıcıdır, sonrakı mərhələlərin ədəbi nümunələrində olmadığı qədər millidir.

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı hadisələrin ümumi coğrafi koordinasiyası Azərbaycana uyğun gəlir, coğrafi adlar Azərbaycanın tarixi ərazisini əhatə edir (31, s. 13-14): *Bərdə, Gəncə, Əlincə qalası, Dərəşəm, Qaradağ, Göycə dəniz* (Göycə göl), *Ağrı dağ, Sürməli, Qazlıq dağı-Qafqaz dağı, Qaracuuq dağı, Şərur, Dəmirqapı Dərbənd* və s.

Azərbaycan qorqudşünası Şamil Cəmsidov “dastanın fiziki-relyef coğrafiyası” haqqında daha dəqiq məlumat vermiş, abidənin dilində işlənmiş “Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə kimi toponimik vahidlərlə yanaşı, dastandakı antroponimik vahidlərlə səsləşən, konkret olaraq, onların əsasında yaranan *Alpan, Qazanlı, Qıpçaq, Düyərli, Dondar, Əgərik, Səmək* və s. kimi toponimlərin müasir Azərbaycan coğrafiyasındakı mövqeyindən bəhs etmiş”, eyni zamanda, “bu cür onomastik vahidləri əhatə edən geniş, həm də orijinal bir cədvəl təqdim etmişdir” (31, s. 13; 71, s. 18).

T. Hacıyev “Dədə Qorqud” dastanındakı Azərbaycan coğrafiyasını əks etdirən real (Bərdə, Gəncə, Əlincə qalası, Qaradağ, Şərur və s.) toponimlərlə bərabər və qeyri-real, xəyali toponimləri də (Günortac, Bambam təpə, Aygırgözlər və s.) müəyyənləşdirmiş, qeyri-real (xəyali) toponimlərin “fonetik deformasiyaya uğramış real toponimlər” olduğu ehtimalını söyləmişdir (27, s. 64; 31, s. 311).

Tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilindəki antroponimlərin öyrənilməsi tarixi V.V.Bar-

toldun adı ilə bağlıdır və onun tədqiqatları ilə başlayır. Müəllif uzun zaman “Dədə Qorqud” dastanlarının təhlili, həmçinin rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuş, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı antroponimləri boylar üzrə qruplaşdırmış, Qazan, Uruz kimi antroponimlərin bir neçə boyda işlənməsinin dəqiqləşdirilməsi, qəhrəmanların bir-birinə qohumluq münasibətini və titullarını boyların müqayisəsi əsasında müəyyənləşdirmişdir (Bax: 31, s. 9; 71, s. 13).

Əzizxan Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” adlı kitabında Şamil Cəmşidovun araşdırmalarında “Dədə Qorqud” dastanındakı “antroponimlərin leksik-semantik qruplarından, advermə adət-ənənəsindən, oğul adlarının zahiri səslənməsinə görə ata adı ilə uzlaşdırılmasından (Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul), mənfi qəhrəmanların da adlarının əsasən türk adları olmasından (Arşın oğlu Dirək, Qıpçaq Məlik və s.) bəhs edildiyi haqda məlumat verir. O, alimin “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları» məqaləsinə istinad edərək yazır ki, “Dədə Qorqud” dastanında “şəxs adlarının təsnifi, bu adların araşdırılması abidənin tarixilik baxımından tədqiqinə və xalqımızın keçmiş mədəniyyət tarixini dərindən öyrənməyə çox kömək edir (71, s. 19-20).

T.Hacıyevin fikrinə görə, əsərin dilindəki antroponimlər islamdan əvvəlki dövrün dil faktlarıdır. Azərbaycan dastanlarının heç birində bu qədər türkmənşəli ad sistemi görünmür (28, s. 124-128). İslam dini, ərəb, fars lüğətləri bu adlara ciddi müdaxilə edə bilmir: *Qorqud*, *Salur Qazan*, *Qam* (kahin) *Ğan* (qan-xan) *oğlu xan Bayındır*, *Bamsı Beyrək*, *Banuçiçək*, *Selcan xatun*, *Basat*, *Qaraca çoban*, *Uruz*, *Səlcuk oğlu*

Dəli Dondar. Ümumi sistemdən kənara çıxan şəxs adları azdır, dini adlar isə sonrakı dövrün əlavəsi kimi də qeyd olunur: Məhəmməd, Həsən, Hüseyin, Fatimə və s. onların məişətə dilə yeni gəldiyi görünür. Bir çox adlar isə qədim ad sistemi ilə uyğunlaşaraq, birləşərək işlənir: Qırçıq Məlik, Şöklü Məlik, Ağ Məlik, Qəflət qoca oğlu Şirşəmsəddin; Alp Rüstəm.

Maraqlı faktdır ki, Q.Qeybullayev “Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi adları Kanlı - kanq+lı, Bayandur - bayan +dur, Qazan – kas // qas+an modelində izah edir. “Dondar bəy” antroponiminin “dondarlı” etnonimi əsasında yarandığını göstərən müəllif həmin etnonim əsasında yaranan toponimlərin Qafqaz, xüsusilə, Azərbaycan ərazisindəki coğrafi koordinatlarını dəqiqləşdirir. Abidənin dilindəki “Uruz” antroponimini y.e.ə. I əsrdə Albaniya çarının adı Oroys ilə əlaqələndirir. Müxtəlif mənbələrdə fonetik dəyişikliklə verilən Oroz, Oriz, Oris sözlərinin “türkcə “xoşbəxt əlamət”, “xoş nişanə”, “sağlamlıq”, “sərvət”, “qismət” və s. mənalarda olduğunu göstərir”(bax: 71, s. 32; 48, s. 177).

Abidənin leksik dil qatında sözün təhrifli təkrarı ilə yaranan sözlərə də təsadüf olunur: *qan-qun, yamrı-yumru, çoban-çoluq, dadım-dayəm*.

Abidənin dilində diqqəti çəkən mühüm faktlardan biri leksik paralellərin və ya sinonimlərin işləkliyidir. Belə sinonim müvaziliyi dastanın Azərbaycan dilinin ilkin təşəkkül mərhələsinin əlaməti hesab olunur. T. Hacıyev leksik paralelliyin mövcudluq səbəblərini belə əsaslandırır (27, s. 70; 28, s. 115-116):

1. Müxtəlif tayfa dillərinə məxsus dil faktları eyni fəallıqda işlənir, hələ sabitləşməmişdir.

2. Danışiq dili ilə ədəbi dil təzahürləri diferensiallaşmayıb, seçmə prosesi başa çatmamışdır.

3. Ərəb və fars dillərindən dilə daxil olan yeni vahidlərin müəyyənlişməsi prosesi davamlı getdiyi üçün hələ və-təndaşlıq hüququ qazanmamışdır.

“Buna görə də “kitab”ın dilində həcmcə türk mənşəli vahidlərin, həm də türk mənşəlilərlə ərəb və fars leksemlərinin müvaziliyi geniş müşahidə olunur. Leksik paralellər bəzən mürəkkəb söz, bəzən həmcins üzvlər kimi işlənir.

“Kitabın dilində 3 cür leksik paralelizm özünü göstərir:

1. Fonetik səviyyədə paralellik, yəni eyni bir leksemin müxtəlif fonetik variantları: məsələn, *ayruq-ayrıq-ayru-ayrı, yigirmi-iyirmi, uca-yuca, mən-bən, min-bin, barmaq-parmaq, kimi-kibi, böylə-şöylə, yğac-ağac, yürək-ürək* və s.. Bu nümunələrdəki səs paralelliyi və fonetik hadisələr, eyni zamanda, abidənin dilinin fonetik mənzərəsini əks etdirir. E. Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” adlı əsərində bu faktlardan müasir dilin şivələri ilə müqayisəli şəkildə bəhs etmiş, tarixi aspektdən izahlar vermişdir.

2. Türk tayfa dillərinə məxsus vahidlərin paralelliyi: *demək - ayıtmaq, savaş - uruş - döyüş, ağlamaq - bozlamaq - sızlamaq, yigit - alp - ər - cilasun - dəlü, getmək - varmaq, dağ - yumru, toy - düyün, ağırılar - əzizlər, duzdi - qoşdi, qaba - qara - ala - böyük, eyü - yaxşı, yemək - dadmaq* və s.

3. Türk və alınma vahidlərin leksik paralelliyi: *dişi-halal-qadın-qarı, sağ-əsən-salamat, uçmaq-behişt, uruş-döyüş, ün-avaz, qul-xəlayiq, kişi-adam, Allah-Tanrı, axir-sonuc, dünya-aləm, ayaq-sürahi, altun-qızıl, ata-baba, ağıl-us, bəxşiş-ərməğan-pişkeş-pay-ülüş, eyü-xoş-xub-yaxşı* və s. Məs.:

Sağ – əsən varıb gələsən; *Dünya-aləm* gözünə qaranqu oldu; Doyunca *tıqa-basa* yeyər qonşu haqqı, tanrı haqqı deyib söylər; Gördü ki, oğru köpək *yeyə-dada* evini bir-birinə qatmış; Dədəm Qorqud bu oğuznameyi *düzdi-qoşdı*. *Uruşımdan, döyüşümdən* Aləmi doldurayım, dönə-dönə *savaşayım*, dönə-dönə *uruşayım*.

Abidənin dilində antonim və omonimlər də işləkdir.

Antonimlər: *ağ-qara, çıxarmaq-geymək, atlı-yayaq, al-qış-qarğış, əgri-doğru, yalın-gerçək, sevmək-usanmaq, alan (hündür)-alçaq, ulu-kiçi, iləri-geri, bu gün-yarın, gen-dar, qaranqu-aydın, yalan-gerçək, yoq-var, uçmaq-behişt-cəhənnəm, gülmək-ağlamaq*; Qarşu yatan qara dağın *yıqılmış idi, yücaldı, axır!* Aqındılı görklü suyun *sovğulmuşdı, çağladı axır*, Qaba ağacda dal-budağın *qurmuşdı, yaşarıb-göğərdi axır*.

Omonimlər: **ağ**- rəng // yüksək // hündür // göyə qalxmaq; *Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq dikdirmiş; Ağ meydanın ortasında baqdı, durdu; Şahin pərvazə ağdı*

Qara – rəng // böyük.

Çap - çapmaq // səs təqlidi;

Çal - rəng (ağ) // oğurlamaq // vurmaq-çırpmaq // musiqi alətində çalmaq

Dövlət 1. dövlət 2. var-dövlət 3. tale-bəxt 4. ağıl 5. rəhbər. *Dövlətli oğul-ağıllı-qopsa, ocağının közüdür.*

Gəz-dəfə // gəzib dolaşmaq // bez (parça) *Haman biləgindən gəz çıxarub, atının tərkilərini dartdı urdı.*

Sancaq-bayraq // vilayət

Nişan-hədəf // iz,

Ocaq-alov // ev-eşik və s.

Ağac-bitki // məsafə,ölçü

Al-rəng // hiylə // götürmək

Qo-ədat // qoy // qovmaq // icazə vermək

“Kitab”ın dilində çoxmənalılığın zəif müşahidəsi qədim nitq tipologiyasına uyğunluq kimi qeyd olunur, “təbii məna standartlığı özünü göstərir” (36, s. 145).

Dastanın dilində təşbehlər, mübaliğələr bədiilik, obrazlılıq yaradan vasitələr olaraq diqqəti cəlb edir.

“Qarşı yatan qara tağım yıqılıbdür

Ozan, sənin xəbərin yoq

Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir

Ozan, sənin xəbərin yoq”;

“Mərə, qız, nə ağlarsan, nə bozlarsan ağa deyü

Yandı bağrım, göynədi içim

Məgər sənin ağan yoq olubdur

Yürəginə qaynar yağlar qoyulubdur”.

Verilən nümunələrdə kədərin yangısı mübaliğələr vasitəsilə duyulur və yaşanır.

“Mərə kafirlər bu arabayı beşiyim sandım

Sizi yamrı-yumrı dadım-dayəm sandım”;

Buradakı bənzətmələr qorxusuzluq hissənin təqdiminə xidmət edir.

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum

Güz almasına bənzər al yanaqlım”;

Qar üzərinə qan tammış kibi qızıl yanaqlım.

Bu bənzətmələrin hər biri rəssam tablosudur.

Hadisələr türk təfəkkürünün etik normalarını müxtəlif rakurslardan canlandırır və işıqlandırır. Bu ifadə tərzinin

dil faktlarına tabu və evfemizmlər daxil olur. Evfemizmlərdən istifadə edilməsi oğuz elinin rəftar, münasibət və ədəb qaydalarını canlandırır:

*“Qaytabanun mayasını yüklü qoydum
Nərmidir, mayamıdır, onu bilsəm?
Qara ayılum qoyununu yüklü qoydum,
Qoçmudur, qoyünmudur, onu bilsəm*

*Ala gözlü görklü halalım yüklü qoydum
Erkəkmidir, qızımıdır onu bilsəm?”*

Deyilməsi, səslənməsi ədəb qaydalarına uymayan alınma *“hamilə”* sözünün daha evfemik, ədəbi forması olan milli *yüklü* leksik vahidinin semantikasına *ala gözlü, görklü, halalım* vahidləri bir qədər də zəriflik qatır.

Tabu sözlərdən daha çox qəzəb, hirs kimi emosionallıq məqamlarında istifadə edilir: *“Şöklü məliyi böğürdübəni (qışqırdaraq) Qazan bəg atdan yerə saldı”*.

Abidənin dilində obrazlılığa xidmət edən dil faktlarına bədii təyinlər də daxildir:

*“Qara tağım yüksəgi oğul!
Qarannulu gözlərim aydını oğul
Alpım Uruz, aslanım Uruz,
Ağ saqqallı babana qıyma”*

Alqış və qarğışlar hadisələrə və obrazlara aid olan keyfiyyətlərin, xeyirxahlıq, kədər, hiddət anlayışlarının ifadəsi kimi iştirak edir:

*Ağzın üçün öləyim, qardaş,
Dilin üçün öləyim, qardaş;
Yum verəyim, xanım*

**Yerli qara tağların yığılmasın
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin
Qamın aqan görklü suyun qurumasın
Qadir tənri səni namərdə möhtac etməsin;
Allah verən ümidin üzülməsin
Günahınızı adı görklü
Məhəmmədə bağışlasın, xanım, hey!;**

Qaçan kim Budağ atsa, Beyrək **“Əlin var olsun!”** deyirdi. Göygü atsa, **“Əlin qurusun, parmaqların çürüsün, hey, tonuz oğlu tonuz, -deyirdi, -göygülərə qurban ol!”** -deyirdi.

“Müqəddimə”də Qorqud Atanın dilindən verilən müdrik söz və ifadələr silsiləsi – atalar sözü və zərbi-məsəllər səviyyəsinə yüksələn kəlamlar boyların leytmotivi kimi, boylardakı hadisə və əhvalatlardan doğan məntiqi nəticələr kimi səslənir.

“Dədə Qorqud kitabı” oğuzların ilkin elmi dünya görüşünü əks etdirir və anadilli ilk ədəbi-bədii nümunə olaraq dünyəvi elmi obrazlı dillə ifadə edir. İlahi bilik-ilham və ağılla öyrənilən dünya elminin sintezi görünür. Burada cəmiyyət haqqında, fərd haqqında biliklər belə bir ardıcılıqla düzülür: 1. İnsan, varlıq, dünya; 2. İnsan və şəxsiyyət; 3. Mükəmməl insan, 4. İnsan və cəmiyyət. Bu problemlərlə bağlı nəzəri fikirlər isə poetik dillə ifadə edilir.

Abidənin dilində morfoloji şəkilçilərin paralelliyi müşahidə olunur: çıxışlıq hal şəkilçisinin *-dan, -dən /-dın /-din*, əmr şəklinin birinci şəxsdə *-ayın / -ayım*, cəmdə isə *-alım / -avuz*, feli bağlama şəkilçiləri *-ub, -üb / -uban, -übən / -ubanı, -übəni* və s.

“Dədə Qorqud kitabı”nın qrammatik quruluşunda

düzəltmə sözlər xüsusi yer tutur. Belə dil vahidlərinin yaranmasında həm arxaik, həm də müasir dildəki şəkilçilər iştirak edir. Dilin sonrakı mərhələsində funksionallığını itirən arxaik leksik şəkilçilər işlənir (56, s. 131, 141):

- c buğa+c
- əz gen+əz
- man qoca+man
- dəm ər+dəmli
- üt ög+üt
- ti (de)+l / dil
- şu qon+şu=qonaşu
- ə çevr+ə
- mur yağ+mur

Nitq hissələrində. müasir dillə uyğunluq təşkil etməsinə baxmayaraq, fərqli cəhətlər özünü göstərir: ismin təsirlik halında -yı variantı; hal əvəzlənmələrindən yerlik hal şəkilçilərinin çıxışlıq hal mövqeyində işlənməsi: *Çobanın alında bir öpdi; qazanı buraxur gedərsənüz evində bizi qovarlar; Yazıda, yabanda keyiki qovar, sənin önünə gətürər.*

Ə. Dəmirçizadənin fikrinə görə, sifət “Kitab”ın dilində bir o qədər də morfoloji xüsusiyyətlərə malik deyil. Sifət düzəldən şəkilçilər çox azdır: Sifətin dərəcə əlamətləri -ca şəkilçisi: *kölgəli+ca, ala+ca, tozlu+ca*; müqayisə və üstünlük ifadə etmək üçün çox seyrək halda -rək: *yegrək* işlənmişdir; -ca müqayisə bildirmək üçün də istifadə edilmişdir: *Qızılcuq dəgənəgimcə gəlməz mana; Əgri başlı çökənbimcə gəlməz mana; Al qollu sapanımca gəlməz mana; At anamdan yegrək qayın ana!* M, p, r, s dərəcə əlamətlərindən ancaq p işlənir: *apalaca, sapsağ* (13, s. 80).

Abidənin dilində say nitq hissəsi müasir dildən fərqlənmir, ancaq otuzluq say sisteminə yer verilir: 60=2 otuz, 90=3 otuz, 100= 3 otuz bir on: *Kərçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yeg; on otuz on yaşın da dolsun*. Qədim türk abidələrindəki say sistemindən istifadə olunur: 16-altı iyirmi; 27-yeddi otuz; 18-səkkiz iyirmi və s. (13, s. 81-82).

Əvəzlilərdən *mən, bən-biz, miz; sən, siz; ol, onlar, anlar; mana, sana; öz, kəndü, kəndüöz; bu, ol, şu, üşdə/uş; muna; kim, nə, niyə, qanda, qancar, qaçan, qanğı, niyə, necə* işləkdir.

Bu da maraqlıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində 403 dəfə *mən*, 54 dəfə *bən* işlənmişdir. M. Kaşğarının yazdığına görə, oğuzlar, qıpçaqlar, suvarlar söz əvvəlindəki *m*-ni *b*-ya çevirirlər" (23, s. 104). E. Əzizova görə, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun formalaşdığı dövrdə Azərbaycan dilində *mən* variantının üstünlüyü qədim yerli tayfaların, *bən* isə sonralar gəlmiş oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir: *b>m* hadisəsi Azərbaycan dili şivələrində başqa sözləri də əhatə edir" (23, s. 104-105).

Ə. Dəmirçizadə dastanın dilindəki zaman şəkilçilərini belə qeyd almışdır: 1. -dı-di 2. mış-miş, 3. ub-üb, 4. r-ar-ər-ur-ür 5. -z (13, s. 87-95).

-Ur -ür və -ar -ər şəkilçiləri yerinə görə həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi yerində işlənmişdir. M. Kaşğari "Divan"ında oğuz və qıpçaq dillərində -r hərfinin indiki və gələcək zamanı ifadə etməsini qeyd etmişdir. İbn Mühənnada da bu fikir keçir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində, deməli, ümumxalq dili halında təşəkkülətmə dövründəki Azərbaycan dilində, indiki zaman və gələcək zamanlar eyni şəkilçilərlə ("-r, -ər, -ar, -ür, -ur" şəkilçilərilə) ifadə edilmişdir,

yəni bu iki zamanı ifadə edən xüsusi şəkilçi hələ ayrılmamış və müstəqil halda formalaşmamışdır (14, s. 94; 23, s. 174).

Bu şəkilçilərin inkarında r-z əvəzlənməsi baş verir. Bu da Azərbaycan dili üçün xarakterik xüsusiyyətdir: görünmək-gözükmək.

Müasir dildəki *-acaq* şəkilçisi gələcək zamanın morfoloji əlaməti deyil, feli-sifət şəkilçisi kimi işlənir: *sən varacaq evin dolamac-dolamac yolları olur*. Ə. Dəmirçizadə yazır ki, M.Kaşğari və İbn Mühənnə əsərlərində bəzən gələcək zamanı ifadə edən *-ası*, *-əsi* şəkilçilərini qeyd edirlər, lakin "Kitabi-Dədə Qorqudun dilində feli-sifət şəkilçisi funksiyasında çıxış edir (14, s. 96).

Felin əmr şəklinin qrafik ifadəsi zəngindir. I şəxsin təkini bildirmək üçün *-ayın/-əyin*, *-ayım/-əyim*, cəmini bildirmək üçün, *-avuz /-əvuz*, *-alım / -əlim / -alum* işləkdir: *Yürüyəli, a bağlar, av avlıyalım, quş quşhıyalım, sığın, geyik yaqalum, qayıdalım otağımıza düşəlim, yeyəlim, içəlim, xəş keçəlim; Qazanı çıxaravuz anlara bərabər edəvüz*.

Əmr şəklinin ikinci şəxs təkisi həm feil kökü ilə şəkilçisiz, həm də feil kökünə *-gil / -ğil* artırılması ilə düzəlir.

Əmr şəklinin I şəxs təkində *-mı* sual ədatı şəxs sonluğundan sonra gəlir: *Xan qızı yerümdən durayım mı, Yaqaqla boğazından tutubanı qaba ökcəm altına salayım mı. Qara polad üz qılıcımla əlümə alayım mı. Can tatlusın sana bildirəyim mi?*

İndiki və gələcək zamanda da bu qayda özünü göstərir.

Vacib şəklinin *-malı*, *-məli* şəkilçiləri yoxdur, *-maq+* gərək işlənir: *Sən bu sözü bana deməmək gərək idin; Mən qara qoç atıma binmədin, ol binmax gərək; Oğul ya səni evərmək gərək*.

T. Hacıyev qeyd edir ki, abidənin dili sözün morfoloji

təkamülü haqqında məlumat verir və müəyyən təsəvvür yaradır:

1. *Kibi* qoşmasının təkamülü belə görünür: “**Bigi- // kibi / kimi** silsiləvi inkişafı, hələ -i mənsubiyyət şəkilçisi tək (kim+i) mənasını saxlayır, daşlaşmayıb. Yoxsa kimi+si şəklində işlənərdi: Anun **biğinin**, xanum, bəbəkləri bitməsün” (27, s. 71; 28, s. 111).

2. Bu gün tamam qrammatikləşən **idi** ünsürü abidənin dilində *olmaq* köməkçi feilinin yerində işlənir, leksik mənadan hələ təcrid olunmamışdır: *Dirsə xan burada oğlancığı sağ idi-gin* (olduğun) *yenə bildi*; *Selcan xatun həl nə idigün bilüb söyləmiş*; *Oğlum idigin ondan biləyim* (27, s. 71; 28, s. 111).

3. **Gərəkməz** müstəqil leksik mənalı feil kimi işlənir. Assemantikləşməyə başqa misal: *Böylə oğul mənə gərəkməz*; (27, s. 71; 28, s. 111).

4. **Nə** əvəzliyi sonu saitli isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *İç oğuzda kimin nəsisən* (27, s. 71; 28, s. 111).

“Dədə Qorqud kitabı”nın dilində köməkçi nitq hissələri zəifdir, bağlayıcı keyli azdır və intonasiya bu funksiyanı yerinə yetirir, ən az işlənən isə modal sözlərdir. Köməkçi nitq hissələrinin azlığı, həmçinin təqlidi sözlərin söz yaradıcılığında kök kimi iştirakı və “tərz, ton vermək üçün feilə xidmət” etməsi abidənin dilinin qədimlik əlaməti hesab edilir (27, s. 68; 28, s. 114): *Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən, acı ayran töküləndə çap-çap içən. Söyləmdilər fisul-fisul. Gumbur-gumğur tavullar döğülmədi. Bildir-bildir gözünün yaşı rəvan oldu. Qazan sağına baxdı qas-qas güldü, qızı gəlini qas-qas gülməz oldu, ökür-ökür ağıladılar, İt kimi gu-gü edən çirkin xırslı və s.* Abidədə öz etimoloji sifətində bir təqlidi söz işlənir-*sək-sək səkilmək*. Başqa təqlidlər də görünür öz feil

kökündə işlənmişdir: *gumbur-gumbur gumbuldamaq, fısıl-fısıl fısıldamaq, qas-qas qaqqıldamaq, ökür-ökür ökürmək* (hönkür-hönkür hönkürmək) və s. (27, s. 68; 28, s. 113-114).

“Dədə Qorqud kitabı” başqa dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də mükəmməl, səlis sintaksisi ilə seçilir. İfadə tərzinin elastikliyi və dürüslüyü, anlaşmanın tezliyi və incəliyi sintaksisin səciyyəsi ilə şərtlənir (31, s. 259).

Ə. Dəmirçizadə tədqiqatlarında qeyd edir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın sintaksisi ilə müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu arasında ciddi fərq yoxdur. Burada söz birləşmələrinin bütün mühüm tipləri, formaları normativ olaraq işlənir (14, s. 116-117). Bununla belə, abidənin mətn quruluşu, cümlə həcmi, intonasiya sintaksisi sonrakı dövrün yazı dilindən seçilir. Müasir dövrə “XVI yüzillikdə yazıya alınmış halda çatan “Dədə Qorqud kitabı”nın dili, o sıradan sintaksisi... XIV-XVI əsrlərin dil kontekstinə düşmür” (31, s. 259). “Kitab”ın dilində mürəkkəb cümlələrlə müqayisədə sadə cümlələrin işlənmə nisbəti daha intensiv və üstündür. Ə. Dəmirçizadəyə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, əsasən, sadə cümlələr üzərində qurulmuşdur. Mürəkkəb cümlələr nisbətən az işlənmiş və bir o qədər də müxtəlif növlü deyildir”. O, fikrini bir tərəfdən dilin daxili struktur inkişafında sadədən mürəkkəbə doğru təkmilləşmə ilə, digər tərəfdən isə “bu əsərin bədi əsər-dastan olması” ilə, belə əsərlərin “yazılı ədəbi dildə yox, məhz şifahi ədəbi dildə qurulmuş” olması ilə əlaqələndirir (14, s. 117, 135).

Şifahi dildən yazılı dilə keçən *dedim-dedi* formatlı nitq strukturu işləkdir. Sadə və tabesiz mürəkkəb cümlə tipləri, vasitəsiz nitqdən istifadə abidənin mətn sintaksisi üçün sə-

ciyyəvidir. Tabeli və qarışıq tipli mürəkkəb cümləli mətnlərdə nitqin axıcılığı, sintaqmatik bölgü şifahi nitq, danışq dili ahəngi ilə hamarlanır. Odur ki, “dastanın sintaksisi XIV-XVI əsrlərə aid nəsr abidələrinin heç birinin dilində olmadığı qə-dər təmiz türkcədir” (31, s. 260). XV-XVI əsrlərin mətnləri ilə müqayisədə belə təmiz türkcəlik, milli kolorit intonasiya sin-taksisində daha qabarıq görünür:

“Dərsə xanın xatunı “oğlancığının ilk avidir” – deyü, at-dan, ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. “Qanlı Oğuz bəglərin toylayayım” – dedi. Yumurlanıb yerindən uru turdı. Qırq incə qızı boyuna aldı. Dərsə xana qarşı vardı. Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yuzinə baqdı. Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlancığını görmədi. Qara bağı sarsıldı. Dün yürəgi oynadı. Qara qiyma gözləri qan-yaş toldı. Çağırıb Dərsə xana soylar, görəlim, xanım, nə soylar” (44, s. 41).

“Günəş kim Qövs bürcündə idi, bundan sayıcek yed-dinci bürcündə Gəmərdir kim, Cəvzadur kim, ol vəqtin Gə-mər Cəvza bürcündə imiş” (İxtiyarati-qəvaidi-külliiyyə”, XV əsr).

*“Yaqubun oğlanları ol gecə quyun(un) üstündə yatdılar. Uyxu anları apardı. Yəhudanın uyxusu gəlməz idi. **Haman kim gördi kim, qardaşları uyudular. Qənimət bulub yalğüz qal-xub, ol quyunun başına vardı və avaz verdi ki, ey qarda-şım Yusif, aya dirimisən ya ölü? Yusif anın ünün eşidib ca-vab verdi kim, sən kimsən ki, biçarələrin halın sorarsan və qəribləri anarsan?”*** (“Şühədanamə”, XVI əsrin əvvəli).

Və yaxud:

“Və bu kəlamdan belə fəhm olur ki, bəla dostlara yüz qoyar və möhnət məhəbbət əhlinin könlünə qonar. Hər yerdə ki, məhəbbət binasını qoyubdur **asari-möhnətdən bir qapu ana açubdurlar”** (“Şühədanamə”, XVI əsrin əvvəli).

**“Rəvayətdir ki, İsmayıl əleyhissəlam bir gün avdan qa-
yıtmış idi. Yüzünə toz qonmuş və günəşin, ıssılığından saç-
ları pərişan olmuş idi və həzrəti-Xəlil anun yolu üstündə
durmış idi. Çün gözi İsmayla Yetdi, bir rüxsar gördi gül
kimi açılmış və bir izar gördi iki həftəlik qəmər kimi
görkük məşriğindən çıxmış. Atalıq mehri hərəkətə gəlüb,
İbrahimün könli sevindi** (“Şühədanamə”, XVI əsrin əvvəli).

Müqayisə üçün təqdim edilən “Şühədanamə” Azərbaycan ədəbi dilinin üslub mənzərisində danışıq-folklor dilini əks etdirən bədii nəsr nümunəsidir. Tədqiqatlarda da qeyd edildiyi kimi, tərcümə edərkən Nişati əsərdə dilin xəlqiliyi və milliliyini qorumağa, öz tərcümə prinsipinə uyğun olaraq farsca mətndəki bütün sözləri ana dilindəki qarşılıqları ilə verməyə çalışmışdır. Bəzən buna nail olmadıqda həmin sözlərin ərəb və ya fars dillərindəki digər qarşılıqlarını - sinonimlərini işlətmişdir. Maraqlıdır ki, Nişati bəzən farsca mətndəki şəxs adlarını da olduğu kimi verməyərək, onları türkcələşdirməyə can atmışdır. Məsələn: o, “Şühədanamə”də İbn Ziyad şəxs adını *Ziyadoğlu* kimi, “Şeyx Səfi təzki-rəsi”ndə isə *Təbrizi, Tusi, Səravi* kimi nisbələri Təbrizli, Tuslu, Səravlu kimi vermişdir (62, s. 102). Deməli, sadəlik və millilik istiqamətində müəllifin tərcümə dili üzərində gördüyü bütün işlərə rəğmən, “Dədə Qorqud Kitabı”nın dili ilə müqayisədə əsərin intonasiya sintaksisində əcnəbi təsir özünü göstərir. Bununla bərabər, digər fərqli cəhətlər, xüsusilə alınma leksikanın fəallığı nəzərə çarpacaq dərəcədədir.

“Dədə Qorqud Kitabı”nın nəzm dili vəzn və intonasiya baxımından XIII-XVI əsrlər ədəbi yazıların dilinə uyğun gəl-

mir. Doğrudur, sonrakı mərhələdə yazılmış nəzm nümunələrində Həsənoğlunun “Necəsin gəl...” (XIII əsr), “Dastani-Əhməd hərami” (XIV), Əhmədinin “Əsrarnamə” (XV əsr), həmçinin bir çox nümunələrdə “Dədə Qorqud kitabı”nın canlı xalq dili ənənəsi davam edir. Ancaq burada diqqəti çəkən əsas məqam ondan ibarətdir ki, XIV-XVI əsr ədəbi dilində artıq nəsr və nəzm dili ədəbi forma kimi ciddi şəkildə ayrılır: “XV-XVI əsrlər əruzun və onun tipologiyası üzrə formalaşmış hecanın dövranıdır” (31, s. 311-312). XI əsrdə M. Kaşğarının “Divanü-lüğat-it türk” əsərindəki nəzm parçalarında türk şeirinin heca sistemi üstündür, onun ölçüləri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Şah İsmayıl Xətəinin xalq şeiri janrında yazdığı əsərlər formalaşmış, dəqiq sərhədləri olan heca janrındadır. XVII-XVIII əsrlərin dastan yaradıcılığı kimi “Koroğlu” dastanının dilində də nəsr və nəzm hissələri forma və məzmunca ayrılır. “Dədə Qorqud Kitabı”nda isə XV-XVI əsrlər və sonrakı mərhələlərdəki ənənəvi heca bölgüsü görünür, nəsr və nəzm hissələri arasında üslubi səviyyədə, demək olar ki, ciddi sərhəd qoyulmur, hətta nəsr parçaları nəzm qafiyəsinə uyğun gəlir. Bu xüsusiyyət, demək olar ki, nəsrə təqdim edilən mətn parçalarının böyük əksəriyyətində müşahidə olunur:

Aydır:

Bəglər,

qafillü-cə qara başım gözüm

uyxuda ikən düş gördi.

Ala gözüm açiban, dünya gördüm.

Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm.

Ağ aşıqlı alpları yanıma saldım.

*Ağ saqqallı Dədə Qorqudan ögüt aldım.
Ala yatan qara tağları aşdım.*

Ən əsası isə nəsr və nəzm hissələri mətndə məzmun tamlığını təmin edir və nəsr şəklində verilən mətn parçaları şeir dili tələblərinə uyğun gəlir. Dastanın dilindəki “söz birləşmələri və cümlələrdə **alliterasiya** (söz əvvəlinin ahəngi), **qafiyə** (söz sonunun ahəngi), **assonans** (sözün müxtəlif hissələrinin ahəngi) və **sintaktik paralelizim”dən** (ritm simmetriyası) intensiv istifadə olunmuşdur (28, s. 119-120). Bu müstəvidə, qədim türk şeirində alliterasiyanın hecadan önə keçərək başlanğıc hesab edilməsi fikrini təsdiqləyən faktlar abidənin dili üçün çox xarakterikdir. Odur ki, T. Hacıyev mətn strukturunda qədim türk şeir texnikasının, alliterasiya, assonans və ilkin heca sisteminin üstün olduğu abidənin ilk variantının nəzm şəklində olması, yazıya köçürülərkən nəsr-ləşməsi fikrinin üzərində dayanır: “*Dastanın sintaktik vahidlərinin-söz birləşmələri və cümlələrinin leksik sistemi göstərir ki, bu yaradılışında nəsr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formaların sonrakı şəkil dəyişmələri nəticəsinə gəldikcə zəmanə kətiblərinin, yazıya alanların əlilə onda az-çox nəsr-ləşdirmə işi aparılmışdır*” (31, s. 265).

İlk tərcümə. Maraqlı fikirlərdən biri də “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində ilk tərcümə nümunəsinin olmasıdır. Tofiq Hacıyev bəzi parçaları “Quran”ın “İxlas” surəsinin bədii tərcüməsi hesab edir. “İxlas” surəsi üç ayədən ibarətdir (28, s. 124-126):

1. De: O Allah birdir.
2. Allah Saməddir (əbədi mövcud olan)
3. O Allah doğmayıb, doğulmayıb

Abidənin boylarında əlavələrlə təkrarlanan parçalarda ayələrin məzmunu daha əhatəli təqdim edilir:

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən,
Görkli Tanrı!*

***Sən atadan olmadın,
Anadan doğulmadın.***

*Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin,
Qamu yerdə əhədsən,*

Allahu səmədsən.

*Adəmə sən tac urdun,
Şeytana lə'nət qıldın.*

*Uluğuna həddin,
Sənin boyun-qəddin .*

Yoq.

Ya cismlə cəddin,

Yoq.

Urduğun ulitmayan

Ulu Tanrı!

Basdığın bəlirtməyən

Bəlli Tanrı!

Götürdüyün gögə yetirən

Görkli Tanrı!

Qaçdığın qəhr edən

Qəhhar Tanrı!

***Birliyinə sığındım,
Çələbim, qadir Tanrı!***

Bütün bu araşdırmalar və mülahizələr onu göstərir ki,

ümumilikdə türk mifik düşüncəsindən reallığa doğru tarixi yolun izlərini dil müstəvisində qoruyaraq təqdim edən “Dədə Qorqud kitabı”nın səsdən cümləyədək bütün linqvoteks-toloji faktları qədimlik və millilik göstəriciləri kimi spesifik səciyyə daşıyır. Abidənin əlyazması XV-XVI əsrlər nüsxəsi hesab olunsada, linqvistik struktura əcnəbi təsir zəifdir, ilkin, qədim mənbənin dil xüsusiyyətləri qorunur. “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan ədəbi dilinin yaranma, formalaşma dövrü haqqında zəngin məlumat verir, bu dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolu, səviyyəsi haqqında mənzərə yaradır. Dilinin millilik və müasirlik əlamətləri ədəbi nümunənin yeni dövrə zaman yaxınlığından daha çox, mental-mənəvi bağlılığını təmin edir, qədimlik faktını müxtəlif rakurslardan işıqlandırır və təsdiqləyir. Bu isə bütün dövrlərdə abidə üzərində milli kimlik, milli düşüncə və milli dil istiqamətində araşdırmaların aktuallığını təmin edir.

Mövzu üzrə suallar

1. Abidə ilə bağlı daha çox mübahisə yaradan məsələlər hansıdır?
2. Abidənin yaranma tarixi haqqında hansı fikirlər mövcuddur?
3. “Dədə Qorqud kitabı”nın qədimliyini hansı faktlarla müəyyən-ləşdirmək mümkündür?
4. Abidənin dilinin qədimliyini sübut edən leksik faktlar hansılardır?
5. Abidənin dilində milli və alınma leksikanın nisbəti necə müəy-yənləşir?
6. Hansı qrammatik xüsusiyyətlər dilin qədim morfoloji qatını əks etdirir.
7. Dastanın dilində hansı sintaktik xüsusiyyətlər qədimlik faktı kimi özünü göstərir?
8. T. Hacıyevin araşdırmalarında abidənin dilinin nəsr və nəzm məsələsi necə təqdim olunur?

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-siyasi şərait. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan xalqının həyatında mürəkkəb ictimai hadisələr dövrüdür. Monqol-tatar hücumu nəticəsində Eldəgizlər-Atabəylər (1136-1225) dövləti dağılır, əsrin ortalarında Azərbaycan Hülakilər dövlətinin tərkibinə daxil olur. Hülakilər dövlətinin mərkəzi Azərbaycan sayılırdı - Marağa, Təbriz, Sultaniyyə kimi Azərbaycan şəhərləri müxtəlif zamanlarda həmin dövlətin paytaxtı olmuşdur.

Elmi ədəbiyyatda deyildiyi kimi, IX-XI əsrlərdə monqolların Azərbaycana yürüşü ilə başlayan türk tayfalarının bu ərəziyə kütləvi gəlişi XIV əsrin sonlarında Teymurun hücumları ilə də davam edir. Bunun da nəticəsində Azərbaycanda yeni etnokulturoloji şərait yaranır: 1) hadisələr eyni coğrafi məkanda – Mərkəzi Asiya-Orta Asiya-Qafqaz-Kiçik Asiya və Ural-Volqaboyu istiqamətlərində cərayan edir; 2) monqol-tatarlar bütünlükdə ümumtürk mədəniyyətinin daşıyıcıları idi; 3) monqol-tatarların əksəriyyətini türk etnosları təşkil edirdi. Bu səbəbdən də monqol-tatarların müdaxiləsindən sonra Azərbaycanda ərəb-fars təsirləri zəifləyir, türk mədəniyyəti yayılırdı. Qafqaz – Kiçik Asiya ilə Orta Asiya, Ural, Volqaboyu, Şərqi Avropa türk etnik regionları arasında mədəni əlaqələr güclənirdi, hətta məmlük (Misir) türkləri də bu əlaqəyə qoşuldu (Bax: 36, s. 173). Oğuz-səlcuq yürüşləri, monqol-tatar müdaxiləsi, Teymurun hücumu ilə Şərqdən Qərbə türk axınının keçidiyi əsas coğrafi ərazi Azərbaycan idi. XIII-XIV əsrlərdə baş verən mühüm tarixi hadisələr etnik-mədəni proseslərə, eləcə də sonrakı mərhələyə - XV əsrin ictimai-siyasi xarakterinə əsaslı təsir göstərdi (Bax: 36, s. 175).

V.V. Bartold bununla bağlı olaraq qeyd edirdi ki, mərkəzləşmiş rus dövlətinin yaranmasında monqolların tarixi rolu olmuşdur. Çingiz xanın dövlət idarə üsulunu burada tətbiq edərək rus knyazlıqlarını birləşdirdilər, vahid dövlət yaratdılar (Bax: 28, s. 153-154). T. Hacıyev eyni prosesləri Azərbaycanla da əlaqələndirərək bu hadisənin Azərbaycanda təkrar olunduğunu qeyd edir. Onun fikrinə görə, monqollar müxtəlif uzun əsrlər boyu müxtəlif adlarla mövcud olan Şimali və Cənubi Azərbaycanı (Midiya-Atropaten, Albaniyanı, Arran, Şirvan və s.) vahid Azərbaycan adı altında birləşdirdilər. Bu proseslər, ictimai hadisələr Azərbaycan türkcəsində yazılı nümunələrin yaranması üçün şərait yaratdı. Qeyd olunan dövrdə türkcənin (Azərbaycan dilinin - S.S.) işlənmə dairəsi genişlənir, ərəb və fars dillərinin hegemonluğu zəifləyir (28, s. 154).

Bu dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin ədəbi dilə təsirinə bəhs edən T. Hacıyevin fikrinə görə bütün bu yürüşlər Azərbaycan xalqının tarixində ağır müharibələr, istilalar dövrü kimi qeyd olunsada, müəyyən mənada zülmə qarşı xalqın birliyinin formalaşmasına da təsir edir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan xalqının Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Marağalı Əvhədi, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəimi, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin kimi şərq mədəniyyətini və elmini dolğunlaşdıran insanlar, dünya mədəniyyətini zənginləşdirən Nəsrəddin Tusi, Nəsimi kimi şəxsiyyətlər yetişir. XIII əsrin sonlarında Təbriz şəhəri elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, XIV əsrin əvvəllərində istedadlı ta-

rixçi və dövlət xadimi Fəzlullah Rəşidəddin Təbrizin yaxınlığında Rəbii-rəşidi (Kamal baharı) adlı, müasir anlamda universitet tipli şəhərcik saldırır, Burada ölkənin özündən olan 1000 nəfərdən əlavə kənardan - islam ölkələrindən 6000 tələbə təhsil alır. 450 nəfərdən çox müəllim çalışır. Bu "Universitet" in kitabxanasında 60 mindən çox əlyazma - kitab olduğu söylənir. Bu elm mərkəzində təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat ixtisasları tədris olunmuş. XIII-XIV əsr ədəbiyyatı belə mühitin nəticəsində yaranıb, formalaşır (28, s. 154-155; 21, s. 245-247).

Bu dövr Azərbaycanda elm, ədəbiyyat və dövlət dili kimi hakim mövqedə olan ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dili də dövlət, sənət, elm dili kimi işlənmək hüququ qazanır. T. Hacıyevin fikrinə görə, hətta dil baxımından dördləşmə də müşahidə olunur. Monqol istilasına bağlı olaraq saraya monqol dili də daxil olur. Eyni zamanda monqol ordusunun böyük əksəriyyətinin türk döyüşçülərindən təşkil olunması türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin təsir dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. "Monqol istilaları dövründə Azərbaycan dili saraya, orduya, mədrəsəyə daxil olur". Monqolların içərisində islama münasibət fərqli idi. V. Bartold bunu ilk dövrlərdə monqolların, çingizlərin müsəlmanlığa düşmən münasibəti ilə əlaqələndirirdi. "Batı, Hülaki dövründə ölkədə islam münasibəti xeyli zəifləyir", bu isə ərəb dilinin hegemonluğunu zəiflədir. "Ərəb, fars dillərinin nüfuzu" nun parçalanması müəyyən mənada ərəb və İran mədəniyyətinin sıxışdırılmasına səbəb olur və ana dilində yazı üçün şərait yaxşılaşır, azərbaycandilli nümunələrin yaranmasına və qorunub saxlanmasına imkan yaranır, yazı nümunələri artır. Bu vəziyyət "XIV əsrin ortalarına doğru, xüsusilə

Özbəyin hakimiyyətinə qədər davam edir. Özbəyin dövründə islam və islam mədəniyyəti yenə hakim mövqeyə keçir (28, s. 156-157). Ə. Nəvai “Mühakəmətül-lüğətəyn” əsərində dilə təsir edən tarixi hadisələrin aydın mənzərəsini təhlil edərək yazır ki, “Elə ki, hakimiyyət ərəb və sart (fars) sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Şahbıqıran sultan Teymur Gərəkən zamanından başlamış, ta Şahrux Sultan zamanının axırınacan türk dilində yazan şairlər peyda oldular (15, s. 52).

“Dədə Qorqud kitabı”ndan sonra müasir dövrə gəlib çatan ilk anadilli yazıların XIII əsrə aid olması məhz həmin tarixi-siyasi şəraitin, tarixi hadisələrin nəticəsidir. Bu dövrdən Azərbaycan dilində müntəzəm şəkildə bədii və elmi nümunələr yaranır. Dövrün əlamətdar cəhəti kimi, 3 dildə yazmaq yüksək sənətkarlıq məharəti sayılır.

1. Azərbaycan dili ümumüsiyyət vasitəsi kimi (Qeyri-türk müəlliflər Azərbaycan dilində). “XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin nüfuzu və istifadə dairəsi genişlənilir”. Orta Asiyada İraqda, Şərqi Anadoluda bir sıra sənətkarların şeir-sənət dili, yaradıcılıq vasitəsi məhz Azərbaycan dili olur, az bir zamanda o, şərqin etiraf edilmiş dilləri sırasında durur. “Azərbaycan dili qazandığı bu nüfuzu, özünün beynəlxalq əhəmiyyətini XV əsrdə də qoruyub saxlamış” olur (49, s. 118), hətta sonrakı mərhələlərdə də davam etdirir. Fuad Köprülü yazır ki, “XVII əsrdə Rafael du Mans türk dilinin yalnız İranda və türk məmləkətlərində deyil, Gürcüstan və Rusiyada da ticarət işlərində mühüm bir vasitə olduğunu qeyd etdiyi kimi (Estat de la Perse en 1660 nşr. Ch. chefer. Paris. 1890), Olearius da XVIII əsrin əvvəllərində Şirvanda türk dilinin ümumi dil olduğunu” ; “əcəmilə-

rin, ermənilərin və gürcülərin də aralarında türkcə danışdıqlarını qeyd etməkdədir” (46, s. 19).

Azərbaycan ədəbi dilinin oynadığı belə bir mütərəqqi rol, yerinə yetirdiyi missiya tarixi zərurətdən və ehtiyacdən irəli gəlmişdir (49, s. 118). Ə. Dəmirçizadə bu haqda yazır: “Azərbaycan ədəbi dili X-XII əsrlərdə Azərbaycan feodal şəhərlilərinin yazışmağa olan ehtiyacından doğmuş və XIII əsrdə artıq nəzərəçarpacaq dərəcədə işlək bir dil olmuşdur. Bu ədəbi dil isə tez bir zamanda, yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Orta Asiyanın qərb hissəsində İraqda, Şərqi Anadoluda şəhərlilər arasında yayılmışdır” (13, s. 99). “Şübhəsiz, XIII əsrdə Şərqdə bir növ beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi, yaradıcılıq vasitəsi kimi bir missiyanı yerinə yetirən dil ilk növbədə özü bu əsrə qədər yazılı ədəbi dil kimi formalaşmalı”, “ünsiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmək bacarığına malik olmalı idi” (49, s. 113, 119).

“Azərbaycan dilinin Qafqazda və ümumən, Yaxın Şərqdə kütləvi ünsiyyət imkanı”, “tarixi mənbələrlə XIII əsrdən” “təsdiq olunur”. “Materiallar göstərir ki, bu dövrdən Azərbaycan dili şərqin etiraf olunan dillərindəndir. Hətta qonşu dillərə ərəb və fars sözləri Azərbaycan dili vasitəsilə keçir” (28, s. 134).

XIII əsrdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin oynadığı rol “tarixən ümumxalq Azərbaycan dilinin yerinə yetirdiyi funksiyanın bir növ davamı idi” (49, s. 119). T. Hacıyev belə bir fikrin üzərində dayanır ki, “Azərbaycan dilinin XIII əsrdəki bu imkanı, hesab etmək olar ki, hələ IX əsrə qədər türk-Azərbaycan dilinin çoxdilli Qafqaz Albaniyasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olmasından başlanır (27, s. 99). Faktlar göstərir

ki, XIII əsrdə Şərqi Anadoluda erməni şairləri də erməni əlifbası ilə Azərbaycan və türk dilində ədəbiyyat nümunələri yazıb-yaratmışlar (49, s. 119). Onlar daha çox ümumxalq Azərbaycan dilindən təsirlənmiş və bəhrələnmişlər.

XIII əsrdə erməni şairi Frikin dilində Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, bu dil vasitəsi ilə keçən ərəb və fars sözləri də işlənmişdir: *qırmızı, qanmaz, bəylərbəyi, ortax, ələk, muğal; haram, halal, dövlət, ayıb, günah, hünər, mülk, həsrət, peşiman, siyasət* və s. (28, s. 134).

XIII əsrin erməni tarixçisi Girokos Qanzaketsi erməni dilində işlənən türk monqol sözlərini yada salır: *tanqır, ərə* (ərə), *ağa, yüz, otmaq* (ətmək, çörək), *oxar* (öküz), *qoyna* (qoyun), *kökuçin* (göyerçin), *yekə, tanqı* (dəniz), *el, qoqaygoy/səma* və s. (28, s. 134).

Daha maraqlı fakt, XIII əsr erməni şairi Hovanes Yerezinkatsinin Azərbaycan dilində yazdığı nümunələrdir. “Keşiş oğlu və molla qızı” adlı şeiri erməni ədəbiyyatında dünyəvi məhəbbət mövzusunda yazılan ilk əsərdir. Şeir sadə aydın dildə yazılmış, gəraylı formasına uyğun gəlir.

Sən musurman, molla qızı
Mən Hovanes keşiş oğlu
Yoru, yoru, gavur oğlu
Götür bizdən mühəl sözi.
Sen Hovanes, keşiş oğlu
Ben muşqurman molla qızı

Bu beytlər mükəllimə (müəşirə) şəklində söylənir, deyişməyə bənzəyir.

İkinci şeir Məryəmə həsr olunmuşdur, varsağı formasındadır:

Sənsın ari qız Məriəm

Yazıxlarimə dərman

Tanqridir sendən doğan.

Tanqrim anası Məryəm (28, s. 134-135).

Bu parçalar həmin dövr Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, "XIII əsrdə Azərbaycan dili erməni dilinin həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir", erməni əlifbası ilə Azərbaycan və türk dilində şeir yazmaq sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. XIII-XIV əsrlərdə onların "yaratdıqları bayatılar məhz azərbaycanizmlər üzərində qurulmuşdur". Eyni vəziyyət "XIV-XV əsrlərdə yaşamış" Hovhannes Tulkurantsının şeirlərində də özünü göstərir (49, s. 120).

T. Hacıyev yazır ki, bu şeirlər belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, 1) "XIII əsrdə Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu müəyyənləşmişdi"; 2) "artıq XIII əsrdə Azərbaycan dilinin xalq danışığı təzahürü və ədəbi dil normativi diferensasiya həddində mövcud olmuşdur". Bu şeirlərdə "canlı danışığı aparıcı"dır və "yazılı dil norması" aydın görünür. Deməli, "hər hansı bir dil" "başqa xalqın poeziya" dilinə nüfuz etmək üçün öz poeziya dilində "əsrlər boyu işlənəməli, səlisləşməli, bədii təfəkkürü ifadə edə biləcək səviyyəyə yüksəlməli idi" (28, s. 138-139).

M. Ergin Azərbaycan dilinin yayıldığı coğrafi arealı "belə müəyyənləşdirir: "Azəri sahəsi dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu, Güney Qafqasya və Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük, İraq-Suriya türkləri bölgəsini içi-

nə alır” (Bax: 49, s. 152). Fuad Köprülünün belə bir fikri diqqəti çəkir: “İrak və Şərqi Anadolunun ədəbi dili bu sahələr Osmanlı devləti tərəfindən fəth edincəyə kadar, Azəri ləhcəsi idi” (46, s. 26; 49, s. 155). O, Azərbaycan dilinin əhatə dairəsindən bəhs edərkən onu ayrıca ədəbi ləhcə (ləhcə termini Azərbaycan dili kimi qəbul edilməlidir-S.Sadıqova) adlandıraraq yazır: “Türkcənin iki ədəbi ləhcəsi olan çağatay və osmanlı ləhcələri ilə bərabər Xorasandan Anadoluya və Qafqazdan Bağdada qədər geniş bir sahədə XIV əsrdən bəri hakim olan üçüncü bir ədəbi ləhcə də vardır. Bu da azəri ləhcəsidir” (46, s. 17). F.Köprülü Çağatayca və osmanlıca müqayisədə Azərbaycan dilinin “təşəkkül və təkamülü”nü böyük tarixi hadisə hesab edərək yazır: *“Türküstan və Xarəzmdə XVI əsrdə Qızıl Orda ərazisinə də yayılan ədəbi bir Şərq türkcəsi (çağatayca) Anadoluda da XIII əsrdə inkişaf edən ədəbi bir Oğuz türkcəsi (osmanlıca) mövcud olduğu kimi “İran, Cənubi Qafqaz, İraq və Şərqi Anadolu” ərazisindəki oğuz şivələrinə əsaslanan yeni bir ədəbi ləhcənin, yə’ni Azəri (Şərqi Oğuz) ləhcəsinin təşəkkülü və təkamülü yalnız etnik amillərlə izah olunmayacaq qədər böyük və qarışıq bir hadisədir”* (46, s. 26). Tədqiqatlarda göstərilir ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dili “Xorasan-Şərqi Anadolu-Şirvan-Təbriz-Bağdad ətrafı” çevrə üzrə formalaşmışdır. İnkişaf dairəsinin Şərqi Anadolu həlqəsindəki ədəbi nümunələr tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. Bu yanaşma ilə XIII-XIV əsrlərdə ilk anadilli abidələrin, yazılı ədəbi-bədii dil nümunələrinin (Sulu Fəqih “Yusif və Züleyxa”, Mustafa Zərir “Yuzif və Züleyxa”, Yusif Məddah “Vərqa və Gülşa”, Qazi Bürhanəddin “Divan”ı, “Dastani-Əhməd Hərami”) burada yaranmasını nəzərə alaraq Şərqi Anadolu Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin əsas fəaliyyət sahəsi, hətta bəzi hallarda beşiyi hesab edilir (49, s. 156-157).

Lügətlər. XIII-XIV əsrlərin ədəbi hadisələrindən biri də ilk lügətlərin yaranmasıdır. İslam mədəniyyətinin türk xalqlarının həyatına daxil olması dilçilik səviyyəsində də özünü göstərir. “Türklər və ərəblər arasında ikitərəfli – türk-ərəb və ərəb-türk” ədəbi və dil “münasibətləri yaranır”. “Siyasi-tarixi tələbat türklərdə ərəbcəyə və ərəblərdə türkcəyə mey”li qüvvələndirir. “Bu qarşılıqlı maraq onların qarşısında bir-birinin dilini öyrənmək ehtiyacı yaradır” (28, s. 172). İlk yaradıcılıq nümunəsi XI əsrdə M. Kaşğarının “Divanü lügət-it-türk” adlı “monumental” əsəridir. “Bu divan-lügətdə ərəblərin türkləri tanıması üçün” lazım olan bütün məlumatlar: “türkün etnik tarixi, yaşadığı coğrafiya, yaratdığı yazılı və şifahi ədəbiyyat” və “lüğəti, fonetikasi, qrammatikası ilə” türkü yaşadan dili təqdim olunurdu (28, s. 172). Tədqiqatlar “XI-XII əsrlərdən İslam Şərqində türklərin nüfuzu”nun artmasından, “ərəb ölkələrində türk dili”nin hakim mövqə qazanmasından xəbər verir. “Səlcuqların hakimiyyətə gəlişi, Anadoluda türk dövlətini yaratması” ilə türk nüfuzu daha da güclənir. “XIII əsrin ortalarından Misirdə yeni qırçaq-məmlük” “türk imperiyası yaranır”. “Bu siyasi hadisələrin nəticəsində “İslam Qərbində, Afrikanın Şimalında, İspaniyada türkün” mövqeyi və türk dilinin işlənmə dairəsi daha da genişlənir. Belə tarixi şərait və dil əlaqələri türk dilinə aid lügətlərin yaranmasına səbəb olur (28, s. 173).

Ə. Dəmirçizadə lügətlərin yaranmasını “Azərbaycan ədəbi dilindən təlim-təhsil ocaqlarında, xüsusən mədrəsələrdə təlim vasitəsi kimi də istifadə olunması” ilə əlaqələndirir və göstərir ki, dilin təlim vasitəsi kimi işlənməsi tədricən həmin dilin təlim-tədris obyektinə çevrilməsi üçün şərait yaradır (13, s. 162).

Ərəb dilçilik məktəbinin təsiri ilə digər türk dilçiləri kimi, Azərbaycanlı müəlliflər türk dili ilə bərabər ərəbcəni də tədqiq edir, ərəbcə-türkcə və türkcə-ərəbcə lüğətlər hazırlayırlar. Azərbaycan dilçilərindən “Cəmaləddin Ərdəbili (XII-XIII əsrlər), Sədəddin Bərdəyi (XIV əsr) və başqaları “ərəb dilçiliyinin inkişafında” “iştirak edirlər”. “Qeyri-azərbaycanlı türk dilçilərinin yaratdığı əsərlər”, lüğətlər “Azərbaycan türkcəsinin tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir” (28, s. 173).

T. Hacıyev qeyd edir ki, “Bu lüğətlər, birinci növbədə, türk dillərinin işlənmə coğrafiyasından məlumat verir. Bu lüğətlərdə ərəb Şərqi və Qərbində yaşayan türklərin dillərinin öyrədilməsi və ərəb dillərinin onlara öyrədilməsi başlıca məqsəd” kimi götürülür (28, s. 173). Bu dövrdə Əbu Həyyanın lüğətçilik (1256-1344) fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. O, Əndəlusda (İspaniya) dünyaya gəlmiş, “ərəb dünyasının mədəniyyət beşiyi olan Misir”in Qahirə şəhərində vəfat etmişdir. *Qrammatikanın ilahı* ləqəbini qazanmış Əbu Həyyan 65-ə yaxın elmi əsər yazmışdır. Bunların içərisində türk dilinə aid əsərlər də yer alır.

Əbu Həyyanın tarixi əhəmiyyət daşıyan iki lüğəti vardır: 1) Ərəbcə-türkcə “Dürrül-mudiyyə fil lüğət-it-türkiyyə” (Türk dilində inci) 2) Türkcə-ərəbcə “Kitabül-idrak li-lisan əl-ətrak” (Türklərin dilinin idrak kitabı).

Türkcə-ərəbcə “Kitab əl-idrak li-lisanül-ətrak” (Türklərin dilinin idrak kitabı) lüğətində o, dilçilik tədqiqatlarının istiqamətini belə müəyyənləşdirir: “Hər hansı dilin mənimsənilməsi üç şeyi bilməklə əldə edilir: əvvəla, ayrı-ayrı sözlərin mənasını bilməklə, buna semantika (elm əl-luğət) deyilir,

ikincisi - həmin sözlərin birləşmədən əvvəlki qayda-qanununu bilməklə, buna morfolojiya (elm ət-təsrif) deyilir, üçüncüsü-onların birləşmə zamanı qayda-qanununu bilməklə, ərəb dilində buna sintaksis (elm ən-nəhv) deyilir” (22, s. 11).

O qeyd edir ki, *“Bu kitabı yazmaqda məqsədim türklərin dilinə xas olan hər şeyi semantika, morfolojiya və sintaksis baxımından qeydə almaq və dəqiqləşdirməkdir. Mən bu dili hərf-bəhərf araşdırıb, həmin dildəki sözləri türk əlifbası ilə düzdüm; türk sözünü verir, onun ardınca ərəb dilindəki qarşılığını gətirir, sonra isə onu morfolojiya və sintaksis ilə bağlayıram”* (22, s. 11). Əbu Həyyan “bu dili sözbəsöz öyrəndi”yini, “sözlərin mənasını inandığı” adamlardan soruşub dəqiqləşdirdi”yini, heç kəsin ardınca getmədiyini, öz imkan və biliyinə əsaslanaraq morfolojiya və sintaksisin qanunları haqqında “dili bilənlərlə məsləhətləşdi”yini “və bu qanunları dərinədən dərk edərək ən yaxşı nəticələr əldə etdi”yini də deyir (22, s. 4).

T. Hacıyev bu lüğətlər haqqında ətraflı məlumat verərək qeyd edir ki, Əbu Həyyan Əndəlusli bu əsərləri qıpçaq-məmlük imperiyası ərazilərində yaratdığından bu lüğətlərin söz tutumunda qıpçaq-türk sözləri mühüm yer tutur. M. Kaşğarının əsərində oğuz və qıpçaq dilləri arasında kəskin fərq verilmir. Bu aspektdən yanaşdıqda, Azərbaycan dilinin etnik kökündə oğuz və qıpçaq dillərinin durduğu nəzərə alındıqda Əbu Həyyan lüğətlərinin Azərbaycan türkcəsinin tarixinin öyrənilməsində yeri və rolu aydınlaşır. Əbu Həyyanın lüğətlərində müasir Azərbaycan dilində eyni fonetika və semantika ilə işlənən sözlər vardır: *ana, ata, ad, arpa, aş, altı, ayğır, ancaq, ot, oğlaq, oğru, bıçaq, bit, boşə*(maq)-talağını vermək, *batman, boğ*(maq), *əvli* (evlənmiş), *qılıc, qın, qol, qul, su, su-*

sa(maq), *saç*, *sarı*, *təkə*, *yoldaş*, *iz*, *üzüm*, *od*, *aş*(*yoldaş*), *yay qa-bı*... Eyni zamanda müasir dil üçün arxaik sayılan, ancaq “Dədə Qorqud kitabı” ilə başlayan yazılı ədəbi abidələrin dilində fəal işlənən leksik vahidlər çoxluq təşkil edir: *əsən* (sağ), *əsənlə*(mək), *sağraq* (badə, kasa), *sası* (üfunət, çirkin), *səmiş* (kök), *görk* (gözəllik), *görklü* (gözəl), *qarındaş* (qardaş, bacı), *əsrük* (sərxoş), *əsrü* (mək)-sərxoş olmaq, *ülüş* (pay), *ülə* (mək) – bölmək, paylamaq, *ud // ut* (həya, abır), *güz // küz* (payız), *yazı* (çöl), *us* (ağıl), *qısqraq* (at), *əyər* (yəhər), *tanuq* (şahid), *yalavac* (peyğəmbər) və s. (Bax: 28, s. 174-175).

Lüğətdə sözlər vasitəsilə “türkün məişət mədəniyyəti haqqında” da məlumat almaq olur: *quru* (*y*)ət (hisə verilmiş ət, kolbasa), *çuçka* (donuz balası, çuşka), *turb* (turp), *soğan*, *sarımsaq*, *mərcimək*, *taraq // daraq*, *bıçqıç* (qayçı), *bəşik* (bəşik)... (28, s. 175).

“Dürrül-mudiyyə” lüğətində Əbu Həyyan türkcədə işlək olan kişi və qadın adlarını təqdim edir: *Qaçmas*, *Qorqmas*, *Ölməs*, *Qayıtmaz*, *Ürküməs* (Hürkməz), *Laçın*, *Balaban* (Tər-lan), *Sunqur* (Şahin), *Canqılıc*, *Aqbars* (Ağbars), *Aqbay*. Məmlük-qıpçaq imperiyasının əsasını qoymuş türk sərkərdəsi *Baybarsın* da adı bu siyahıya düşür; *Tağrıbərmiş* (Tanrıverdi – Allahverdi adının türkcə variantı), *Toqtumuş* (Toxtamış), *Canum*, *Qanum*, *Canberdi* (Canverdi); *Bəyim* (bəy+im – mənim bəgim), *Xanım* (xan+ım – mənim xanım), *Sultan*, *Salatın* (Sultanlar), *Ağabəyiməğa*. Əbu Həyyanın qadın adları siyahısında digər ad modeli görünür: *Qonanbəy*, *Sevərbəy*, *İncibəy*, *Göhərbəy*, *Tatlıbəy* (Dadlıbəy), *Verdiqan* (Verdixan), *Cansevər* (28, s. 175).

Lüğətdə “əlamət və keyfiyyətin dərəcəsi müxtəlif yol-

larla ifadə olunur: *alaca-bulaca* (rəngbərəng), *sarıca* (sarımtıl), *abbaq* (apağ, ağappağ), *qıbqızıl* (qıpqırmızı), *gömgöy*, *yamyaşıl*, *sabsarı*, *qabqara* (28, s. 176).

T. Hacıyev qeyd edir ki, "qrammatik baxımdan "Dürül-mudiyyə"də Azərbaycan türkcəsinin tarixi sintaksisi, "Kitab əl-idrak"da tarixi morfologiyası üçün qiymətli dil faktları" yer alır (28, s. 176).

"Azərbaycanlı olmayan türk dilçiləri"nin hazırladığı lüğətlərin tarixi əhəmiyyətinə baxmayaraq, "azərbaycanlı dilçilər" tərəfindən hazırlanan lüğətlərdə Azərbaycan türkcəsi haqqında daha geniş və əhatəli məlumatlar təqdim edilir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə aid lüğətlərdən biri XIII əsrdə yaranmış "Töhfeyi-Hüsam" adlı farsca-türkcə lüğətdir. Əsər azərbaycanlı şair Hüsaməddin Həsən ibn Əbdülmömin Xoyi tərəfindən mənzum şəkildə tərtib edilmişdir. Hüsaməddin Xoyi şair və dilçi alim olmuşdur. XIII əsrin məşhur Azərbaycan şairi Zülfüqar Şirvani ilə dost olmuşlar, "Soxən" rədifli qəsidəsini Z. Şirvaniyə həsr etmiş, Z. Şirvani də eyni rədifli qəsidə ilə ona cavab yazmış və Hüsaməddin Xoyini "millətin və dinin qılıncı", "sözün Allahı" adlandırmışdır. Hüsaməddin Xoyinin "Nəsib əl-fityan və nəsib ət-tibyan" adlı ərəbcə-farsca və "Töhfeyi-Hüsam" adlı farsca-türkcə mənzum lüğətləri vardır (Bax: 28, s. 178).

Məhəmmədəli Tərbiyatın "Danışmani-Azərbaycan" əsərində və T. Hacıyevin tədqiqatlarında yazıldığı kimi, "Töhfeyi-hüsam" aşağıdakı beytlə başlayır:

Xuda-tanrı, təvənxər mənası-bay

İşə buyruğ edici-karfərmay

Tədqiqatçıların fikrinə görə fars lüğətçiliyi tarixində

izahlı lüğətlərin ilk tərtibçisi Azərbaycan şairi Qətran Təbrizidirsə, farsca-azərbaycanca ilk mənzum lüğət Hüsaməddin Xoyiyə aiddir (Bax: 36, s. 178).

Farsca-türkcə “Töhfe-yi-Hüsam” mənzum lüğətin sözlüyü 2615 leksik vahiddən ibarətdir. Həmin vahidlərin 1311-i fars, 1304-ü isə türk sözüdür. Əsərin həcmi 20 qitədən ibarətdir. Kitabın bir neçə yerində, həmçinin sonunda müəllif bir neçə dəfə öz adını çəkir. Burada o, şair Hüsamla lüğətçi Hüsamı müqayisə edib üstünlüyü ikinciyyə verir” (7, s. 175).

“Lüğətin quruluşunda əruzun müxtəlif bəhrlərindən istifadə edilmiş, ən yığcam bəhrdə isə 8-ci qitə yazılmışdır. “Şeir forması qəzələ uyğun gəlir: ilk iki misra həm qafiyə olur, sonrakı beytlərin ikinci misrası həmin qafiyə ilə davam edir. Bütün qitələrdə son beytin misraları öz aralarında qafiyələ-nir” (28, s. 177).

Dövrün məsnəviləri, poemaları kimi lüğət ənənəvi olaraq Allahın adı ilə başlayır (*Xuda Tanrı, təvəngər mənisi bay, İşə buyruq edici kərfərmay*), sonra peyğəmbərin ünvanı gəlir (*Boz orq ulu, peyğəmbərdür xəbərçi*), ardınca başqa lüğətlərdəki kimi göy cisimləri (*Setarə ıldız o xorşid Günəş Zəmin yer, asiman gög, mahdur ay*) təqdim edilir (28, s. 177). Lüğətdə məişət sözləri: *çardaq, çarıq, çomaq, çəküc, çərçi, çöp, başaq, başmaq, boyunduruq, burunduruq* (noxta, yiyən), *qılçıq, gön, tava, arğac, uyuq* (bostanda qurulan müqəvvə), *ayran, qatıq* və s.; türkmənşəli arxaik leksika: *ayıt* (de), *alp* (qəhrəman), *baqır* (mis), *bilgə* (daneşməndə, müdrik), *qavıç* (xəbərçi), *qısrıq* (madyan, at), *ilət* (yetir-), *irmək* (yetmək), *iss* (sahib), *ırlamaq* (oxumaq-melodiya ilə), *ısıрмаq* (dişləmək), *yaya* (piyada), *yilim* (yapışqan), *çətük // çədük* (pişik), *sühü* (nizə),

çaqıl (daşlı), *sülük* (zəli) və s. təqdim olunur. Sözlərin tərcüməsi bəzən türkmənşəli deyil alınma vahidlərlə verilir: *hakim* (davər), *hasil* (xəvid), *şəbnəm* (jalə), *busitan* (bostan), *əp-səm ol* (sus-xamuşkon), *heybət-şokuh* və s.. Lüğətdə bəzən qrammatik vasitələrin qarşılığı leksik vahidlərin tərkibində yer alır: məndə (*dər mən*), başa qarşu (*be pişəm*), -da (-də) -*dər*, - dan (-dən) -*əz*, idi (imış) – *bud* və s. (28, s. 178-180).

Burada morfoloji-aqqlütinativ yolla yaranan sözlər: *qısac* (qayçı), *əksüglig*, *düdükcü* (tütək çalan), *ələk*, *əlsüz*, *yırtmac* (yarıq), *götürücü* (sahib), *üşiləyəcək* (yelpik, sərinlədici-üşütmək felindən), *xəbərçi* (peyğəmbər-ərəbcə *xəbər*+türkcə-çi), *yaldanmaq* (yaltaqlanmaq, *gal* “itin yemi” sözündəndir), *biliş* (tanış, aşına) və mürəkkəb sözlər yer alır: *mumturucaq* (şamdan), *çəribəşi* (sərkərdə, ordu başçısı), *işə buyruqedici* (hakim), *güntoğduğı* (şərq), *günbatdığı* (qərb), *əkin başı* (başaq), *arqası qoz* (qozbel), *qızıoğlan* (qız uşağı); bəzi sözlərin qarşılığı müasir dil üçün arxaik olan vahidlər, tərcümə edilən sözlər isə sonradan dildə sabitləşən leksik vahidlərdir: *huş-us*, *mis-baqır*, *kəniz-qırnaq*, *kar-sağır*, *çəsmə-biñ-ər* (pınar, bulaq), *xəstəgi* (lik)-sayruluq, *ayin-törə*, *girov-tutuz*, *behişt-uçmaq* (Bax:28, s. 181);

Frazeoloji vahidlər lüğətdə məhduddur: *işimiz oldu göy* (iş yaxşı olmaq), *nəsnə bilməz kimsə* (bacarıqsız), *sınub qanmaq* (həzm etmək). Hikmətli sözün isə farsca tərcüməsi verilir: *Kim gülə irişürsə, aqibat dikən dərə – hər ke ba qol estizəd, aqebət beçinəd xar.*

2. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”. XIII-XIV əsrlər lüğətçilik tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik əsərlərdən biri Seyid Əh-

məd Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi; həlbətül-yarışma kimi də tərcümə olunur) sözlüyüdür.

Məlum olduğu kimi, bu əsəri ilk dəfə beş nüsxə əsasında rus türkoloqu Platon M.Meliorski “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” adı ilə 1900-cü ildə nəşr etmişdir. İlk nüsxə “fars, türk və moğol dillərindən tərcümə kitabı” adı ilə Oksfordun Bodleyn kitabxanasında qeydə alınmışdır. Müəllifin və kitabın adı qeyd olunan altıncı nüsxə İstanbulun “Muzeyi-Humayun” kitabxanasında tapılır. Muzeyin direktoru Xəlil bəy 1909-cu ildə bu əsəri “Türk dərnəyi” adlı məcmuədə bir neçə dəfəyə çap etdirir. 1921-ci ildə isə Kilisli müəllim Əhməd Rüşət Bilgə əsəri kitab halında nəşr edir. Əsərin müəllifi və adı məlum olsa da, əsərin yaranma tarixi və yeri məchul qalır (27, s. 100-102; 68, s. 3; 28, s. 190-191).

Lüğət üzərində araşdırma aparan T.Hacıyev məlumat verir ki, əsəri ilk dəfə çap etdirərkən Melioranski bu əsərin ehtimal olaraq “XIV əsrdən gec olmayaraq, hətta ola bilsin ki, XIII əsrin sonlarında hülakilər dövründə şimali-qərbi İranda (Güney Azərbaycanın Urmi gölü nəzərdə tutulur) yazıl”ması fikrini qeyd etmişdir. Lüğət fars, türk və monqol dillərini əhatə etdiyindən o, əsərin üçdillilik şəraitində yaranması fikrinin üzərində dayanmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, türk dilinin tarixən yaşadığı, mövcud olduğu böyük coğrafi məkanlarda (Misir-məmlük dövlətində, İspaniya və s.) “heç vaxt monqol dinastiyası olmayıb”, “monqol dili işlənməyib”. Melioranskinin, fikrincə, bu əsər monqol sülaləsinin hakim olduğu coğrafi məkanda yaranmışdır. Lüğətin tədris xarakteri daşması üçün yazılması qeyd olunur. Bu halda da “monqol dilinin öyrənilməsinə ehtiyac olma”yan bir yerdə “monqolca

lüğət yarana bilməzdi". Digər tərəfdən, müəllifin hər zaman "Türküstan türkləri və bizim türklər", "türkmənlər və bizim türklər" qarşılaşdırmasını aparması, Türküstan və orta Asiya coğrafiyasında yaranmadığına dəlalət edir. Melioranski apardığı tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlir ki, türk dilinin tarixinə aid məlumatların azlığı, lazımi səviyyədə araşdırma aparılmaması əsərin "yerini və yazılma tarixini" müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır. "Ancaq hər halda elə hadisələr var ki, əsərin indiki Azərbaycanda meydana gəlmiş olduğunu hesab etməyə hüquq verir. Elə hadisə yoxdur ki, mənim hesabımı qeyri-mümkün etsin" (68, s. 4; 28, s. 187).

Hülakilər dövründə məhz indiki Azərbaycanda türk, fars, monqol dilləri birləşirdi və bu üç dil əməli şəkildə işlənmişdir. Ərəb dili isə elm dili kimi qəbul edildiyindən lüğət də ərəbcə yazılmışdır. T. Hacıyev yazır ki, "Hülakilər dövrü Azərbaycanında dil mənzərəsi belə idi: elxanilər ordusunun əsas hissəsi və inzibati ünvanlar türkcəni işlədirdilər; elxanilərin özləri, ətrafları, saray və ordunun monqollardan ibarət hissəsi monqolca danışırdılar". Azərbaycanda monqolca ədəbiyyat nümunələrinin olması da güman edilir. Lüğətin həm də tədris məqsədi ilə tərtib edilməsi ehtimal olunur (68, s. 5; 28, s. 187-188).

Deməli, "bu üçdilli lüğət məhz hülakilər dövründə", Azərbaycan coğrafiyasında yarana bilərdi. "S.Y.Malov lüğətin Türkcəstan türkcəsində, hətta uyğur dili materialları əsasında yazıldığını iddia ed"ir. İbn Mühənnə lüğətini 1934-cü ildə İstanbulda nəşr etdirən Abdullah Battalın qənaəti budur ki, kitabdakı kəlmələrin əsasında əski Azərbaycan türkcəsi dayanır (68, s. 6).

İbn Mühənnanın lüğətini 2008-ci ildə Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və kitab halında elmi şərh-lə nəşr etdirmişdir. O, lüğətlə bağlı olan fərqli fikirlərin ol-masını 2 səbəblə əlaqələndirir.

1. Əsər «müqayisə məqsədi daşımışdır»-Azərbaycan dilindəki faktlar Türkcəstan türkcəsi ilə müqayisə edilmişdir. “Bu səbəb fonetik və qrammatik şərhələr hissəsində əyani görünür”.

2. “Lüğət” qərb türkcəsini, “**bura**” türkcəsini əsas tutsa da, o, tədris vəsaiti idi”. Müxtəlif türk ölkələrində istifadə üçün yararlı idi. “Türkcələr leksik qrammatik-baxımdan ya-xın olduğundan onun lüğətindən hər yerdə müəyyən dərə-cədə istifadə etmək olardı”. Burada həm də qeyri-türk mən-şəli sözlərdən lüğət vahidi kimi istifadə olunurdu. Belə ki, ərəb və fars sözləri bütün türk dillərində eyni mənada işlə-nirdi. “Bura” və “ora” türkcələri daima müqayisədədir (68, s. 6, 7; 28, s. 189).

Lüğətlə bağlı ikinci problem müəllifin kimliyi və onun milliyətinin müəyyənləşdirilməsi idi. Əsərin İstanbul nü-s-xəsində müəllifin adı qeyd olunur, lakin milliyəti məchul qalır. Melioranski onu ərəb sayır, ancaq belə bir qeyd də ve-rir ki, o, müəllifə ərəb deyərəkən onu təmiz ərəb hesab etmə-yib, ayrı millətdən olub islamı qəbul edən, ərəb dilini mü-kəmməl bilən elm və mədəniyyət adamlarından nəzərdə tu-tur. *Abdallı* toponiminə müraciət edir, onun *Mərv xarabalıq-ları* üzərində yerləşdiyini göstərir. Və deyir ki, ola bilsin ki, əsərin müəllifi bu kənddən olmuşdur (68, s. 8).

Digər fakt isə bundan ibarətdir ki, Kilisli Rüşət Bilgəyə görə İbn Mühənnə *Kirmanda* vəfat etmişdir. *Mərv və Kirman*

yaxın coğrafiyada yerləşir ki, bu da təsadüfi deyil. Vacib məqamlardan biri də budur ki, *seyid* ünvanının Türkünstan türklərində, yəni sünni mühitində işlənmə ehtimalı azdır (68, s. 9; 28, s. 190).

İbn Mühənnə lüğəti 3 hissədən ibarətdir:

1. Ərəbcə-farsca lüğət;
2. Ərəbcə-türkcə lüğət;
3. Ərəbcə-monqolca lüğət.

Bölmələrdən hər biri iki hissədən ibarətdir: 1) “öyrənilən dilin (fars, türk monqol) fonetik, morfoloji, leksik terminoloji təhlili; bu təhlil tədris prosesi üçün şərh xarakteri daşıyır 2) müvafiq dilin (fars, türk, monqol) lüğət tərkibinin qlossarisi-sözlərin ərəbcəyə tərcüməsi” (68, s. 9; 28, s. 190).

Əsər XIII-XIV əsr Azərbaycanın mədəni-siyasi mühitinin tələbi ilə yazılmışdır. Müəllif əsərin yazılma səbəbindən danışaraq dil bilgisinin həyatda insan üçün gərəkliliyini vurğulayır, əsəri yazarkən şifahi və yazılı mənbələrdən istifadə etdiyini deyir. O yazır: “ona ehtiyac olanlar üçün, onların istəklərini təmin etmək üçün adları çəkilən dillər haqqında bu kitabı yazmaq qərarına gəldim”. “Bu kitab qarmaqarışıqlıqdan uzaqdır. Fəsilərdən ibarətdir. Məzmun ustalıqla bu fəsillərə uyğun yerləşdirilmişdir”. Müəllif ona qədər heç kəsin belə əsər yazmadığını, öz işinə mükafat olaraq əsərinin bilikdə üstünlük və işlərində qazanc əldə etmək istəyənlərin, alimlərin və tacirlərin işlərinə yaradığını görmək istədiyini də göstərir (68, s. 10, 32).

Kitabın türk dili haqqında olan hissəsi, qeyd edildiyi kimi iki bölmədən ibarətdir. Burada müəllif “düzgün ümumişlək danışığı ifadə” etmək istədiyini və “vəhşi”, işlək olmayan

sözləri atdı”ğın vurğulayır. “Ümumi razılaşıdırılmış tərkiblərin, məişətdə ümumi qəbul olunmuş sözlərin ardınca getdi”yini, “hər məsələni ayrıca ver”diyini bildirir. Bununla bərabər, “bütün əsəri arayışlar-məlumatlar üçün münasib etdiyini, materiallarını “təməl prinsiplərə, ümumi qanunlara, fəsillərə və bölmələrə görə bölüşdürüb payla”dığını qeyd edir. Əsərdə 1-ci hissənin məzmunu belə verilir: “məsələnin qoyuluşu, qeyd, adların hallanması, feil formalarının yaranması, ədatların və başqa köməkçi nitq hissələrinin üsulu... və burada yeddi bölmə”. Məlumatlar müxtəlif fəsillər üzrə təqdim edilir (68, s. 33).

Əsərin fonetika bəhsində türk dilinin əlifbası və hərfələrin qrup birləşmələri haqqında məlumatla yanaşı, səslərin təbiəti, məxrəci və tələffüzü izah edilir. Müəllif qeyd edir ki, türk əlifbasında ərəb əlifbasının beş hərfi çatmır, bunun müqabilində türklərdə də 5 hərf vardır ki, ərəb dilində yoxdur. O, ərəb əlifbası ilə türk səslərinin ifadəsindəki problemlərin, ərəb hərfinin türk səsinə olduğu kimi çatdırılması üçün diakritik işarələrin tətbiqi üzərində dayanır (68, s. 34; 28, s. 190).

Morfologiya ilə bağlı bölmədə türk dilinin morfologiyası haqqında məlumatlar və təhlillər birinci fəsil daxilində təqdim edilir. Bu fəsil “keçmiş zaman haqqında; onun birinci bölməsi gələcək zaman, ikincisi məsdər, üçüncüsü əmr şəkli, dördüncüsü məchul və qayıdış növləri, beşincisi icbar, qarşılıqlı və icbar-qayıdış növləri, altıncısı inkar formaları haqqındadır” (68, s. 33). T. Hacıyev qeyd edir ki, məlumatlar tərcümə səviyyəsində qalmayıb, “nəzəri-təhlil səviyyəsində qalxır. Nəzəri dilçilik ölçüləri ilə dərslik metodikası birləşir. Əvvəl müəyyən kateqoriyalar haqqında (inkarlıq, zaman, növlər) məlumat verilir, sonra hər şəkilçinin işlənmə yeri,

qrammatik semantikasını açılır” (28, s. 190).

T. Hacıyev yazır ki, əsərdə öyrənilən dilin şivələrə malik olması qeyd olunur. Türkcənin şivələri dedikdə Türkiyə dilçiliyində türkcələrdən hər biri nəzərdə tutulur. Bu müasir dilçilikdəki tarixi-müqayisəli metod səviyyəsində təqdimatdır. P.Melioranski bu əsəri ilə İbn Mühənnə dilçiliyinin XIX əsrin tarixi-müqayisəli Avropa dilçiliyini beş-altı əsr qabaqladığını deyir. Türküstan türkcəsi və bizim türkcə ifadələri qırpaqların və oğuzların türkcələri mənasında işlənir, ancaq əsər boyu bir yerdə də qırpaq sözü işlənmir. Müəllif “bizim ölkənin türklərində” də şivə fərqləri görür - bu müasir mənada dialektoloji anlayışdır. Deməli, İbn Mühənnə normalı ədəbi dil və məhəlli şivə kimi dilçilik məsələlərinə də toxunur (68, s. 10-11, 17).

İkinci fəsildə türk dilinin lüğəti 24 fəsildə verilir. Lüğətin türkcə bölməsində söz tutumu əvvəlcə 2109, daha sonrakı hesablamalara görə isə Melioranskidə-1773, Abdulla Battalda-1920, T. Hacıyevin müqayisəli təqdimatında 2839 sözdən ibarətdir. Bunlardan 1600-dən çoxu Azərbaycan dilində eyni morfoloji və leksik-semantik vəziyyətdə müşahidə olunur (68, s. 30; 27, s. 100). İkinci hissədəki fəsilər lüğət tərkibinin leksik-semantik təsnifatı, tematik söz qruplarıdır. Burada dilin semantik sahələri nəzərə alınır: 1. “Uca Allahın adları haqqında”; 2. “İnsan bədəninin üzvləri haqqında”; 3. “Qohumluq əlaqələri haqqında”; 4. “Müxtəlif insan zümrələri haqqında”; 5. “Korrelyativ (bir-birindən asılı) mənə bildirən sözlər haqqında”; 6. “Peşə sahiblərinin peşələrinin adları haqqında”; 7. Dərman və xəstəliklər haqqında”; 8. “Yeməklər və içkilər haqqında”; 9. “Paltarlar, döşəmələr (yorğan, döşək və s.) və rənglər haqqında”; 10. “Hərəkət edən mülkiyyət və

əmtəələr haqqında; 11. “Ev heyvanlarının adları haqqında”; 12. “Silahlar və alətlər haqqında”; 13. “Vəhşi və yırtıcı heyvanlar haqqında”; 14. “Quşların adları haqqında”; 15. “Müxtəlif səsələr haqqında”; 16. “Uçan və sürünən həşəratların adları haqqında”; 17. “Torpaq və s. adlar haqqında”; 18. “Bina və yaşayış məntəqələrinin adları haqqında”; 19. “Suların adları haqqında”; 20. “Bitki və kolların adları haqqında”; 21. “Yüksəkdə (yerdən yuxarı) olan predmetlər haqqında”; 22. “Zaman anlayışı ilə bağlı ifadələr haqqında”; 23. “Hesab və saylar haqqında”; 24. “Bu fəsillərə uyğun gəlməyən adlar haqqında” və s. 24 fəsildən ibarət olan bu semantik bölgü müasir dilçilikdə konsept və dil tədqiqatları üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Azərbaycan və ümumtürk təfəkküründə formalaşan dünya obrazı lüğət səviyyəsində təqdim olunur (68, s. 33-34).

XIII əsr lüğətində yüzlərcə söz vardır ki, Azərbaycan türkcəsi üçün fonetik və semantik tutumu ilə bugünkü dillə eynilik təşkil edir: *ac, ada, ağac, gömmək, günorta, gəlin, gəmi, örtmək, sızmaq, buz, beşik, qoyun, balıq, oğul, ata, bilik, ölüm, yaraşmaq, axşam, dəmir, mən, sən, biz, siz, bir, üç, min, bükmək qarmaq, qarışdırmaq, ummaq, borc, yaxın, alın, qablamaq, ağırlamaq (əzizləmək), ertə, eşitdirmək, çin (doğru), eniş, və s.* (27, s. 101; 28, s. 193; 68). P.Melioranski müasir Azərbaycan dilində *sırağa gün* formasında qalan *asrağı-asrağı* gün sözünə başqa türkcələrdə rast gəlinmədiyini bildirir. O, bu sözün ancaq Azərbaycan dilində “asrağa günü” şəklində və “danışığın üçüncü günü” mənasında işləndiyini söyləyir (68, s. 22).

Lüğətdəki sözlərin təxminən 200-ə qədəri müasir Azərbaycan dilində işlənir (27, s. 101). Bununla belə lüğətdəki leksik vahidlərdən tarixən Azərbaycan ədəbi dilində də işlənən, həmçinin bu gün dialektlərdə fəal olan sözlərə rast

gəlinir; tarixən yazılı abidələrdə işlənənlər: *sağraq-qədəh, qısqraq-cavan dişi at, edqü-yaxşı, tün-gecə, tamuq-cəhənnəm, usuq-ağıl, əsən-sağ, çərik-ordu, bitikçi-katib, bügi-cadu, dərd, görklü-gözəl* və s.; dialektlərdə işlənənlər: *bakır-paxır* (nöqsan-paxırını açmaq), *qonuqlamaq-qonaq* etmək, *ismar-lamaq-xəbər göndərmək*, sifariş etmək, *dölək-sakit*, qaradın-məz, *bun-eyib* (şivələrdə mun), *ülüş-pay çoğan*-bitki adı, *yeng-paltarın qolu* və s. (27, s. 103).

Bu lüğətdəki xalis Azərbaycan sözləri ilə ümumtürk dil vahidləri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi leksik qatının tədqiqi üçün zəngin faktlar verir:

Altun – qızıl

Ayran – ayran, qatığın yağı alındıqdan sonra turş mayesi

Dün – gecə, dünən

Düş – yuxu, röya

Öy - vaxt, zaman / şivələrdə öynə, övnə

Öylə - günorta

Öz - bədən, gövdə

Öz - qohum

Ökünmək-öyünmək

Öküsləmək-çoxalmaq, artmaq / öküş-ükü

Ög – ağıl

Kəpənək – yapıncı

Turağ-duracaq, dayanacaq

Turağ-yaşayış yeri, məskun məntəqə

Turkan-sultan, xaqan qadınları üçün ünvan. Orxon abidələrində titul və M.Kaşğarının lüğətində tarkan-hökmədar mənasında.

Tünqaaq-gecə keşikçisi

Daraq-daraq

İllər lüğətdə belə sıralanır:

1. *Sıçan yılı (siçan)*
2. *Sığır yılı (inək)*
3. *Bars yılı və ya Qaplan yılı (pələng)*
4. *Tavişğan yılı (dovşan)*
5. *Balıq yılı (balıq)*
6. *Yılan yılı (ilan)*
7. *At yılı (at)*
8. *Qoyun yılı (qoyun)*
9. *Biçin yılı (meymun)*
10. *Toquq yılı (toyuq)*
11. *İt yılı (it)*
12. *Donğuz yılı (donuz)* (68, s. 64).

3. Hinduşah Naxçıvani “Sihahül-əcəm-bil-lisan-əl farsi”. Azərbaycan lüğətçilik tarixində xüsusi əhəmiyyətə malik, dəyərli əsərlərdən biri də Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-sihah əl-əcəmiyyə (“Sihahül-əcəm-bil-lisan-əl farsi”) adlı farsca-türkcə lüğətidir.

Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani Azərbaycan tarixində çoxtərəfli yaradıcılığa malik bir dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Dövrünün görkəmli tərcüməçisi, yazıçı-şairi və dilçisi olmuşdur. O, “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğətlə birlikdə, fars dilində “Məbarid əs-sələf” adlı antologiyanın, fars dilində yazılmış “Təcarib əs-sələf” adlı tarixi əsərin və bir sıra farsca şeirlərin müəllifidir. Onun farsca şeirlərindən təxminən 50 beyt oğlu Şəmsəddin Məhəmmədin “Sihah əl-furs” lüğətində ayrı-ayrı sözlərə aid nümunələrdə qorunub saxlanmışdır (34, s. 6-7).

Orta əsr qaynaqlarında daha çox “Sihahül-əcəm” kimi təqdim edilən sözlüyün müxtəlif kitabxanalarda nüsxələri vardır. Lüğət XIII əsrin sonları, XIV əsrin əvvəllərində yazılmışdır, 21 bab və 393 fəsildən ibarətdir. Lüğətdə 5117 fars sözü və onların qarşılığı kimi 10 000-ə yaxın türk mənşəli leksik vahid təqdim edilir.

Əsər lüğət tərkibi ilə bərabər Azərbaycan dilinin tarixi fonetika, morfologiya, leksika və frazeologiyasına aid dəyərli materiallar verir.

Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, bu sözlüklə maraqlananların çoxu ərəb və fars olmayanlardır. Bu səbəbdən ona ərəb olmayanların faydalanması üçün “Sihahül-əcəm” adı verilmiş və əsər “fars dilini öyrənmək istəyən böyük və kiçiklər üçün”, qeyri-farslar, yəni Azərbaycan türkləri üçün tərtib edilmişdir (34, s. 8; 36, s. 179-180).

Hinduşah Naxçıvaninin farsca-türkcə lüğəti quruluşca üç hissədən ibarətdir:

1. Müqəddimə (ərəb dilində)
2. Lüğət (farsca-türkcə)
3. Fars dilinin qrammatikası (ərəb dilində) (28, s. 182).

1993-cü il nəşrinə yazılan giriş hissədə lüğətin bəzi nüsxələrindəki türkcə qrammatik oçerk və kiçik həcmli lüğət Bratislava nüsxəsinin üzünü köçürən xəttatın xidməti kimi dəyərləndirilir. Lüğətin bəzi nüsxələri isə əldə edilməmişdir (34, s. 10).

“Lüğət”də Azərbaycan dilinin fonetikası, morfologiya, leksika və frazeologiyası ilə bağlı xeyli materiallar toplanmışdır. T. Hacıyev “Lüğət”in dil xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verərək maraqlı dil faktları təqdim edir:

1. XIV əsrin fonetik dil cildi burada əks olunur; *yudmaq, yucaltmaq, toğramaq, tondurmaq, dəprənmək, arturmaq, yuqarı və s.*

2. Fars dilindən keçmiş türk sözləri fars sözləri siyahısında sıralanır və türkcə qarşılığı verilir: *qazğan-qaçan, laldilsiz, ovmac-xörək adı, qılinc-xəstəlik adı* (müasir dildə “qulunc olmaq”) *kutlu-qutlu və s.*

3. Fars sözləri türk sözləri ilə tərcümə edilir: *xub-uyqu, sipər-qalqan, zənbur-arı, jənqar-pas, sərvər-ulu, ahən-dəmir, tənha-yalnız, ma-biz* (əvəz.), *tarac-yəğma və s.*

4. Ərəb, fars sözlərinin türkcə qarşılığı bu dildə işlək olan ərəb, fars sözləri ilə verilir: *tərsa-kafər, bəxt-dövlət, tale, can-can, kan-mədən, zəncir-zəncir və s.*

5. Lüğətin əsasında XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsinin söz yaradıcılığı, düzəltmə və mürəkkəb sözlər haqqında təsəvvür almaq olur: *dəvəçi* (şotorban), *ətməkçi* (çörəkçi), *taraqlıq* (şamdan), *bilici* (dana), *süpürgə* (çərüb), *əşidici* (şinəva), *dördayaqlı* (çəharpa), *çəribəsi* (sərləşgər) və s.

6. Lüğətdə Azərbaycan türkcəsinin morfoloji xüsusiyyətləri əks olunur: *islamaq* (islatmaq), *orturmaq* (oturmaq), *turğurmaq* (durquzmaq), *dəprətmək* (tərpətmək), *yavuşmaq* (yaxınlaşmaq) və s.

7. Lüğətdə müasir dil üçün arxaikləşmiş leksik vahidlər vardır: *dinlənmək* (dincəlmək), *yarlığanmaq* (bağışlanmaq), *ilətmək* (aparmaq), *dəpmək* (ayaqlamaq-təpik sözü) və s.

8. Bəzi sözlər mənasını dəyişərək müasir dildə işlənir: *saçmaq-səpmək, tapmaq-səcdə etmək, qaldırmaq-kökünü kəsmək və s.*

9. Leksik vahidlərin bir hissəsi söz köklərinin bərpa

olunmasına kömək edir: *uzmaq* (uzanmaq), *göymək* (göynəmək), *ilmək* (hörmək-ilmə, *ilgək* sözləri), *çizmək* (cızmaq, xətt çəkmək), *ərikmək* (toxtamaq-ərinmək sözü), *qonmaq* (dayanmaq, yerləşmək, düşmək; qonaq sözü bu kökdəndir) (27, s. 102-104; 28, s. 182-186).

Lüğətlər Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XIV əsrlərdəki inkişaf səviyyəsi və işlənmə coğrafiyası haqqında dolğun təsəvvür yaradır, bu dilin ümumüsiyyət rolundan xəbər verir.

Mövzu üzrə suallar

1. XIII-XIV əsrlərin ictimai-siyasi-tarixi hadisələri dilə necə təsir göstərirdi?
2. Dördillilik mühiti və onu şərtləndirən səbəblər hansılar idi?
3. Azərbaycan dilli ədəbi nümunələrin məhz XIII-XIV əsrlərdən çoxalması, müasir dövrə gəlib çatma səbəbləri nə idi?
4. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin yayılma arealı tədqiqatlarda necə təqdim edilir?
5. XIII-XIV əsrlər ədəbi dil mühitində lüğətçilik ənənəsi hansı əsərlərlə təmsil olunurdu?
6. "Töhfeyi-Hüsam" lüğətini dövrün digər lüğətlərdən fərqləndirən əsas cəhət hansıdır?
7. İbn Mühənnə lüğəti hansı coğrafiyada və dil mühitində yaranmışdır?
8. İbn Mühənnə lüğəti neçə hissədən ibarətdir, hansı dilləri əks etdirir?
9. Azərbaycan dili "Sihahül-əcəm" lüğətində necə əks olunurdu?

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ BƏDİİ ÜSLUB

Aparıcı üslub məsələsi; xalq dili, ərəb və fars dillərinin təsiri. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi mühitində divan ədəbiyyatı geniş vüsət alır, onun dil norması ədəbi dildə aparıcı mövqə qazanır. Dilin leksik qatında ərəb və fars sözlərinin həcmi genişlənir və işlənmə tezliyi artır. Bədii üslubun klassik-kitab dili əsas dil faktı kimi müəyyənləşir. Klassik - kitab dilində əruz vəzninin tələbi ilə əcnəbi dil faktlarının üstünlüyü müşahidə edilir. Bu isə anlaşıqlı alınma leksika ilə bərabər qeyri-anlaşıqlı ərəb-fars sözlərinin, iza-fətlərin işləkliyini fəallaşdırır. XIII-XVI əsrlər ədəbi dilində klassik dilin aparıcılığı ilə yanaşı xəlqilik də dil faktı kimi özünü göstərir. Bütün klassik elementlərinə baxmayaraq, bu ədəbi nümunələrdə xəlqilik də müəyyən səviyyədə gözlənilir. Xəlqilik daha çox milli mənşəli ümumişlək leksika ilə, xalq təfəkkürünün ilk məcaz forması olan frazeoloji birləşmələrdə, danışığ nitqi intonasiyasında, danışığ dilinə məxsus ixtisarlarda, atalar sözü, məsəllərdən üslub səviyyəsində istifadə olunmasında və s. özünü göstərir. Bu faktların işlənmə nisbəti sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubuna görə dəyişir. Dilin sonrakı inkişaf mərhələsində xəlqilik üslubi yenilənmə üçün imkanlar açır, klassik dil öz yerini danışığ dili təzahürlü ədəbi nümunələrə verir.

Divan ədəbiyyatının Azərbaycan dilli ilk nümunələri: İzzəddin Həsənoğlunun qəzəlləri. Azərbaycan dilində divan ədəbiyyatının ilk nümunələri Həsənoğlunun qəzəlləridir. Şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı məlumatlar çox azdır. Həsənoğlunu elmi-ədəbi ictimaiyyətə ilk dəfə M.F.Köprülü

tanıtmış və haqqında məlumat vermişdir. O, orta əsr mənbələri əsasında fars dilindəki “Çe konəm” və Azərbaycan türkcəsində yazılmış məşhur “Apardı könlümü...” qəzəllərini təqdim etmiş, Həsənoğlunun “təqribən XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində yaşadı”ğını, “Divan”ının XV əsrdə Azərbaycan və Anadoluda çox məşhur olduğu”nu bildirmiş, “şeyrlərinin hələ XIV əsrdə Xarəzmdə, Qırçaq və Misir torpaqlarında da oxunduğun” dan bəhs etmişdir (46, s. 33; 7, s. 12; 97).

İzzəddin Həsənoğlunun həyatı haqqında Dövlətşah Səmərqəndinin (1427/37-1490/91) 1487-ci ildə tərtib etdiyi təzkirədə yığcam məlumat verilir. Dövlətşah Səmərqəndi öz əsərində Həsənoğlunun Xorasan bölgəsində yerləşən Əsfərain şəhərində doğulduğunu və məşhur sufi Raziyyəddin Əli Lələnin (ölümü hicri 642, miladi 1244-45) tələbəsi Şeyx Cəmaləddin Əhməd Zakirin müridi olduğunu və bir müddət sonra təsəvvüfdə müəyyən bir mərtəbəyə çatdığını qeyd edir. Buna görə, Həsənoğlu öz mühitində “Şeyx İzzəddin Əsfəraini” olaraq da tanınmışdır.

XXI əsrin əvvəllərinə qədərki tədqiqatlarda şairin biri fars dilində, ikisi Azərbaycan dilində yazılmış üç şeirindən bəhs edilirdi. O, fars dilində yazdığı şeirdə “Puri Həsən”, Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdə “Həsənoğlu” təxəllüsünü işlətməmişdir. Həsənoğlunun yaradıcılığından nümunə olaraq D.Səmərqəndi tərəfindən təqdim edilən farsca altı beytli “Çe konəm” rədifli qəzəli belə başlayır:

Şuxo birəhm fetadəst neqarəm, çe konəm?

Bord əndişeye-səbr o qərarəm, çe konəm?

(Rəhmsiz xəlq olunubdur o nigarım, nə edim?)

Aparıb fikri bütün səbrü qərarım, nə edim?) (7, s. 15).

Azərbaycandilli ilk divan ədəbiyyatı nümunəsi şairin “Apardı könlümü...” qəzəlidir. Bu qəlibdə poeziya nümunələri Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında Həsənoğluya qədər mövcud olmuşdur. XII əsrin I yarısında yaşamış Səlcuq hökmdarı Sultan Səncərin (1115-1157) saray şairlərindən olmuş Əbdülvase Cəbəli 60 misralıq qəsidəsini hökmdara həsr etmişdir. Nizami Gəncəvinin də eyni bədii qəlibdə qəzəli məlumdur:

*Şodəm bər surəti- aşiq ki, bər məh mikonəd qovğa,
Çe surət? Surəti-dilbər. Çe dilbər? Dilbəri-ziba?*

(Bir surətə aşiq oldum ki, aya qovğa qaldırır, Necə surət? Ürək aparın surət. Necə ürək aparın? Gözəlliyi ilə ürək aparın).

Fars dilində yazılan hər iki nümunə həzəc bəhrindədir (7, s. 17). Həsənoğlunun oxşar formalı qəzəli orjinallığı ilə seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Həsənoğlunun eyni qəlibli qəzəli elmi ədəbiyyatda müləmmə hesab olunur. Müləmmə sözünün nominativ mənası rəngarəng, parlaq deməkdir, iki dildə yazılan şeir formasıdır: beyt və misralardan biri, ya da müəyyən hissəsi əcnəbi (fars və ya ərəb), digəri isə doğma dildə yazılır. Məsələn:

- 1. Eyyühər-rağıbunə fil övqat,
Üzküruha fəma məza qəd fat.*
- 2. Foti fersət məkon ki, vəqti səfast
Ki, bəsi həst dər cəhan afat.*
- 3. İrdi bir dəm ki, bəhcətindən anın
Səkkiz uçmağa döndü altı cəhat.*

Nəsiminin təqdim edilən müləmməsində iki beyt fars

və bir beyt azərbaycanca düzülür. Beytlərin tərcüməsi belədir:

1. Ey həyatı sevənlər,

Onu bilin ki, keçən geri qayıtmaz.

2. Səfa vaxtıdır fürsəti fəvt etməyin.

Dünyanın çoxlu bəlaları vardır (37, s. 257).

3. Onun gözəlliyindən elə bir an çatdı ki,

Altı cəhət səkkiz cənnətə döndü

M.Füzulinin yaradıcılığında müləmmənin strukturu fərqlidir. Bir misra özgə dildə yazılır, ikinci misrada əcnəbi ifadə milli ifadə ilə tamamlanır:

Əz eşqi to Füzuli hər ruz zarü geryəd,

İmruz ruze-lotfəst, gər əlimi dutarsən.

Tərcüməsi:

Füzuli sənin eşqində hər gün ağlayır.

Bu gün lütf günüdür əgər əlimi tutsan (54, s. 213).

Doğrudur, “Apardı könlümü...” qəzəlinin ikinci misraları əcnəbi dilə aid sintaktik formadan, izafətlərdən ibarətdir. Lakin bir fərq vardır ki, divan ədəbiyyatının dili üçün bu normadır və 1) izafətlərin tərəflərini təşkil edən leksik vahidlər anlaşılıq alınma sözlərdir, Azərbaycan ədəbi dilində işləkdir, bəzi dəyişmə və istisna ilə bu gün də dilin lüğət tərkibində qalır; 2) beytin ikinci misrasında farsca yazılan qəzəllərdən fərqli olaraq *ce* sual əvəzliyi deyil, türk dillərinin öz vahidi, *nə* işlənmişdir. *Nə* sual əvəzliyi dildə ədat funksiyasını da yerinə yetirir. Nəhayət, bu da faktdır ki, danışığ dilində “nə dilbər” qəlibi emosional hissini, heyrət və gözəlliyin sonsuzluğunu, dərəcəsini bildirmək üçün istifadə olunur, bu

zaman *nə* ədat funksiyasını yerinə yetirir. Xüsusilə əlamət, keyfiyyət və s. (yaxşı və pisliyindən asılı olmayaraq) xüsusiyyətlərin üstünlük səviyyəsinin ifadə edilməsi çətin olan məqamlarda (belə məqam danışıq dilində “söz tapa bilmirəm” ifadəsi ilə də bildirilir) bu forma fikri konkretləşdirir: *nə yaxşı, nə gözəl, nə maraqlı, nə acı, nə pis* və s. Yüksək dərəcəni, səviyyəni ifadə edəcək söz sanki tapılmır. Həsənoğlu bu qəzəlidə türk ədəbi məktəbində istifadə olunan ənənədən bəhrələnmiş, məhz qeyri-adi heyranlıq, vurğunluq ifadə edən semantik-qrammatik fiqurdan istifadə etmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində alman şərqşünası Barbara Fleming tərəfindən Həsənoğlunun ikinci qəzəli elm aləminə təqdim edilir (28, s. 160; 6, s. 93; 13, s. 142-143; 93).

Həsənoğlunun əsərləri geniş təsir dairəsinə malik olmuşdur. Onun əsərlərinə nəzirələr yazılması söz sənətində tanınmış və özünəməxsus bir sənətkar olduğunu sübut edən tutarlı ədəbi faktdır. Əslində, Həsənoğluya yazılan nəzirələr nəticəsində onun qəzəlləri də aşkar edilmişdir. Hollandiyanın Leiden Kitabxanasındakı bir məcmuədə Məmlüklər dövrünün şairi Seyfi Sarayinin Həsənoğlunun ədəbiyyat aləmində tanınmasına səbəb olan “Apardı könlümü” qəzəlinə yazdığı nəzirə də buna sübutdur. Seyfi Sarayı Misirdə 1391-ci ildə Sədi Şirazidən tərcümə etdiyi “Gülüstan” əsərinin sonuna Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlini artırıb ona yazdığı nəzirəni də vermişdir (28, s. 158-159; 97; 49, s. 157; 93).

XV əsrdə Misir hökmdarı Sultan Qavri də özünün şeirlər divanına Həsənoğlunun “Necəsin, gəl...” qəzəlini və həmin şeirin təsiri ilə qələmə aldığı *İy yüzi gül, gülşenü bağum benüm, Zülfünün zinciridür bağum benüm* beyti ilə başlayan

nəzirəni də daxil etmişdir (93).

Həsənoğludan iki əsr sonra türk şairi Əhməd Dai Həsənoğluya nəzirə yazmışdır. XV əsr Anadolu yazı mənbələrində də onun əsərlərinə Namusi, Ömer Bin Mezidi tərəfindən yazılmış nəzirələr tapılmışdır. XXI əsrin əvvəllərində elm aləminə Həsənoğlunun yeni “Kim?” rədifli qəzəli təqdim olunmuşdur. Əsər haqqında Seyran Qayıbov Türkiyə arxivlərində apardığı araşdırmalardan sonra məlumat vermişdir. Belə aydın olmuşdur ki, ilk dəfə 1928-ci ildə türk tədqiqatçısı Sadəddin Nüzhet Ergin “Milli məcmuə” adlı toplunun 9-cu cildində nəşr etdirdiyi məqaləsində qəzəl haqqında yazmışdır. Sadəddin Nüzhet Ergin bu nümunəni 1437-ci ildə Ömər Bin Mezid tərəfindən tərtib edilmiş “Mecmuatün-Nezair” (Nezireler Mecmuesi) əsərinin tədqiqi zamanı aşkar etmişdir. “Bu gün məcmuənin tək bir nüsxəsi var və bu nüsxə Oksford kitabxanasının “School of Oriental and African Studies” (Şərq və Afrika elm məktəbləri) bölməsindədir. Ömər Bin Mezid hazırladığı əsl nüsxəyə XIII, XIV və XV əsrlərdə divanı olan məşhur şairləri və onlara nəzirə yazan şairlərin şeirlərini daxil etmişdir (97).

Həsənoğlu qəzəllərinin dil və üslub mükəmməlliyi dövrün ədəbi ənənəsinə əsaslanır. Şairin qəzəlləri içərisində “Apardı könlümü...” klassik dil təzahürlü şeir nümunəsi olduğu halda, “Necəsin, gəl ...” qəzəli xalq dilinə daha yaxındır. Oynaq bəhrədə yazılması heca vəznini xatırladır. Birinci qəzəl dil xüsusiyyətləri ilə yeni əcnəbi janrın Azərbaycan dilində mükəmməl nümunəsi, ikinci qəzəl “Dədə Qorqud” dilinin davamıdır. Bu qəzəllər Azərbaycan ədəbi dilinin XIII əsrdəki mənzərəsini tam olmasa da, müəyyən qədər əks etdirir. Qəzəllərin lüğət tutumunun mənşəcə təhlili zamanı məlum olur

ki, birinci qəzəldə ərəb və fars alınmaları üstünlük təşkil etdiyi halda, ikinci qəzəldə milli mənşəli leksika aparıcıdır.

Birinci qəzəlin lüğət tərkibindəki milli mənşəli leksika içərisində arxaik olanı *bəlürmək* -bilinmək sözüdür. İkinci və üçüncü qəzəldə bir neçə arxaik leksik vahid işlənmişdir ki, bu da “Dədə Qorqud kitabı”nın dilini yada salır: *alçaq*-sadə, təvazökar; *irmək*-çatmaq, *uşda*- 1) burda, 2) budur; artıq, daha (modal söz); *ırmaq*-çay, *karta*-qart, möhkəm. *Bu bir karta mənidən* misrasındakı *karta* sözü *qart*, *möhkəm*, *həkk olunmuş*, *qartımaq* mənalarına uyğun gəlir. M.Kaşğarının lüğətində təqdim edilən şeir parçasında bu sözə rast gəlinir: *Könlüm üçün örtədi, Yetmiş yaşığı kartadı* –Könlümün içi yandı, Qaysaqlanmış yara cırmaqlandı (39, s. 280). Başqa bir nümunədə belə verilir: *Yığılap udhu artadım, Bağrım başın kartadım-Dalınca ağıladım, halım pozuldu, Bağrımın başını deşdim* (39, s. 300).

Qəzəllərin dilində müasir dil üçün arxaik olan ərəb-fars mənşəli sözlər işlənir: *şəngül*, *əhmər*, *sağər*, *kasid*, *suziş*, *məcmər*, *məni*, *çakər*; *manənd*, *məqsud*, *faş*, *kuy*; *şeyda* (dəlicəsinə vurğun), *tərsa* (xristian), *tən* (bədən), *fərda* (sabah), *nət* (süfrə / həsir / döşək), *fərriş* (fərş edən, yayan, açan), *fərraş* (həmin mənə: fərş edən və əlavə: Kəbə xidmətçisi), *ziba* (bəzəkli, zinətli, yaraşıqlı). Alınma leksikanın, demək olar ki, əksəriyyəti anlaşıqlıdır, XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilində fəal işlənmişdir, bəziləri bu gün də istifadə edilir: *xoş*, *qəmər*, *canfəza*, *dilbər*, *şahid*, *sərvər*, *büt*, *şəngül*, *sürahi*, *əhmər*, *badə*, *kasid*, *qiyət*, *əzəl*, *can*, *surət*, *duaçı*, *məni*-mənə, *sadiq* və s.; *hüsn*, *manənd*, *məqsud*, *rəqib*, *şiltaq*, *həsərtlə*, *zar*, *bəndə*, *rədd*. Deməli, bu leksik vahidlər Həsənoğlunun dövründə artıq ədəbi dildə öz yerini tapmış işlək

vahidlər olmuşdur. Bu isə milli və alınma leksikanın işlənmə hədudlarının, yerinin artıq müəyyənləşməsi faktının göstəricisidir. “Apardı könlümü...” qəzəli ilə “Necəsin, gəl...” qəzəlinin eyni bir müəllifə mənsub olub-olmaması müəyyən mübahisə doğurmuşdur. Elə tədqiqatçılar var ki, bu qəzəllərin eyniadlı, fərqli müəlliflərin (ayrı-ayrı Həsənoğluların) əsərləri olduğunu qəbul edirlər” ... (36, s. 222). Bəzi hallarda “həttə zəif və əruz vəznə baxımından naqis” (6, s. 93) əsər də hesab olunur. Ancaq mətnin linqvistik təhlili bu qəzəlin Həsənoğlu üslubuna aid olmasından xəbər verir.

Milli və alınma leksikanın nisbətində görə “Apardı könlümü...” və “Necəsin, gəl...” qəzəllərinin dilində fərqlilik görünə də, hər iki qəzəlin Həsənoğluya aid olması tədqiqatçılar tərəfindən əsaslı dəlillərlə təsdiqlənir. T. Hacıyev ikinci qəzəlin məhz Həsənoğluya aid olmasını əsaslandıran faktları belə təqdim edir:

1. “Möhürbeytdə müəllifin imzası var”dır (ancaq Həsənoğlu adlı başqa şair də ola bilər);

2. “Qəzəl sənətkarlıq səviyyəsinə görə qəbul olunmuş keyfiyyətindədir”;

3. Hər iki qəzəlin son beytində aşiqin sədaqət rəmzi kimi “*bəndəlik* (qul) təşbehi işlədilir”. Bu səbəb ilk baxışda bəsit “görünə bilər, “ancaq fərdi bədii üslubun daxili mənə strukturunu və formal tipoloji komponentlərinin vəhdəti”, sənətkarın ümumi yaradıcılığının koqnitiv-semantik tutumu baxımından tutarlı dəlildir;

4. Hər iki qəzəl eyni mənbədə tapılmışdır.

5. “Əsər dil, ifadə və nəfəsinə görə XV-XVI əsrlərin yazı abidələrindən çox “Kitabi-Dədə Qorqud” mizanı ilə səsləşir.

Klassik poeziya janrının ölçü-tələbləri gözlənilməklə xalq ədəbiyyatı ifadələri qəzəlin dilində aşkar iz buraxmışdır: (ürəyinin) *yağını əritmək, and içmək, əlini almaq.....əslı yuca* (əsil-nəcabətli, zətli-köklü), *könlü alçaq* (sadə, təvazökar....)” (27, s. 89; 28, s. 161).

Bu da əsas cəhət kimi qeyd oluna bilər ki, Həsənoğlunun hər iki qəzəlində fərqli ifadə ilə təqdim edilən məzmun paralelliyi özünü göstərir: “*Apardı könlümü bir xoş qəməryüz canfəza dilbər*” = “*Sən əritdin odlara yağum bənüm*”-hər iki misrada mənanın çatdırılmasında frazeoloji ifadələr aparıcıdır (könlünü almaq və ürəyinin yağını əritmək); “*Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm*” = “*Başımdan getmədi hər-giz sənünlən içtigüm badə*” (xatirə); “*Həsənoğlu sana gərçi duaçdır, vəli sadıq*” = “*Bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür*” (sadiqlik) cümlələri eyni kontekstdə işlənir. Hər beyt öz dil və məna tutumu ilə bitkindir.

“*Apardı könlümü...*” və “*Necəsin, gəl..*” qəzəllərinin dilində alınma leksikanın fərqliliyini T. Hacıyev belə əsaslandırır;

1. İlk qəzəldə forma özü məhdud söz tələb edir: ilk misradakı əsas söz o birində təkrar olunur. Bu təkrar izafət qəlibində gedir, qəlibin özü də təkrarlanır. İzafət forması ərəb-fars sözlərinin işlənməsini tələb edir.

2. İkinci qəzəl ondan fərqli olaraq oynaq bəhrədir, heca vəznini xatırladır. Bu cəhət də milli sözlərin çox işlənməsini təmin edir (27, s. 90).

Həsənoğlunun əvvəlki nümunələrində olduğu kimi, “*Kim?*” qəzəlində də “işlənən sözlərdən hamısı ondan sonra, XX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla, bütün dövrlərdə ədəbi dildə işlənmişdir” (28, s. 162-163). Qəzəlin sintaktik quruluşu, söz birləşmələri və cümlələri ilə millidir: *eşq odu, iman əhli,*

qamışdan şəkər qılan, bu tədbir, bugünkü və'də, "Əcəb, bilsəm, məni şeydə qılan kim", "Tənüm yetmiş iki dürlü tamardır" ...

"Apardı könlümü.." "Necəsin gəl...." və "Kim?" qəzəllərində formaca fərqlilik olsa da, üçünü də birləşdirən məna və dil-üslub bağlılığı vardır. Bu qəzəllərdə Həsənoğlunun təsəvvüf-sufi dünyagörüşü öz əksini tapır. Hər üç nümunədə təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən dil-ifadə sistemindən istifadə edilmişdir. "Apardı könlümü.." və "Kim?" qəzəllərinin fəlsəfi məzmununu birləşdirən cəhət eyni üslub modeli, hər iki nümunənin sual əvəzlilikləri üzərində qurulmasıdır. Bu iki qəzəlin məna bağlılığı güclüdür. Birincidə ilahi gözəllik, ilahi eşq, ilahi hikmət rəmzi dilbər obrazı ilə təqdim olunursa, digər qəzəldə diqqət birbaşa bütün bunları yaradana yönləndirilir. *Kim* vasitəsi ilə yaranan ritorik sual cümlələrinin cavabı bəllidir-Yaradan. "Necəsin gəl...." qəzəli də ilahi nurunağ üzün təsvirinə həsr olunur. Burada, həmçinin ilahi eşq yolçuluğundakı əzabların təsviri və bəndəlik-sadiqlik önə çəkilir: *qışladım qapunda itlərin ilə, bən ölicək yoluna gömün, baqa tursun, toprağında bitə həsrətli ağac, qıla zaru cümlə yapraqum, sənin bəndəndürür*. Üçüncü qəzəldə artıq eşq odunda yanmaq fəlsəfəsi üstüörtülü yox, aşkar təqdim edilir, qəzəlin ümumi mənası birinci qəzəldəki "*Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni....*" beyti ilə səsləşir. Yəni əzəldən lövhiməhfuzda hər şeyi, bütün yaşanacaqları yazan qüvvədir ki, məhz ancaq o, qamışdan şəkər, ağac dənəsindən xurma yaradır, bu günü sabaha keçirir, ərşi mina rənginə boyayır. Bu qəzəlin bir beytində 72 sayı semantiv-koqnitiv məna ilə yüklənir: "*Tənim yetmiş iki dürlü damardır, Kimin ırmak, ki-*

min dərya kılan kim". Bu da, birbaşa təsəvvüf biliklərinə dəlalət edir. Şairin istifadə etdiyi 72 sayı sadəcə rəqəm-say deyil, Nəsiminin və digər təsəvvüf şairlərinin də əsərlərində işlənən 72 aləmin, insan bədənində 72 enerji kanalının ifadəsidir (4, s. 120-121).

XIII-XIV əsərlərdə yazılmış bədii nümunələrdən biri Əlinin "Qisseyi-Yusif əsəridir. M. Cahangirov yazır ki, "klassik üslubun epik-poetik növləri üçün daha çox səciyyəvi hesab edilən məsnəvi forması Azərbaycan şeirinin poema janrı üçün də səciyyəvi olmuşdur. Bununla belə etnik və dil mənsubiyyəti hələ də mübahisəli qalan, lakin görkəmli-səriştəli tədqiqatçılara görə, əsərində "Azərbaycan dili materialı üstünlük təşkil edən" Əli adlı şair "Qisseyi-Yusif" əsərini (XIII əsrin birinci yarısı) qoşma formasında yazmışdır (9, s. 100).

Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsəri "Kitabi-Dədə Qorqud"un dil ənənələrinin bilavasitə varisidir və H. Araslının fikrinə görə, bu əsər "Azərbaycan mühitinin məhsulu olduğu üçün Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi işində böyük tarixi, elmi əhəmiyyətə malikdir" (36, s. 264).

Əsər xalq şeiri üslubuna uyğundur. Bu cəhət mövzunun xalq arasında yayılmış dini rəvayətlərdən, həmçinin xalq ədəbiyyatından alınması və qoşma formasında yazılması ilə şərtlənir (27, s. 90-91).

*Misir içində bir tacir olur irdi
Anın adı Məlik ibn Doğər irdi
Doğər oğlu Məlik bir tuş gördü
Müəbbirə təvilün sorar imdi
Aytur bu tün bir tuş gördüm
Tuşim içrə kənanə varur irdim.*

Tədqiqatlarda göstərilir ki, əsərdə “epik təhkiyə üçün “qoşma” formasından istifadə olunur, halbuki bu, tamamilə “qeyri-təbii”, daha doğrusu, tarixi təcrübəsi müşahidə edilməyən haldır”. Qoşma forması belə geniş mövzu üçün əlverişli sayılmır (27, s. 90-91).

Əmir Nəcib öz araşdırmalarında “Qisseyi-Yusif” əsəri ilə “Dədə Qorqud kitabı”, eləcə də digər Kiçik Asiya ədəbi abidələrinin dilini qarşılaşdırarkən müasir Azərbaycan, türk və türkmən dillərinin fonetik, leksik, morfoloji dil faktlarını da müqayisəyə cəlb etmişdir. Onun fikrinə görə, bu əsər məhz oğuz tayfa və nəsillərinin mövcud olduğu dil mühitində yaranmışdır (90, s. 79).

Bu araşdırma ilə bağlı N. Xudiyev yazır ki, “Qisseyi-Yusif”-in fonetik və leksik xüsusiyyətlərini araşdırmış Əmir Nəcib belə bir qənaətə gəlir ki, əsər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi əlamətlərini əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”la eyni dil mühitinin məhsulu olan bu əsər orta əsrlərin başqa türk dillərinə aid abidələrində təsadüf edilməyən arxaik leksik qata malikdir ki, ona “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsadüf edilir” (36, s. 265).

Dastanın qoşma formasında yazılması o dövr şifahi xalq poeziyası janrları, onların kütləviliyi və yazılı ədəbiyyata təsiri haqqında müəyyən fikir formalaşdırır. “Qisseyi-Yusif” əsərində qoşmanın bədii cəhətdən zəifliyini tədqiqatçılar müəllifin istedad səviyyəsi, fərdi bacarığı ilə, yaradıcılıq tərz, üslub xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirlər.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslub nümunəsi olan “Dastani-Əhməd hərami” əsəri haqqında

elmi araşdırmalar V. Məmmədovun “Dastani-Əhməd-Hərami poemasının dili və üslubu” adlı monoqrafiyasında (57) ətraflı təqdim edilmişdir.

Əsər ilk dəfə türk alimi Tələt Onay tərəfindən tapılmış və 40-cı illərdə iki dəfə çap olunmuşdur. O, dastanın dilindəki bir sıra dil faktlarına əsasən əsərin Azərbaycan dilində yazıldığını xüsusi qeyd etmişdir: “Əsərin lisanı, ümumiyyətlə, Oğuz türkcəsi Azəri ləhcəsidir”: 1) dastanın dilində *-raq, -rək* dərəcə şəkilçisinin olması; 2) *x* səsinin qrafik işarəsinin iştirakı, bəzi kəlmələrin məhz Azərbaycan dilindəki semantika-da işlənməsi (*ton*-Azərbaycan türkcəsində qadın üst geyimi).

Müəllifi məlum olmayan “Dastani-Əhməd Hərami” ilkin inkişaf dövrünün ilk yazılı abidələrindəndir. Əsər 1632 misradan ibarətdir. Hadisələr 6 məclisdə təqdim olunur. Əsər məsnəvi formasında yazılmışdır. Dil və üslubuna görə XIII əsr abidələri ilə səsləşir. Əruz vəznli şeirin başlanğıc, ilk mərhələsində olduğu kimi əruzla hecanın kəskin ayrılığı nəzərə çarpmır. Əruzda yazılmasına baxmayaraq, 11 hecalı şeiri xatırladır. Klassik poeziya janrları üçün səciyyəvi olan qeyri-kütləvi ərəb-fars sözlərinin, izafət və izafət silsilələrinin bolluğu burada görünür, alınma sözlər semantik cəhətdən milliləşmişdir, bir çox sözlərdə xalq dili norması gözlənilir.

“Dastani-Əhməd Hərami” poemasının dili ilə XIII-XIV əsrlərdə yazılmış digər məsnəvilərin dilində leksik- qrammatik xüsusiyyətlər bərabər səviyyədə iştirak edir, ümumi və oxşar cəhətlər müşahidə olunur. Əcnəbi vəzndə yazılsa da, bu nümunələrin mətn sintaksisində millilik aparıcıdır:

Sözə gəldi dedi Əhməd Hərami

Qılın bir dəm, ey yoldaşlar arami

*Durun bir danışiq var **eyləyalim**,
İşimizin sonunu **söyləyalim**;*

*Məgər sultanı ol şəhrin bəğayət,
Əcayib görklü idi binəhayət
Hənuz oğlan idi, on idi yaşı,
Vəli kirpigi ox, yay idi qaşığı (Dastani-Əhməd Hərəmi);*

*“Qaçdı bizdən, bizdən gizləndi,
Öldürəvüz, yaxud sataruz özin.
Malik aydur, satunuz anu bana,
Bəndən artuq müştəri yoqdur ana;
Satubən aqçəsini çün aldilər,
Hər biri ikişər aqçə buldilər.*

*Bir lətifə **söyləyalım** bunda bən” (Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”);*

Və yaxud:

*Görün imdi **bənə**/bana netdi zəmanə,
Əlimi aldı uş atdı yabanə.*

*Cəfa imiş bu dünyanın vəfası,
Ki, bin yaxşı işi dəgməz yamanə*

Görün bu çərxi-gərduni ki, bəni

Sapana qoyuban atdı yabanə (Dastani-Əhməd Hərəmi);

*Aydur idi kim, sultanüm bənüm,
Sana qurban ola bu canüm bənüm.*

Bana sənsiz dirlük olmasun həlal,

*Sənsən axır abi-heyvanüm **bənüm**” (Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”).*

Məsnəvi forması əsərin dilində nəsr-təhkiyə imkanlarının işlənməsinə şərait yaradır, bu isə dilin təbiiliyini təmin edir. “*Yaşı xərc etmək, qara bağıri qan olmaq, dünü günə ulayıban getmək, ürəyinə su səpilmək, əlindən can qurtarmaq, həyasından qızarmaq və s.* ifadələr epik təhkiyə dilinin xüsusiyyətidir. Əsərin dilində “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsleşmələr özünü göstərir.

Dastanın lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin əsas kütləsini ümumişlək sözlər təşkil edir: *qapı, yol, yoldaş, iş, su, at, od, ata, qız, oğlan, kişi, yigid, gecə-gündüz, eşitmək, sürmək, oxumaq, oturmaq, görmək, gəlmək, getmək* və s.

Dastanda termin səciyyəli müxtəlif vahidlər işlənir: yemək, içki xörək adları-*ərisə, boranı, pilov, şərbət, yaxni-qovurma*; musiqi və musiqi alətləri-*saz, qopuz, ün, nəqarə, təmbür, şişənə-şəştər, altı telli saz*; hərbi ilə bağlı leksika-*yay, ox, sapand, qələnc, duraq-qərargah, cəbə-zireh*; astronomik adlar; geyim adları; məkan mənalı sözlər; zərgərlik leksikası-*qızıl, altun, əqiq*; dini sözlər-*səlavət*; bədən üzvləri; gül-çiçək; zamanla bağlı leksika; onomastik adlar; qohumluq bildirən sözlər-*xatun, qızıoğlan, həlal, əhal* və s.

Əsərin dilində kifayət qədər arxaik leksika müşahidə olunur: 1) fonetik arxaizmlər: *tağ, tatlu, tutsaq, kiçi, dökmək*; 2) leksik arxaizmlər: *aytmaq-demək, yaban-çöl, dügün-toy, xon-süfrə, bitidi-dua, qolay-avand, gürbüz-qüvvətli, suçlu-günahkar, qutlu-uğurlu, xöşbəxt, görklü-gözəl, görünüş, ög-ağıl, us-ağıl, düş-yuxu, üşənmək-qorxmaq, əsən-sağ, yağma-talan, gedirmək-aparmaq, donanmaq-geyinmək, örü-dik, öküş-çox, bol, suy-tərəf; Dedi ol qıza: get tez var donan gəl*; 3) semantik arxaizmlər- *aş-bütün yemək növləri, yemiş-meyvə, yaş-gənc,*

yazı-çöl, qonmaq-məskun olmaq, oxumaq-çağırmaq, uçmaq-cənnət və s

Ədəbi dil səviyyəsində arxaikləşən, lakin müasir şivələrdə işlənən leksik vahidlər də dastanın dilində özünü göstərir: *becid-tez, əkmək-çörək, ağu-zəhər, yörə-yan-yörə-tərəf, güyəgi-yeznə, kürəkən.*

Təşbeh və məcazlarda millilik, əcnəbi təsirin azlığı nəzərə çarpır: *kipriyi ox, yay idi qaşu; yüzü gül, boyu sərv, bənzi lalə; gözü nərgis, qaşu bənzər hilalə*

Söz yaradıcılığı baxımından müasir dillə müqayisədə məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən istifadə olunduğu müşahidə edilir: *bək+çi, bil+üm, yol+daş, hal+daş*

Arxaik qrammatik xüsusiyyətlər müşahidə edilir; feilin əmr şəklinin qədim əlamətləri: *hə deyəyin, ata, fərman sənindir, qızın istəyəlim almaq rəvamı, qul olub durayım həzrətinizə, mənzilə irəməyävüz, saqın bu razı kimsəyə deməgil; feli bağlama şəkilçiləri : sarayına gəlibən girdi yatdı; duru(durub) gəldü yenə; ilə köməkçi nitq hissəsinin qədim birlə variantı: ədəb birlə der, ey dövlətli ata; yaratmış süni birlə anı çün həq və digər tarixi morfoloji faktlar (utalu-utalu çün getdi bular; ahbdurur sevibdir xub yüzünü; çü yaxdı hicr oduna kəndözünü; ismarladı ol dəm özünü və s.) .*

“Dastani-Əhməd Hərami” abidəsinin dil xüsusiyyətləri XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin norma mənzərəsini əks etdirir.

QAZI BÜRHANƏDDİNİN DİLİ

Azərbaycan dilində tam şəkildə gəlib çatan ilk “Divan” Qazi Bürhanəddinə məxsusdur. Bu “Divan”ın foto-faksimile-si 1943-cü ildə İstanbulda nəşr edilmiş, tam şəkildə isə M.Er-gin tərəfindən 1980-ci ildə çap olunmuşdur. Azərbaycanda 1976-cı ildə Əlyar Səfərli tərəfindən seçmələr, 1988-ci ildə isə onun tərtibi ilə “Divan” tam şəkildə nəşr olunmuşdur. Bu-rada bəzi söz və ifadələr dəqiq verilməmiş, buna baxmaya-raq, şeirlərin mətni, əsasən, düzgün və etibarlı sayılır (47, s. 8). Tuyuq şəklində ilk nümunələr də Q.Bürhanəddinin adı ilə bağlıdır. Klassik və xalq şeir dilinin keçidlərini əks etdirir. Tuyuqlar əruz vəznli şeir kimi təqdim edilir. Ancaq türk şeir ahəngini özündə birləşdirir.

Tədqiqatçıların fikrincə, Q. Bürhanəddinin “Divan”ının tədqiqində bir çox çətinliklər, problemlər yaranmışdır: əsas mötəbər mənbənin müqayisə ilə ortaya çıxarmaq imkanının olmaması; şairin dilində bədii dilin əsas vahidləri kimi işlək olmayan vahidlərin oxunması, onların məna tutumunun də-qiq verilə bilməməsi; əski əlifba ilə bağlı problemlər və s.. Mövcud problemlərə və həmin dövrlərdə digər ədəbi dil nümunələrinin olmasına baxmayaraq, XIII-XIV əsrlər klassik poeziyanın bütün dil xüsusiyyətləri bu sənətkarın yaradıcı-lığında öz əksini tapır. Fuad Köprülü qeyd edir ki, “Salur bo-yuna mənsub olan tarixçi Ayninin ifadəsinə görə, ərəbcə və farsca şeirlər də yazan Qazi Bürhanəddinin qəzəllər, rübailər və tuyuqlardan ibarət türkcə yazılmış divanı Azəri ləhcəsi-nin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onun əsərlə-

rində dil və texniki baxımdan gözə çarpan çatışmazlığa baxmayaraq, səmimi, canlı və xüsusi bir əda vardır” (46, s. 33). O, şairin yaradıcılığının “nə Osmanlı, nə də Azəri ədəbiyyatının təkamülü üzərində heç bir təsiri” olmadığını, “siyasi və elmi şöhrətinin şairliyini tamamilə kölgədə qoy”duğunu desə də (46, s. 33), Q.Bürhanəddinin “Divan”ı dövrün əsas dil mənzərisini təqdim edən dəyərli mənbədir və ədəbi dilin tarixinin öyrənilməsində xüsusi yeri vardır.

T. Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, klassik poeziyanın işlək olan söz-obrazları Q. Bürhanəddinin dilində kəmiyyəti ilə seçilir: *Xızr, Məryəm, Süleyman, İsa, Yusif, Musa, Bağdad, Çin, Rum* və s.; ağzı Məryəm, sözü İsa, ləbi Yəhya, özü Yusif və s.

*Ey Xızr ləblü nola çü bən də İsgəndərəm,
Gər şərbəti-həyati dəruni-zalam içəm;*

*Ağzunü gözün qaşun möhri-Süleymandur bana
Şol möhür dəlüsiyəm kandan Süleyman dəprənür;*

*Gözüm yaşını şətt edərəm aləmi Bağdad
Andan gerü könlümi dilşad edisərəm;*

*Könüli çahı zənəxdanına düşmüş gördüm
Bunu Yusif, anı zindan dedilər gərçəkmiş*

Q. Bürhanəddin Azərbaycan xalqının həyatındakı hökmdar və sərkərdə kimi tarixi rolunu ədəbi dilin tarixində yaradıcılıq fəaliyyəti ilə şair kimi davam etdirir. Bu fəaliyyəti daxilində o, hökmdarlığı və şairliyini sintez edərək ədəbi-bə-

dii dil səviyəsində doğma dilin qorunmasını təmin edən ənənə yaradır. Sonrakı mərhələdə bu ənənə Həqiqi, daha rəsmi şəkildə isə Ş.İ. Xətai tərəfindən davam etdirilir.

Q. Bürhanəddinin bədii yaradıcılığında 3 əsas məzmun istiqaməti özünü göstərir:

1. Qəhrəmanlıq
2. Lirika
3. Təsəvvüf

Onun dil, ifadə sistemi də bu üç istiqamət üzrə müəyyənləşir. Bu üç məzmun istiqamətinin ifadə tərzini bir tərəfdən XIV əsr ədəbi dilinin norma sistemini ümumi fonda əks etdirir, digər tərəfdən, hər məzmunun dil və ifadə sistemini müəyyənləşdirir. O, yaradıcılığının janr xüsusiyyətləri ilə bağlı tuyuqlarının birində belə deyir:

*Bən səni sevərəm, sevisərəm,
Bu sözü türkcə qoyux deyälüm.
Vəsfüni gəh qəsida, gəh qəzəl,
Gəh rübaivü gəh tuyux deyälüm.*

Dövrün janr və dil dəbini əks etdirən bu misralar sənətkarın klassik və xalq şeirinə mükəmməl bələdçiliyinin, məzmun və forma seçimindəki düşünülmüş, yaradıcı yanaşmasının göstəricisidir. Deməli, Q. Bürhanəddin janr və dil məsələsinə məsuliyyətlə yanaşır, hər məzmununa uyğun söz-ifadə tərzini seçir.

1. Sənətkarın qazi, hökmdar fəaliyyətinin müxtəlif məqamları poetik səviyyədə yaradıcılığında əks olunur. Bu səbəbdən qəhrəmanlıq motivlərinin leksik-qrammatik ifadə sistemi geniş yer alır, qəhrəmanlıq terminləri xüsusi üstünlük qazanır. Əslində bu sözlər dastan leksikasının, döyüş əzmini artıran təbliğat məqsədli nitqin tərkib hissəsidir: *ər, ər*

kişi, əranə, ərəm, ərlək, ər günü (döyüş, sınaq günü), erkək, nər, qoç, aslan, qaplan, əjdaha, şirənə, nəranə, buğra, düşmən, meydan, ox, qılinc, cövlan etmək, fəth, qaplan, əjdaha, qoç və s.. Tu-yuğlarında qəhrəmanlıq, çağırış motivi daha güclüdür

Oldux müsəxxər bizə cü Şam ilə Rum

Düşməyə dəmir boldux, dostlara mum

Nər kişilər yürisün yollarına.

Çün dosta mübarəküz, düşməyə şum;

Ərənlər düşmənləri avlaşurlar,

Qəmzələr bir-birini qovlaşurlar.

Bən quliyəm dünyada ol nərlərin

Ki, bu dəm meydanımda kükrəşürlər;

“Yazıya pozu yoxdur” ideyası fonunda hökmdar və sər-kərdə olaraq dünyəvi qorxulara meydan oxuyur.

Əzəldə həq nə yazmış isə bolur

Göz nəni görəcəkdir isə görür.

İki aləmdə həqqə sığınmışuz

Toxtamış nə ola, ya axsax Teymur;

Həqqə şükür, qoçların dövrənidi,

Cümlə aləm bu dəmün heyranıdır.

Gün batardan gün toqan yerə dəgin

Eşq ərinün bir nəfəs seyranıdır.

Özini əş-şeyx görən sərdar bölür.

Ənəlhəq dəvi qılan bərdar (dara çəkilməmiş) bölür

Ər oldur həq yoluna baş oynaya

Döşəkdə ölən yigit murdar bolur

2. Lirik məzmunlu yaradıcılığında somatik adlar, təbiətə aid leksik vahidlər fəaldır.

*Ol **göz** ki, **yüzün** görməyə, **göz** demə ana.
Şol **yüz** ki, tozun silməyə **yüz** demə ana.
Şol söz ki, içində sənəmə, vəslin yox,
Sən **badi-həva** tut anı, söz demə ana;*

***Ləbi-ləlünü** sənin can dedilər gerçəkmi,
Xəti-nəsxüni ki, **reyhan** dedilər gerçəkmi?
Ləbün andum idi, toldı **ağızum şəkkər** ilə,
Kimə dedim isə yalan dedilər gerçəkmi?;*

*Yer yaşıl, **ağac** ağ oldu, **gül** qızıl,
Yar əlin al, bağubana qul yazıl.
Gül bulud ağladuğuna **gül bigi**,
Şəbnəm ol **Günəş** yuzi için əzil;*

Bu nümunədə *kimi* qoşmasının ilkin *bigi* variantı da işlənmişdir.

***Bülbül** özini bir dəm tərif edər
Novbaharı görənlər təşrif edər;
Əgər **bülbül gül** için zar edərsə,
Sənin **gül** yüzün için bən həzaram;
Bənəfsə dilin çəkdi qafadan qara zülfi*

Lirik məzmunlu əsərlərdə poetik dilin bədiilik, obrazlılıq, ahəngdarlıq yaradan müxtəlif linqvistik faktlarından - səs, söz təkrarı, eləcə də, söz oyunu kimi digər üslubi vasitələrdən istifadə olunur:

*Dünyada gerçək **aşiq qanı, qanı?**
Aşiq isən **gözün yaş** **qanı, qanı?***

Gülşəndə dinlə nə der, bülbül, bülbül
Ertə-gecə edicək gülgül, gülğü;
Gəl, gəl görəlüm, gəl görəlüm, gül görəlüm biz,
Bir nəğmə gətür ortaya bülbül görəlüm biz;
Qanısın, qanısın, qanısın
Canışın, bu tənün canışın
Xanısın bu könül şarının
Bu könül şarının xanısın.

3. Təsəvvüf məzmunlu şeirlərində leksik vahidlər iki qrupa ayrılır: 1) adi işlək leksika; 2) termin səciyyəli leksika. Təsəvvüf dünyagörüşünün təqdimində bu dil vahidləri işləkdir.

Dünyayı çox sınadux bir buy imiş.
Qamu aləm varlığı bir huy imiş.
Qaplan, aslan, əjdahalar cümləsi
Əcəlin qaynağında ahuy imiş;
Kim ki, ata kəndü varlığını şəmsin nuruna;
Arif oldür ki, bulmaz yar qatında özini,
Eşq bir bazardır ki, anda satılmaz özini.
Ənbəri kafurdan hüsnündə seçməyin kişi
Dünyasında neçə bilə gicədən gündizini;
Əli ucı ilə gösdərür isə yadı-beyza;
Ləbün ilə, şəha, oldı şəkər Misirdə kəsad.
Fəridi-eşq olanın sözi necə ola ziyad.

Sonuncu beyt Həsənoğlunun “Apadı könlümü...” qəzə-
lindəki “Şəha şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid” bey-
tinin məzmununu ilə səsləşir. *Misir, kəsad, şirin* kimi dil vahid-
ləri ifadə və məna uyğunluğunu təmin edir: “ Sənin (dilbər,

gözəl) sözün, söhbətin Misir şəkərini qiymətdən saldı, Misirdə şəkər kasadlığı yaradı.

Bəzən şairin sərkərdəlik missiyası üst mövqeyə keçir, *Həmişə aşıq könlü büryan bolur. Hər nəfəs qərrib gözəl gıryan bölür. **Sufilərin diləgi mehrab-namaz Ər** kişinin arzusu **meydan** bölür* - deyərək qarşılaşdırma aparır.

Q. Bürhanədinin dilindəki dəqiq seçilmiş təşbehlər, mübaligələr bədiilik və obrazlılığı, xalq dilindən gələn aforizmlər danışq dilinin canlılığını təmin edir.,

*Qaplan, aslan, əjdəhalar cümləsi
Əcəlün qıynağında ahu imiş;
Yürək dəlük-dəlük oluban nalələr qılır
Dəvası budur ki, yəni bənəm şimdi nayi-eşq;
Mərd olan yerdə labüd namərdi var,
Hər günün günəşi, gecənin mahi var;
Dünya bir keçütdürür, gələn keçər
Hər zaman tanrı yaxar bir çirax*

“Dünya bir keçütdürür” ifadəsi “Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar keçər” aforizmi ilə müqayisədə daha dəqiqdir. Mental düşüncədə ölümün qəbul edilmədiyini və dünyanın sadəcə baxmaq üçün pəncərə deyil, ruhun təkamülü üçün keçid olduğunu xatırladan sərrast ifadədir.

Qeyd edildiyi kimi, Q.Bürhanəddinin dili XIII-XIV əsrlər ədəbi dilinin norma mənzərəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Onun yaradıcılığında leksik və qrammatik qatda arxaizmlər özünü göstərir:

1. Leksik arxaizmlər:

***Qonışdı** yılduzum bu gecə yenə ay ilə
Zührə ayax dutan kişiyə necə ayıla;*

Tapundan özgəyə and içmişüz, görəməyüz.
Ayağının tozu ilə kəfarət oldı bizə;
Düşdür ki görürüz, bu cahan xoşlığı biz
Əksincə hər düşün yenə təbir (anlatma, yuxu yozma)
içindədür;

Sungıl ayağı saqi ki, dünya güzərandur
Çoxlar bu dəmə irmədü, çoxlar nigərandur;
Irağa atmaq üçün qaşu yaya caldı bəni;
Dərdü ilə çü **əsrükəm** dürdi ilə yazam xumar;
Hüsnünə zülfündən özgə **irməgə** yoxdur səbəb,
Uzun isə nola tutun hər bir işün **uzini**.

Uzun isə nola tutun hər bir işün **uzini** misrasında **işin uzini** söz birləşməsi bu gün də dildə istifadə edilən *uzun iş* (*işin çətinliyi, işin çoxluğu, zamana görə uzanan iş*) frazeoloji birləşməsinə uyğun gələn mənanı ifadə edir. Diqqəti çəkən əsas məqam isə **uz** qədim söz kökünün işlənməsidir. Bu morfem ilkin mənasında “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində uzun mənasını ifadə edir. Sonrakı mərhələdə *ut, al* və s. kök morfemlər kimi arxaikləşir.

2. Qrammatik arxaizmlər:

Adınun atlusu gər sığındı bir tağa,
Arasını **kəsübən** biz **yayaya** irdük axı. piyada
Gözüm yaşı dəniz olursa, dəxi qayğusu yox
Ki, əlü ayağ **urup** aşınaya **irdük** axı.
Diləgiylə gələn diləgin rəva qıldux,
Cəhan içində rizayi-xüzaya irdük axı;
Bən varlığımı bəndə verüb gisularına
Kəndözümü bu növ ilə azad **edisəram**;

Kəndözü əvəzliyi *kəndi* və öz əvəzliliklərinin birləşməsindən yaranmışdır və nominativ cəhətdən eyni semantikanı daşıyır. Ancaq klassik şeir dilində bu əvəzliliklərin fərqli üslubi funksionallığına rast gəlinir. Bəzən öz can və ruh, *kəndi* maddi bədən məzmununun ifadəsində istifadə olunur, *kəndözü* isə mətndən asılı olaraq fərqli məqamlarda işlənir. Bu beytə hər iki məna *kəndözü* vahidində birləşir. Beytin məzmunu belədir: “Mən varlığımı sənin sacına bənd edib, bu yolla özümü (*kəndözümü*) tam azad edəcəyəm”. Maddiyyatdan azad olmaq, ruhun azadlığıdır. Öz insanın əsasına, özəyinə, başqa sözlə, ilahi başlanğıcına işarə edən vahiddir.

Səd isə, nəhs isə bilə kəndünün yıldızunu;

Bənciləyin aşıqi-biçarə yox;

Nagah eşqinin oduna yana düşmüşəm

Sevdan ilə uyur ikən oyana düşmüşəm;

Tutmağıl bizgə, ey can, sən dəq dəxi,

Tutmağay köp mücrimə dəq həq dəxi.

Adəm olduğ isə tapunda nola,

Bülbül olmuşdur hələ ləqləq dəxi;

Axalum ayağuna, axmayalum özgə yerə;

Bin gəz iləyim(ilmək-hörmək) gisuların ilməsinə bən,

Bir gəz nola gər damumıza bizüm ilərsən;

Feilin qəti gələcək zamanının -isər şəkilçisi ilə ifadəsi:

Nicr ilə bəni ol yar necə yaxısar axır

Gözüm yolına anun necə baxısar axır.

Tutam ki. anın eşqin kimsənəyə diməyəm,

Bənizüm sasusı anı xəlqə çaxısar axır;

Əhli-xirəd könülləri yoluna qoyıxax

*Bizim kibi dəlülərə həm tərki-sər düşər.
Can **gəlicək** dilər ki, könlüm xəbər sora,
Necə xəbər verə bilə çün bixəbər düşər;*

Feilin qəti gələcək zamanının *-acaq* əlaməti *-ıcağ* şəklində az da olsa müşahidə olunur:

*Yar ilə gecə məclisi xali ələ girsə,
Məst **olıcağaz** zülf ilə xafi ələ girsə; (Olıcağaz-olacayıq)
Əhli-xirəd köülləri yoluna **qoyıcax**,
Bizüm kibi dəlülərə həm tərki-sər düşər;
Görən qaşunu yüzündən qınai (varlılıq) **açıcağaz (açacaq)**
Deyə ki, bədr qaçan oldu çün hilal idi bu.*

Müasir Azərbaycan dilinin Quba şivəsində *olcax, gəlcax* və s. şəklində qalmaqdadır.

İndiki zamanın *-ur* şəkilçisi qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edir:

*Gözüm yaşı dəniz **olursa** dəxi qayğusu yox;
Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı:
Arif oldur ki, **bulmaz** yar qatında özini;
Sən *gəlicək* bən bəni **bulmazam**,
Günəş ilə səbeyi səyyarə yox;
Gözüməzəm, arturmazam,
Olısardır, ediməzəm;
Varlığımız necə ki var hüsnünədir fəda sənin
Yaxşı yaman **deyüməziz** (deyə bilmərik, demərik),
yaxşı sizin, yaman bizim;
Oda yanası könlüm üçün **bilimədüm**
Ki, şol ləbani-ləl arasında qan imiş;
Xəbərlik kateqoriyasının *-dürür/durur* arxaik forması:*

Önümüzdə şəmələr **yana durur**
Yigitlər qəzəl süci **qana durur**,
Bu dəmi gəlin qənimət gorələm,
Ki dünya, ey yarənlər, **fəna durur**;
Afəriniş **çoxdurur**, lakin sənin tək **yoxdurur**
Kafəriniş cümlə olsun sənə qurban afərin.

İzafət tərkibləri şairin dilində sonrakı dövrlərlə müqayisədə çox deyildir: *abi-heyvan, abi-həyat, əsiri-əna, aşıqi-mala, məzhəri-nuri-cəmal, ruhi-rəvan, qovğayi-eşq, sərvirəvan, eşqi-dil, aşıqi-biçareyi-aşüftə, əbri-nisan, ləşkəri-sevda, caduyi-məkkar, və s.*

*Gəl bidüvü çar, ey **həbib-i-məhçöhrə**;
Hücreyi-qəmdar könlüm **beyti-ehzandır** nədən?*

İzafət çevrilmələri ilk dəfə Q. Bürhanəddinin yaradıcılığında müşahidə olunur.

Qazi Bürhanəddin oğuzların salur tayfasından olduğu üçün onun dilində oğuz xüsusiyyətləri seçilir: **söz sonunda karlaşma** – *artux, arux, yamax, irax, ayax, qıldux, ax (ağ)*; *Hər zamanda təngiri yaxar bir çirax*; **son hecəda dodaq saitlərinin işləkliyi** – *yürəgüm, aparur, ərənlərün, meydanidür*; *Düşməni həqə sığınub basaruz*; **təsirlik halda saitlə bitən sözlərdə -yi işlənməsi** – *dünyayı, qapuyi* və s. Onun dilində, eyni zamanda **qıpçaq dil qrupuna** məxsus xüsusiyyətlər də işləkdir. Bu elementlər onun tuyuq və rübailərində nisbətən çoxdur. Əsas əlamətlər bunlardır: **söz əvvəlində t** – *toğru, tamu, taş, ton, tolaşur, totağ*; *Şirin totağın baxtum idi baxtumdur*; *olmaq* feilinin **bol** fonoforması; **təsirlik halda -nı** –

vəsfimüzni, Bağdadnı, bənizümni; Yar əgər **yürəgümüni** yarar isə; **yönlük halda -qa, -gə** – sanasın dökmiş **gülgə** əbri-bahar; səadət yenə **bizgə** eyvan olsun; **-qan feli sifət şəkilçisi-tutqan, yazılğan**; **mən şəxs şəkilçisi** – **irməmişmən, dərməmişmən, qırmamışmən**; **-əd indiki zaman şəkilçisi** – **dillənədür** və s. (27, s. 97; 28, s. 172):

Sultandan biz qullara fərman **bolsa**
Yar ləbindən dərdə bir dərman **bolsa**;
Atını salıb yayax, **bolısar** mat;
Sənciləyin bən yara **irməmişmən**
Mən yazuya atduğum **dərməmişmən**
Ta dikən tolmayınca bağçada
Bən anı balta ilə **qırmamışmən**

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, “şairin doğulduğu və böyüdüüyü yerdə müxtəlif tayfa dilləri əsasında formalaşmış Azərbaycan xalq dili fəaliyyət göstərmişdir”. (bax: 27, s. 98; 28, s. 172). Bu müxtəlif tayfa dilləri içərisində qırçaq-cağatay dilinin elementləri də epizodik şəkildə yazılı ədəbi dil faktı kimi yer almışdır.

Mövzu üzrə suallar

1. XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dilin üslub mənzərəsi necə idi?
2. Aparıcı üslub anlayışı nədir?
3. Bədii üslub nümunələrinin dilində hansı xüsusiyyətlər özünü göstərir?
4. İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlində dilin arxaik qatı necə əks olunur? Milli və alınma leksikanın işlənmə həcmi və tezliyinə görə hansı cəhətlər müşahidə olunur?

5. Həsənoğlunun qəzəllərində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu necə əks olunur?
6. Hansı dil faktları “Dastani-Əhməd Hərəmi” əsərinin Azərbaycan dilinə məxsusluğunu təsdiqləyir.
7. XIII-XIV əsr ədəbi dilinin leksik-qrammatik normasını tam şəkildə əks etdirən ilk bədii üslub nümunəsi kimə məxsusdur?
8. Q. Bürhanəddinin dili üçün hansı qrammatik xüsusiyyətlər səciyyəvidir?
9. Q. Bürhanəddinin dilində xəbərlik kateqoriyası hansı formalarla ifadə olunur?
10. XIII-XIV əsr bədii üslub nümunələrində müasir dildən fərqli hansı morfoloji xüsusiyyətlər özünü göstərir?

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİLİ

Nəsimi dilinin leksik xüsusiyyətləri. Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XIV əsr yarım-mərhələsini tamamlayan sənətkardır. Onun yaradıcılığı XIII-XIV əsrlər bədii fikir və dil tarixinin fərqli, zəngin mərhələsi və zirvəsidir. Nəsiminin əsərlərində təbliğ edilən ideyalar, qaldırılan problemlər, coğrafi və milli sərhədlərdən kənara çıxaraq bəşəri karakter daşıyır, yaradan-dünya-insan silsiləsində həyat və yaşam fəlsəfəsini doğma türkcəsində aydınlaşdırır. Bu müstəvidə İmadəddin Nəsimi 1) dünya, kainat elmini, İlahi həqiqətləri bilən, özünü və dünyanı dərk edən kamil insan; 2) dünyanın yaradılış sirlərinə bələd olan kainat alimi; 3) şeirin poetik sərhədlərinə yaradılış fəlsəfəsini sığışdıran şair idi:

*Eynəl-yəqin həq sirrinə idrak edən insan mənəm
Ey mə'rifətdən bixəbər, insafa gəlgi, biriya;
Hər nə yerdə, göydə var, adəmdə var
Hər nə ayda, ildə var, adəmdə var
Hər nə əldə, yüzdə var, adəmdə var
Haqq sözün fəhm etməyən adəm də var;
Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq mändədir, həm xətm-i-insan gəlmişəm.*

Sözə filosof və şair yanaşması. Nəsiminin şeir dilinin tədqiqi bir-birini tamamlayan bədii və fəlsəfi düşüncə aspektlərindən vahid yanaşma tələb edir. Fəlsəfi-psixoloji koq-nitsiyanın, kosmoqonik biliklərin XIII-XIV əsrlər şərq, xüsusən də, türk poeziya ənənəsi əsasında, milli bədii dillə təqdimi Nəsimi sənətkarlığının əsas prinsipi kimi özünü göstərir.

C.Qəhrəmanov yazır: “Türk aləmində yaranmış qədim ədəbi-bədii təfəkkürlə bilavasitə əlaqədə inkişaf edən Nəsimi yaradıcılığının qüdrəti onun şeir dilində öz əksini tapmış, tarixin ən dərin köklərindən qidalanaraq qüdrətli söz sənətinin yaranmasına nail olmuşdur. Nəsimi şeiriyətdə, bədii üslubda, fəlsəfi təfəkkürdə bir ənənə yaratdığı kimi, dildə də ənənə yaradaraq özündən sonra gələn bütün sənətkarlara müəyyən təsir göstərmişdir” (50, s. 5).

Şairin sənət dünyasında mənə aləminin sirlərinə aid biliklər obrazlı dil və rəmzlər, simvollar vasitəsilə təqdim olunur. Bu zaman şəriət - təriqət - mərifət - həqiqət mənəvi təkamülü, mənəvi təkamülün maddi təzahürünü isə hər f **elmi – səs-söz-nitq** əks etdirir:

Həm şəriət, həm təriqət, həm həqiqət, mərifət

Verdilər fitva bizə dər məniyi-həlqəbəguş;

Cövhərləri zühura gətirdi çü nitqi-həq,

Gör kim, nə feyzə gəldi yenə bəhrü kanımız.

S. Əlizadə yazır ki, “Bədii və əqli düşüncənin tarixi hərfdən, “Hərf yaradıcılığı”ndan başlanır. Ərəbcədə “hərf” təkcə danışıq səsinin yazıdakı işarəsi mənasını deyil, ümumiyyətlə, nitq, söz, şəkilçi və bir çox başqa qrammatik anlayışları ehtiva və ifadə edən sözdür” (17, s. 73). Təsadüfi deyil ki, Nəsiminin sözə yanaşma prinsipinin əsasında elmi yanaşma ən vacib ölçü olaraq dayanır. Burada bilik səviyyəsinin maddi dünya elmindən, dünyəvi biliklərdən daha dərin müstəviyə, rasionaldan irrasonala, başqa sözlə, elmil-yəqindən elmil-ləduna keçməsi, insanın özünü və dünyanı dərki prosesi nəzərdə tutulur. “Nəsimi o insanı həqiqi alim sayırdı

ki, lüdən elmindən xəbəri olsun, xəbəri olmayan insanı, hətta fəqihdirsə belə, cahil adlandırır: *Çün min lüdən elminə ol olmadı alim, ey fəqih, Əhli-nəzər önündə bir cahili-hirman gəlir*" (3, s. 5). Bu fikir şairin digər beytində də səslənir:

*Kim ki, bilməz özünü, bilməyə pirlər sözünü,
Kəndisin anlamayan bilmədi hər kar nədir.*

Yunus Əmrə bu məsələni daha sadə dillə ifadə edirdi:

Elm elm bilməkdir

Elm kəndin bilməkdir

Oxumaqda fayda nə // Sən kəndini bilməzsən

Kişi kəndin bilməkdir. // Bu necə oxumaqdır.

Nəsiminin misralarında hərflər rəmzi dil faktı kimi koqnitiv-semantik mahiyyət daşıyır:

Qamətinə **əlif** deyən gör nə uzun xəyal edər,

Hər ki, dilər vüsalını, arizuyi-məhal edər;

Keç ikilikdən, **əlif** tək vahid ol,

Həqqi gör adəmdə, həqqə saçid oll;

Zülfü qaşın Nəsimiyə xətti həsəndir, ey sənəm,

"Cim" ilə "nun" bu hüsn ilə qansı kitab içindədir.

"Əlif" hərfi sonsuzluğun və vəhdətin rəmzi ifadəsi, **cim** **ilə "nun"** "can" anlamında işlənir.

Bavü sin mim üçün bəşarətdir

Əlifü lamü ha işarətdir.

Beytin açılışı belədir: *ba, sin* və *mim* hərfləri *əlif, lam, ha* ya işarə edərək müjdə verir. Koqnitiv semantikasında *bismillah*, yəni *allahın adı ilə* birləşməsinə ifadə edir: **بِسْمِ اللَّهِ** iki hissədən ibarətdir: 1) *be ism-* *ba, sin, mim* iştirak edir. *İsm* ad

deməkdir, *be* “ilə” qoşmasını ifadə edən ön artikldır. *Vü* isə “və” bağlayıcısını əvəz edir.; 2) Allah sözündə də üç hərf iştirak edir: *əlif, lam, ha*.

Filosoflar, sənətkarlar səs, söz, nitq elminə bələd olduqları üçün düşüncənin açarı olan sözə yüksək qiymət verir, dəyərləndirir, yaradılışın başlanğıcı və əsası hesab edirdilər. Bu mənada Nəsimi öz dövrünün, yaşadığı ədəbi mühitin sözlə, dillə bağlı fikirlərini sanki ümumiləşdirərək qəzəllərində onun elmi təqdimatını verir:

Dinləgil bu sözü ki, candır söz misrasında o, sözü dinlə, çünki o, candır deyərəkən sözün bütün kainata həyat verməsinə, yaradıcı keyfiyyətə, canlı olduğuna işarə edir. Maraqlıdır ki, XIV əsrdə sözün canlılıq keyfiyyəti haqqındakı söylənilən qənaətlər, nəticələr müasir elmi məlumatlara uyğun gəlir. Kvant dalğa genetikasının yaradıcısı hesab edilən akademik Pyotr Qaryayev belə fikrin üzərində dayanır ki, söz dünyanın qurucusudur və əvvəldən var olan söz bu gün də sabah da var və olacaq. Biz bu gün də həm şifahi, həm yazılı dillə yaradırıq. O, sözü gen adlandırır və deyir ki, ideya şifahi və yazılı formada sözdə əksini tapır. Sonra isə həyata çevrilir (64, s. 178-190). Nəsimi bu elmi məlumatları “candır söz” ifadəsinə sığışdırır, insanı kainatla, sonsuz aləmlə söz vasitəsilə birləşdirir: 1. Söz canlıdır; 2. Həyat verici, yaradıcıdır; 3. *Alivü asimanməkandır söz*, yəni sözün yeri asmanın ən alıuca məkanıdır. Bu həm də “yaradanın sözü” anlamında başa düşülür. Deməli, söz ən ali məkandan yayılır: oradan gəlir, oraya da qayıdır. Deyilənlər itmir, insanın həyatına, yaşayışına siraət edir. Gözəl danışmaq məntiqi müəyyən dərəcədə bu qaydaya əsaslanır. “Qurani-kərim”in “Məhəmməd” surəsinin 31-ci ayəsində deyilir: “.....Bunu da bilin ki, söyləməkdə

olduqlarınızı sizə yaşadacaqıq. Bu səbəbdən, nə söylədiyini-zə diqqət edin” (79, s. 572). Nəsimi yaşadığı dövrün müxtəlif elmlərinə, o cümlədən, islam elminə bələd idi ki, bu elmi bə-dii formada təqdim edən ifadə vahidləri onun yaradıcılığın-da xüsusi bir qat təşkil edir.

Əqli küll, ərşü kürsi, lövhü qələm Çar ünsür nöh asiman-dır söz, yəni külli-ələmə aid olan ağıl, ərş və kürsü (ilahi mə-qam), bütün məlumatların yazıldığı lövhə, yəni lövhə-məhfuz və bunu yazan qələm, 4 ünsür- torpaq, hava, su, od, 9 göy cis-mi - bunların hamısı sözdür, yəni sözlə yaranıb.

Zahiri batin, əvvəli axır Aşikaravü həm nihandır söz. Yəni za-hir, batin, əvvəl, axır, gizli və aşkar olan sözdə birləşir. Bu, həm də əksliklərin vəhdəti qanununun metaforik dillə təqdimidir.

Kafü nundan vücuda gəldi cahən Əgər anlar isən əyan-dır söz. Dünya kaf və nun hərflə birləşməsinin ifadə etdiyi kün // kon // ol sözündən yarandı, deməli, hər bir şeyin əzəli və sonu sözdür. Bu elmi anlayanlar sözdəki hikməti əyan, aşkar görə bilir.

Bu fikir başqa beytlərdə belə təqdim edilir:

Kafü nundur kainatın əsli, leyk kimsənin,

Yox macalı oxuya əsma, görə əczamızı (37, s. 34).

“Kafü nun” – sözlə kainatın, ələmin yaranması ideyası söz elmini də əhatə edir. Söz elminin əsasında ümumi mənə-da dilin yaranması, dil və düşüncənin əlaqəsi, düşüncənin səsə, sözə, nitqə çevrilməsi, eyni zamanda, dil faktlarının funksionallığında düşüncə aspekti, psixoloji proseslərdə di-lin funksionallığı kimi çox məsələlər nəzərdə tutulur. Dilçilik elmi sonrakı mərhələsində bu əsaslarda inkişaf edərək müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə linqvop-

sixologiya, konseptual dilçilik, koqnitiv dilçilik, semasiologiya və bu kimi sahələrdə tədqiqatlar aktuallaşmış, geniş araşdırma sahələrinə çevrilmişdir.

“Kafü nun” nəzəriyyəsini Nizami Gəncəvi belə təqdim edirdi:

Qələm ilk dəfə hərəkətə gələndə
Birinci hərfi sözdən başladı.
Sirlər pərdəsi açılarkən
Oradan əvvəlcə söz cüvələndi.
Söz səsi ürəklərə girən kimi
Can öz azad bədənini torpağa tapşırırdı.

Bu əslində elmül-yəqin və elmül-lədün biliklərinə sahib olan alimin görünməyən həqiqətlərdən obrazlı, insanların təsəvvür edə biləcəkləri dildə söhbət açması və söz elminin, onun yaranması, məna və mahiyyəti haqqında ümumtürk mental sistemində müəyyənləşən yaranış fəlsəfəsinin bədii ifadəsi, obrazlı təqdimidir. Bu təqdimat sonrakı dövrlərdə, demək olar ki, bütün sənətkarların yaradıcılığında fərdi şəkildə davam edir. Yunus Əmrə daha açıq şəkildə deyirdi:

*Ey sözlerin aslın bilen, gel, de, bu söz nerden gelir,
Söz aslını anlamayan, sanır bu söz benden gelir
Söz karadan aktan değil, yazıp okumaktan değil
Bu yürüyən halktan değil, Halık avazından gelir.*

XV əsr özbək şairi **Ə.Nəvai** də “Yeddi səyyarə” poemasının giriş hissəsində sözü tərifi edərək onu yaradılışın ilki hesab edir (16, s. 309):

*Sözün barəsində bunu deyim ki,
Bütün varlıqların o olub ilki.*

*Söz əvvəl yaranıb, sonra məxluqat,
Sözdən sonra gəlib bütün kainat.*

Deyilən sözə diqqətlə yanaşmaq, gözəl danışmaq, verilən sözə əməl etmək, onu yerinə yetirmək – bütün bunların yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyət kimi tələb olunmasının linqvopsixoloji əsasında sözün yaradıcı mahiyyəti dayanır (Bax: 67, s. 28-39).

Müxtəlif dini, fəlsəfi görüşlərdən qaynaqlanaraq poeziyaya köçürülən “ol” sözündən kainatın yaranması” fikrini dünyanın yaranışına aid ani partlayış nəzəriyyəsi ilə də müqayisə etmək olar. Eyni zamanda, bunu enerjinin saxlanması qanunu ilə də tutuşdurmaq və uyğunlaşdırmaq olar. Əgər poetik dildə deyildiyi kimi, bütün kainatın yaranmasında sözün enerji gücü mövcud olmuşdursa, deməli, yaranmış hər bir formada, varlıqda, cismdə bu öz ilkin gücünü və enerjisini hər hansı bir şəkildə saxlamağa qadirdir: Bunu elmi məlumatın metaforik dillə təqdimi kimi də qəbul etmək olar. “Ol” əmri burada ilkin mütləq ideyanın titrəyişindən yaranan enerji partlamasına bənzəyir. Düşünmək olar ki, Müh-yəddin Ərəbi, Həllac Mənsur, Nəimi, Nəsimi və digər orta əsr alim və sənatkarları tərəfindən yaradılan, hərf elminə əsaslanan təlimin zaman-zaman ötürülən məlumatları bu gün linqvistika və psixologiyanın sərhədləri içərisində özünə yer tutur və öyrənilir, fikir gücü, sözün gücü və təsiri haqqında, nitq prosesinin linqvopsixoloji mahiyyəti istiqamətində elmi araşdırmalar, təhlillər aparılır.

Aqilsən sözünü müxtəsər et Ey Nəsimi, çü bikərandır söz. Bikəran-sonsuz, ucsuz bucaqsız mənasındadır, yəni söz hüdudsuz, sərhədsizdir. Bu beytlə Nəsimi “Ey insan gerçək-

dən də aqilsənsə, bu biliklərə sahibsənsə, çox danışma, sözü-
nü qısa kəs, lakonik, aydın və gözəl et, çünki sözün düşüncə
gücü var və onun sərhədləri sonsuzdur” tövsiyəsini vermiş
olur. *Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhi-bəyanə sığmazam* misrası
daha dərin səviyyədə eyni mənanı daşıyır: şərhi bəyanə sığ-
mayanlardan bəhs etmə, sözünü kəs və lal ol. XVI əsrdə Mə-
həmməd Füzuli bu hikməti belə ifadə edəcək:

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Nəsimi söz elminə əsaslanaraq gözəl nitqə üstünlük
verdiyindən, sözlərini dəqiq seçir, düşündürən və anladan
dildə danışır. Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə mə-
harəti göstərərək bütün biliklərini, fəlsəfi düşüncələrini poe-
tik cildə deyə bilir:

*Gərçi Nəsimi sözün dadını verdi, vəli
Dadə gətirdi anı ləfzi-şəkərbarımız*

Şair *sözün dadı* deyərkən ümumi anlamda sözün se-
mantik yükünü, leksik vahidlərin ifadə etdiyi məna tutumu-
nu, ləfzi-şəkərbarımız dedikdə isə bütün milli dil vahidlərini
nəzərdə tutur, şəkərlə təyinləndirir.

Başqa bir beytdə Nəsimi fikrlərini real ədəbi dil mə-
sələsinə yönəldir:

*Sən bu Nəsiminin dilin anla, sözün bil
Kim var bu dildən özgə bir lisanımız.*

Əslində, beytdə iki məsələ diqqəti cəlb edir: 1) dil va-
hidlərinin mənşəyi; ana dili və əcnəbi dil məsələsi; 2) koqni-
tiv-semantik mahiyyətinə görə kainatın dili məsələsi.

1. “Sən bu Nəsiminin dilin anla, sözün bil” əmr cümlələri ilə sənətkar diqqəti ana dilinə yönəldir. Ancaq onun yaşadığı dövrdə bilikli insanların mükəmməl bildiyi başqa dilsən da vardı ki, bu ərəb dili idi. Buna baxmayaraq, Nəsimi üstünlüyü ana dilinə verirdi. Bunu onun əsərlərinin statistik hesablaması da təsdiqləyir. T.Hacıyev qeyd edir ki, milli və alınma mənşəli leksikanın işlənmə nisbətində, ana dili vahidlərinin işləkliyində görə Nəsimi Füzulidən öndə gedir, ana dili sözləri Nəsimidə daha işləkdir. Onun yaradıcılığında milli mənşəli leksikanın işlənmə faizi üstündür. Tədqiqatlarda statistik hesablamalar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Füzulinin lüğətində ərəb-fars sözləri 68, milli leksika 34 faizdirsə, Nəsiminin dilində bunun əksidir. Belə nisbətə təsir edən başlıca amil Nəsiminin ideoloji mövqeyi və fərdi üslubudur (27, s. 110-111; 28, s. 215-216).

Beytin təqdim etdiyi ikinci məsələ misraların batini mənasında, koqnitiv-semantik mahiyyətindədir, gizli olana keçiddir. *Lisan* sözü şərq təsəvvüf – sufi fəlsəfəsində termin səciyyəli leksik vahiddir. O, “həqiqətlərin bəyanı və sirlərin tərcümanıdır. İki növ elm var: vasitə ilə verilən bilgi, vasitəsiz bilgi. İki dil vardır: batini və zahiri dil. Batində yaranan düşüncə zahiri dil ilə ifadə olunur. Batini və zahiri dilin eyni olması üçün insanın qəlbi Haqqın nuru ilə aydınlanmalıdır. *Lisanül-həqq* isə kamil arifə deyilir. O, haqqın danışan dili sayılır” (26, s. 115). Şairin nəzərdə tutduğu lisanı hər kəs fəhm edə bilməz. Bunu Nəsiminin digər bir beyti də təsdiqləyir:

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz

Bu quş dilidir, buni Süleyman bilür ancaq.-

Heç kimsə, yəni elmi olmayan kəslər bu lisanı və Nəsi-

minin sözünü başa düşməzlər. “Quş dili” ifadəsi sadəcə quşların, heyvanların yox, bütün canlı-cansız aləmin dilinə, bu dili bilən peyğəmbər obrazı Süleyman onomastik vahidi ilə kainatın ümumi dili anlayışına işarə edilir, vahid ünsiyyət vasitəsi nəzərdə tutulur. Bu, ümumi dil, universal dil nəzəriyyəsinə yaxınlaşır. Bəşəriyyətin bir dili-ilahi elm dili-anlaşma dili var. İlahi elm dilini isə ancaq kamil insanlar dərk edib anlaya bilir: *Bilənə həll olmuşam, bilməzə müşkilatam* misralarında məhz bu kamillik, idrak prosesi nəzərdə tutulur. Nəsimi haqqın məna aləminin sirlərini fəhm edərək onları gözəl dillə söyləməyə qüdrəti çatdığına da işarə edir:

*Ey Nəsimi, sirri-həqqin məhrəmi sənsən bu gün.
Söylədin qüdrət diliylən məniyi-əsrar məst.*

Düşüncələrindən, bilidiklərindən bəzən filosof, alim, bəzən də aşıq kimi söhbət acan Nəsiminin yaradıcılığı və dili hər zaman iki aspektdən tədqiq olunur:

1. Lirik-aşıqanə əsərlərinin dili:
2. Fəlsəfi məzmunlu əsərlərinin dili.

Nəsiminin dili lirik-aşıqanə əsərlərində xüsusilə aydın və xəlqidir, bu şeirlərdə sadə-işlək leksika, canlı dilin söz və ifadələri daha fəaldır: *od, ocaq, yol, bağ, gül, toz, yaxşı, yaman, pis, gizli, dopdolu, igrənmək, ummaq* və s. T. Hacıyev qeyd edir ki, “Nəsiminin bədii dilində yazılı norma ilə yanaşı, şifahi ədəbi dil də işlənir. Bu halda şair loru, canlı danışq faktlarını da (leksik, fonetik, morfoloji və frazeoloji) folklor dilinə qoşur”. Canlı danışq bir tərəfdən folklor, digər tərəfdən isə yerli-məhəlli dil aktı ilə təmsil olunur (28, s. 194). Şairin dilində canlı xalq dilindən alınıb klassik şeir dilinə gətirilən

sözlər xüsusi bir təbəqə təşkil edir: *qonşu* (yaman qonşu), *qarı* “qoca”, *aş* “yemək, xörək”, *yağ, xəmir, fətir, yasduq, əgin* “bədənin başdan qeyri bütün hissəsi”, *güzgü, incü, buncuq* “muncuq”, *boya* “rəng”, *eşik* “qapı önü, həyəət”, *od, ocaq, kül, toz* (ayağın tozu), *yel, at, sümük, ilik, dəri, bel* (beli incə), *yanaq, qıl* “tük” (qılından belün incə), *yal* “at yalı”, *gögərçin, qarğa, quzğun, ilan, oğlaq* “keçi balası” (arığ oğlaq), *yüzərlik, sögüt, qarğu, qamış, tikən // dikən, tikənlü, yara, yaralu, ölü, diri, yalan*, Xalq danışıq dilinə məxsus *yüzərlik, əppək* “çörək”, *sınuq* “sınıq”, *yazıq* kimi sözlər klassik şeir dilinə sadəlik və təbiilik gətirir (Bax: 24, s. 58).

Qeyd etmək lazımdır ki, onun lirik şeirlərinin özündə də fəlsəfilik aparıcıdır. Lakin digər fəlsəfi məzmunlu nəzm nümunələrindən fərqli olaraq onlarda dilin xəlqiliyi, anlaşılıqlığı üstünlük təşkil edir. Bu zaman fəlsəfi tutum bədii dilin içərisində pərdələnir:

*Ləbinə əhli-nəzər çeşmeyi heyvan dedilər,
Gərçi uçmaq hurisi cümlə ana can dedilər.
Səni bu hüsnü camal ilə bu lütf ilə görən
Qorxdular həq deməyə döndülər insan dedilər;*

Haqqın insanda təcəllə etməsi, ənəlhəq fəlsəfəsi lirik məzmun, sevgi motivi ilə sintez olunur.

*Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını heç sormaz,
Sormağına çün gəlməz, barı gələ yasına*

Aşiq yarın vəfasızlığından şikayət edir: halını sormasa belə öldükdən sonra yasına gəlməsi ilə təsəlli tapmaq istəyir.

*Ey xəstə könül, dərdinə dərman tələb eylə!
Gər can dilər isən yeri canan tələb eylə!
Ey bülbüli-qüdsi nə giriftari qəfəssən,
Sındır qəfəsi tazə gülüstan tələb eylə!*

Müqəddəs bülbül “ruh” mənasında işlənir. Bu misralar insanı maddi bədən qəfəsini sındıraraq irrasional dərkə çağırır. Nəsimi ilahi eşq yolunu keçən, dünyanın batini və zahiri mənasını dərk edən sənətkar, yaradıcı insan olduğundan onun lirik qəzəllərinin özü də məhz bu semantika ilə yüklənir. Sevginin və aşıqlığın bütün rəngləri və mərhələləri bu əsərlərdə fərqli dil-ifadə faktlarında əks olunur.

*Mərhəba, xoş gəldin, ey ruhi-rəvanım, mərhəba!
Ey səkərləb yarı-şirin, la məkanım, mərhəba!
Çün ləbin cami-cəm oldu nəfxyi-Ruhülqüdüs,
Ey cəmilim, ey cəmalim, bəhrü kanım mərhəba!
Könlümə heç səndən özgə nəsnə layiq görmədim,
Surətim, aqlım, uqulim, cismü canım, mərhəba!
Ey mələk surətli ləhmi, qanə qanım mərhəba!
Mərhəba, xoş gəldin, ey xırdadəhanım, mərhəba!*

İlk baxışda qəzəlin dil vahidlərinin semantik-informativ əlaqəsi bu mətnin lirik-aşıqanə məzmunla bağlılığını, aşıqın sevgilisinə sonsuz məhəbbətinin ifadəsi olduğunu söyləməyə imkan verir. Ancaq dil faktlarının ardıcılıq, informativlik və funksionallıq baxımından koqnitiv-semantik təhlili fəlsəfi məzmunla yükləndiyini göstərir: *ruhi-rəvan*, *laməkan*, *camı-Cəm*, *nəfxyi-Ruhülqüdüs*. Bu qəzəl Nəsimi mistisizminin təzahürü, aşıqlıq halının bədii təqdimidir (Bax. 66, s. 311-325).

Nəsiminin fəlsəfi məzmunlu əsərlərinin dili ərəb, fars kəlmələri, dini terminlərinin üstünlüyü nəticəsində nisbətən çətindir. Fəlsəfi şeir yaradıcılığı ilə o, ədəbi dilin üslublara görə məzmunca fərqlənməsi, gələcəkdə elmi və bədii üslubun diferensiasiyasında ilk yaradıcılıq işi görmüş olur. Burada elmi-fəlsəfi məzmunun söz-ifadə tərkibi sistemləşir və dil vahidləri də üslubi cəhətdən diferensiasiyələnir. Elmi-fəlsəfi əsərlərin dil faktları qruplaşır. Elmi-fəlsəfi terminologiya ayrılır, bu qrupa dini məzmunlu söz və ifadələr də daxildir: *elm, idrak, idrak etmək, vəhdət, əqli-küll, varlıq, təriq; "Tövrət", "Zəbur", "İncil", "Quran", həqq, ənalhəqq və s.*

Şairin fəlsəfi məzmunlu əsərlərinin dilində üslub fərqliliyi yaradan təriqətlə, dinlə bağlı söz və ifadələr sistemli işləkliyə malikdir: *ərş, fərş, həşr-məhşər, axirət, laməkan, təvaf və s.* Bu vahidləri əsasən üç qrupda təqdim etmək olar:

1. Dini məzmunlu söz və ifadələr;
2. "Quran"dan alınmış söz və ifadələr (xüsusi dini adlar da buraya daxildir);
3. "Quran" surələrindən alınmış cümlə və mətnlər

*Şol bimisalın eşqinə verdi Nəsimi könlünü,
Dünya nola, ya **axirət**, kim qala mülkü-malına;
Əhli-ələm ildə bir **qurban** edərlər **eyd** içün
Hər zaman qurbanınam ey cümlə qurban sizlərə;
Təvafik Kəbənin gərçi səvabı çoxdur, ey **Mövla**
Könül **Allah** evidir gəl, **təvaf etmək** anı övla;
Abi-heyvan qiymətin heyvana sorma, **Xizra** sor
Çünki idrak eyləməz hər dəgmə heyvan sirlərə;*

"Quran"dan alınmış söz və ifadələr, cümlələrin iştirak

etdiyi nümunələr elmi bilik və məlumatlarla yüklənir:

*“Qul hüvəllahü əhəd» dəryası qərq etdi bizi,
Vəhdətin mülkündə olduq fərdü vahid, hökmran.*

Qul hüvəllahü əhəd Qurani-Kərimin «İxlas» surəsindən alınmışdır, yəni “De, odur vahid Allah”.

Qalüdən əgər aləmə iqrar ilə gəldin
İqrarını tərək eyləmə, inkarə yapışma.

Qalü-bəla çoxdan, lap əvvəldən mənasında işlənir. Koqnitiv semantikasını “Quran”ın “əl-Əraf” surəsinin 172-ci ayəsinə bağlanır. Oradakı əhvalata görə insanlar başlanğıcda ruh halında ikən Allahın “Mən sizin tanrınız deyiləmmi? (Ələstü birəbbikum?)” – sualına “Bəli, dedilər (qalü bəla!)” cavabını verir, lap əvvəldən əhd, peyman bağlayırlar (79, s. 99).

Küntə kənzin govhərindən xərc edərsən arifə, -
Ey bu gəncin nəqdi, hey-hey, bul əcəb viranəsən?

Küntə kənz ifadəsi də “Quran”dan alınmışdır, mənası “gizli xəzinə” deməkdir, “Mən gizli bir xəzinə idim, özümü tanıtmamağım üçün xalqı yaratdım” məzmununu təqdim edir.

Ümumişlək leksika və müxtəlif məzmunlu dil vahidləri Nəsimi dilinin lüğət tərkibinin məzmunca zənginliyini təmin edən üslub faktlarıdır. Leksik vahidlərin məzmunca bölgüsündə müxtəlif etnos adları da yer alır:

türk, qıpçaq, bulqar, tatar, moğol, erməni, zəngi (zənci), hindu; türki-pərizad, türki-tatar, yağmaçı moğol (təyin yerində də işlənir).

*Səba hərdəm gəlir mişkin saçın çinü tatarından,
Cahanı ənbərineylər nəsimi-mişkbarından;*

*Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkərü qəndü nabatım, **türkü tatarım** mənim;
Şol **moğolçin** gözlərinlə çünki qapdın könlümü,
Çün bilirsən kim, nə gizli dürlü əsrar andadır;
Gözümdən gərçi dilkəşdir saçının şivəsi, amma
Nəsimiyi bu sevdaya buraxan şol **moğolçindir**;
Bəbəktək bəslədim daim gözümdə xali-**hindunu**
Bəbək şoylə əziz olmaz kim, ol xali-müdəvvədir;
Çinü Maçinü **Həbəş** rüxsareyi-Rum üstünə,
Basmış **zəngi** saçın xeyli-xəyalı məndədi;
Aşiqin canına batar kirpiyin,
Sehr oxunu daim atar kirpiyin,
Ləşkəri-yəğmaçı **tatar** kirpiyin.
Aləmi bir heçə satar kirpiyin.*

Muğam sənəti ilə bağlı anlayışları ifadə edən dil faktları da xüsusi maraq doğurur. Bu, şairin musiqi sənəti haqqında biliklərini əks etdirir: “Üşşaq, Şahnaz, Novruz, Rast, Hüseyini, Sifahan (İsfahan), Çargah, Segah, Hicaz, Əraqi (əraq), Rəhavi, Hisar, Müxalif, Şur, Sə'diyi-Şiraz (bu gün bizə Bayatı Şiraz məlumdur) və s.

*Kim nəvayi qılır çü bu “Üşşaq”
“Büzürgün” nəğməsin dutar “Şahnaz”.
Arif anlar bu nəğmənin rəmzin,
Aşına olmayana vermədi raz.*

Musiqi sənəti də Nəsimi üçün sirrin, rəmzi dilin bir hissəsidir. Bu sirri ancaq ariflər bilir:

*Həsrət yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz,
Bu pərdədə kim, nəsnə bizə olmadı qəmsaz.*

Nəsiminin əski əlifba ilə nəşrində “*qəmsaz*” sözü “dəmsaz” şəklində yazılmışdır (38, s. 374). Nəsiminin bu qəzəlindəki adlar üslubi səciyyə daşıyır, musiqi sənətinin daha dərin qatlarına baxmağı tələb edir.

*“Üşşaq” meyindən qılalı işrəti-“Novruz”,
Ta “Rast” gələ çəngi-“Hüseyni”də sərəfraz.
Ba “Çargahi” lütf qıl, ey hüsnü “Büzürği”,
“Kuçik” dəhənindən bizə, ey dilbəri-“Tənnaz”.
“Zəngulə” sifət nalə qılam zar “Segaha”,
Çün əzmi-“Hicaz” eyləyə məhbubi-xoşavaz.
Ahəngi-“Sifahan” qılır ol nami-“Əraqi”,
“Rəhavi” yolunda yenə canım qıla pərvaz.
Könlümü “Hisar” eylədi ol ruhi-“Mübarğə”,
Gəl olma “Müxalif” bizə, ey dilbəri-“Şahnaz”.
Çün “Şurə” gəlib eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövkündən anın cuşa gəlir Sə’diyi-Şiraz*

Müasir Azərbaycan musiqisində *Mübarğə* “Mirzə Hüseyn seğahi”nin tərkib hissələrindən biri olan *Mübarriqəyə uyğun gəlir*. Nəsiminin bu qəzəli musiqişünasların da diqqətini cəlb etmişdir (51, s. 99, 102).

Hər hansı bir musiqi yeddi səs və onun müxtəlif tonlarından ibarətdir. Yeddi musiqi notu olduğu kimi, rənglər də yeddidir və sonsuz çalarlardan ibarətdir. Musiqi notları yeddi rəngə uyğun gəlir. Bu uyarlığa, yəni müxtəlif fiziki qavrayışın birləşməsinə “sinesteziya” deyilir. Belə ki, musiqi əsərinin, notların rəng çalarları ilə təsviri və rəsm əsəri kimi yazılması təcrübəsi də mövcuddur. Musiqi səsi və rənglər insanı fərqli emosional yaşantılara salır. Qorqud atanın qopuz

musiqi sənəti, sonraki dastan yaradıcılığında sazla əvəz olunur. Səsin, ümumilikdə, musiqinin hikməti dastan yaradıcılığından klassik poeziyaya proyeksiya olunur, təsəvvüf təlimində xüsusi yer alır, tamamilə yeni formatda tətbiq edilir. XIX əsrdə Amasiyada yaşayan azərbaycanlı təsəvvüf şairi Mir Həmzə Nigari də öz əsərlərində bu termin-adlardan bəhs edir, aşıqlıyın məqamını, hal yaşantılarını musiqinin yaratdığı emosionallığa uyğun şəkildə açır. Mənbələrdə verilən məlumatlara görə, Türkiyənin Amasiya şəhərində XIV əsrdə fəaliyyət göstərən xəstəxanada musiqi ilə terapiya xüsusi müalicə üsulu olaraq istifadə edilmişdir. Bu gün o məkan “Sabuncuoğlu tibb və cərrahi tarixi muzeyi (Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi)” adı ilə tanınır (100).

Bu məlumatlar əsasında demək olar ki, Nəsimi düşünlü müşəkildə səs, musiqi elminə aid biliklərini söz elmi ilə birləşdirir, əsərlərinə xüsusi musiqi ritmi verən, əzbərlənməsini və oxunmasını hər kəs üçün asanlaşdıran vasitə kimi də istifadə edir.

Nəsiminin lüğət tərkibində həftənin günlərini ifadə edən adlar da vardır. Əsasən alınma sözlərdən ibarət olan həftə günlərinin adı şairin bir qəzəlində tam təqdim olunur: *şənbə, yek şənbə, düşənbə, səşənbə, çərşənbə, pəncşənbə, adinə.*

Şənbə günü mən uğradım ol sərvi-rəvanə,

Şeyda qılıban saldı mənə cümlə cəhanə.

Yekşənbə günü məcnun olub heyranı oldum,

Gördüm üzün, oxşatdım anı mahi-təbanə.

Düşənbə günü razi-dilimi dedim axır,

Ol gözləri nərgis, üzü gül, qaşları kəmanə.

Səşənbə günü səyyad olub seyrana çıxdım,

*Mən seyd oluban qurban olum püstə dəhanə.
Çarşənbə günü yar gəzə gəldi çəmən içrə,
Bülbül dəxi gördü üzünü, düşdü fəğanə.
Pəncşənbə günü yarə dedim: pəndim eşitgil,
Faş etmə bu razi-dilimi yaxşı-yəmanə.
Adinə günü gördü camalını Nəsimi,
Əmdi ləbi-lə'li-şəkkərin ol qanə-qanə.*

Bu adlar içərisində diqqəti çəkən *adinə* milli vahidinin işlənməsidir. Adinə A.Cəfəroğlunun tərtib etdiyi “Eski uyğur sözlüyü”ndə “cümə günü” kimi verilir (78, s. 4). Azərbaycan dili şivələrində isə həftənin dördüncü günü *cümə axşamı* ifadəsinin ekvivalenti olaraq adlandırılır. Nəsiminin dilində *adinə* və *cümə* paralel işlənir. Şair bu günə üstünlük verir, ancaq sirrini gizli saxlayır:

*Adinə surətindən endi Rəsula cüm'ə,
Tanıq bu həq hədisə uş qövli-Mustafadır;
Adinə neçin oldu, adınənin adın bil,
Bu sirri ol bilir kim, həq ilə aşınadır;
Adinədir qiyamət, ol gündədir nədamət,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macəradır.*

Arxaizmlər. “Dədə Qorqud kitabı” ilə başlayan Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XIV əsr yarımmərhələsi Nəsiminin dili ilə yekunlaşır. Bu mənada onun dili XIV əsr ədəbi dil normasını tamamlayaraq yeni dövrə keçid hazırlayır. Bir sıra dil faktları Nəsimi yaradıcılığında kəmiyyət dəyişikliyi yaradır. Bu faktlardan biri dilin leksik qatını təşkil edən, “Dədə Qoq-

rud kitabı”nda bol-bol işlənən türkmənşəli leksikadır. Nəsimidə artıq “Dədə Qoqrud kitabı”ndakı qədər çox deyil, ancaq müəyyən mənada işləkdir. Nəsimi dilindəki arxaizmlər əsasən 3 qrupa ayrılır:

1) tamamilə dildən çıxanlar: a) *ısırtmaq*-daddırmaq, içirtmək; *əşənc-usənc*-bezikən; *biləmək*-itiləmək (kəsicici aləti itiləmək üçün istifadə edilən xüsusi daşa bənzəyən alətə danışıda *bilöv daşı* deyilir); *dəgirmək*-aparmaq, çatdırmaq; *üşətmək*-əl çəkmək; *üşənmək*-çəkinmək, *qorxmaq* *rahatsız olmaq*; *sağış-say*, *hesab*, *qiyamət*; *tayınmaq*-sürüşmək; *uğan-qadır olan*, *Allah* (uğur, uğurlu sözlərini bu etimologiyada izah etmək olar); *əkşi-turş*; *biliş*-bilik; *tanıq*-şahid; *görklü*-gözəl; *yavuz*-sərt, şiddətli, yaman və s.:

Canü-cahana ur qəfa, aşiq isən gəl, ey könül;

*Könül **yəğma** qılanımdır, məni dərdə salanımdır*

(talan, qarət),

Yenə dərman qılanımdır, əvan türki-tatarımdır;

Qəmzələrin sirrini canda dedim saxlayım

Dışra buraxdı könül pərdədən əsrarımız;

*Rüxün xəttilə xalindən **çəri** (qoşun) çəkmişdir, ey dilbər;*

*Bir **eyü** ad edin fani cahanda, yaxşı;*

Uluğlardan cahanda qaldı bir ad;

Xuda, saxla Nəsimini sirr içrə

*Fələk fanidürür, baqi **uğanım**;*

Gər bəndeyi-talibsanü mətlub dilərsən,

*Fərmanə boyun **sun** ulu sultan tələb eylə;*

Çəkdi qəmin Nəsimiyi surət ilə məaniyə,

*Can ilə guşış eylədi, **buldu** bu eşqdə səfa*

2) semantik yükünü daraldanlar: *aş-yemək, yemiş-meyvə, yazı- çol, kəbənək-yapıncı, gümrah-yolunu azan, düşürmək-salmaq və s.:* *Kəbənək geymişəm əndişədən azad olubam, Üşümək müşkülünü eylədi asan **kəbənək**; Tuba ağacının nədir **yemişi**? Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi?*

3) fonetik dəyişikliklə dildə işlənənlər: *azuq-azuqə, incinmək-incimək, ayruq/ayruq/ayruq-ayrı, başqa, ur-vur, incu-inci, utmaq-udmaq, içürmək-ıçirmək, xamu-hamı, xansı-hansı, uyxu-yuxu, qayğulu-qayğılı, qonuq-qonaq, yudmaq-udmaq, yüzmək-üzmək, yüzərlik-üzərlik) və dialektlərdə saxlanılanlar:* *üşənmək, azuq , yazı, yaşıрмаq, al, varmaq, ün, duş, arı və s.*

Semantik söz qrupları və üslubi funksionallığı. Nəsimi dilinin leksik tərkibində semantik söz qrupları xüsusi yer tutur. Semantik söz qrupları fikrin söz çeşidini artıran, əlvan rəng çalarları yaradan dil vahidləridir. Məna yükünü dərinləşdirən, söz təkrarından yayındıran sinonimlər, ziddiyyətli dünyanın söz cildi olan antonimlər, bir kökdən, bir qəlibdən şaxələnən bir neçə məna əks etdirən omonimlər bütün dövrlərdə ədəbi dilin bədiilik, emosionallıq yaradan işlək vahidləri olmuşdur. Ədəbi dilin hər bir mərhələsində ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında istifadə edilmiş, dövrdən-dövrə, üslubdan-üsluba, müəllifdən-müəllifə forma və funksionallığı ilə seçilmişdir. Bu vahidlərin hər biri ayrı-ayrılıqda Nəsimi dilinin zənginlik mənbəyidir.

Bədi nümunələrin dilində semantik söz qruplarından sinonimlərin funksionallığı bir neçə istiqamətdə diqqəti cəlb edir:

- 1) tam mətnədə (sənətkarın dilində)

2) müxtəlif mətn parçalarında: qəzəl, qəsidə, beyt, misra və s.

Bu şəkildə bölgü konkret ədəbi nümunəyə və sənətkarın bütöv yaradıcılığına aid olur. Sinonimlərin belə mətn funksionallığı üzərində iki istiqamətdə tədqiqat aparılır: 1) leksik vahidlərin sinonimlik səviyyəsi, mənşəcə nisbəti, işlənmə tezliyi; 2) sinonimliyin üslub səciyyəsi. Bədi təsvir zamanı fikrin daha geniş, əhatəli verilməsi, obrazlılığın təmin edilməsi üçün sinonimlərin konkret bir əsərdə və ya mətn parçalarında araşdırılması üslub baxımından daha məqsədəuyğun sayılır.

Nəsiminin dilində milli və alınma leksikadan ibarət sinonim cərgələr geniş işləliyə malikdir: *ay-qəmər-mah, ləb-dodaq, üz-rüxsar-camal-surət-hüsn, buyruq-hökm, al-məkr-hiyə, qara-səvad-siyah, kölgə-zill-sayə, gizli-pünhan-nihan, şəms-günəş-afitab-xursid, dəniz-bəhr-ümman, cahan-aləm, yar-dildar, od-atəş-nar, göz-eyn-çəşm, tikən-xər, hesab-say, məhşər-sağış və s.* Bu sinonimlərin hər birinin mətnə funksionallığı sənətkarın ideya və məqsədinə uyğun olaraq seçilir.

1. Nəsiminin dilində ifadəliliyi artıran, söz təkrarının qarşısını alaraq mənə çalarını dərinləşdirən sinonimlərə tez-tez rast gəlmək olur.

*Tutmuşam eşqinlə **peyman**, qılmışam hüsnünə **əhd**
Andan özgə **əhdü peyman**, **qövlü iqrar** olmasun*

Əhd və peyman, qövl və iqrar aşiqin sevgisinə sadıqlığını, sədaqətinin gücünü, dərəcəsini dönməzliyini bildirir.

*Günəş eylər **yüzün** qatında sücud,
Şol səbəbdən kim, andan ənvərsən!*

*Günü, **ayı** gətirdi çərxə **ruxun**
Ey oyunçu **qəmər**, xoş oynarsan*

Beytlərin mənası belədir: Sənin üzün Günəşdən işıqlı olduğu üçün o sənin üzün qarşısında səcdə edər, gün, ay bu nurun ətrafında fırlanır. Ey oyunçu qəmər sənin oyunun gözəldir, cəlbədidir.

*Səhərdə gül üzün, şaha, çü gülşəndə güləb oynar
Onu görsə səfasından fələkdə afitab oynar
Fərəhdən cümlə **üşşaqın (aşıqlər)** niyazi göklərə çıxdı
Həsəddən zahidi-xüskin qabağında şərab oynar;
Zülfü ruxun **hesabına** düşmüşsüz, üstə **sayaruz**;
Dünya çün murdardır, igrən könül murdardan
Gül degil dünya, **tikandır**, nə umarsan **xardən**;
Çələb səni necə şirin **dodaqlu** yaratmış,
Ki səlsəbil utanır **ləblərin** zülalından;
Gülgün **ruxun** güli, səməni şərmisər edər,
Yüzün xəyali gözlərimi lələzar eylər*

Bu nümunələrdə milli və alınma vahidlər növbələşir, sinonim paralelliyi yaradır.

2. Bir qrup sinonimlər əsas mənanı genişləndirməyə, qüvvətləndirməyə və açmağa xidmət edir. Bu zaman mətn sinonimliyindən də istifadə olunur.

*Mənim **yari-vəfadarım** gəl axır!
Mələk surətli **dildarım** gəl axır...
Fərağın canımı yaxdı bəğayət
Həbibim, munisim, yarım, gəl axır.*

Yari-vəfadar, *dildar* sevgili anlayışını ifadə edən sinonimlərdir, *həbibim*, *munisim* sözləri isə *yar* sözünə mətni sinonim kimi qoşulur, əlaməti qüvvətləndirmə funksiyası daşıyır. *Yar* kəlməsinin məzmunu genişlənir, yar-sevgilinin

keyfiyyəti açılır – yar həm vəfaldır, könül həmdəmidir, dostdur, ən yaxın insandır.

*Qara bənin kimi düşdüm **od** üstünə, yanaram,
Bu **atəşi** ana sor kim, yanar həvasından;
Firqət içində yürəgim gör ki, nə parə-parədir,
Bağrımı gör bu **qüssədən** kim necə yarə-yarədir
Qəmdə yanan bu aşiqə lütfi-inayət eyləgil,
Ey büt, əgərçi yürəgin mərməru səngi xarədir.*

Mənanı qüvvətləndirmək üçün sinonimlərə digər vahidlər də qoşulur: *yürəgim parə-parədir, bağrım ... yarə-yarədir, qəmdə yanan və s.* Beləliklə də firqətdən (ayrılıqdan) ürəyi paralanan, qüssədən bağı yara olan, qəm odunda yanan aşiq obrazının çəkdiyi (*firqət* sözü *qəm*, *qüssə* sözlərinə mətni sinonim olur) ayrılıq kədərinin ağırlığı, şiddəti söz-söz artır.

Sübhədən vaxtında kim, bülbül **fəğanın** başlar,
Ahım artar şöylə kim, axar gözümdən yaşlar.
Şöylə **fəryad** eylər ol biçarə bülbül **dərd** ilə
Kim onun **əfqanına fəryadə** gəldi daşlar.

Fəğan-ah-fəryad-dərd-əfqan sinonimik cərgənin beyt daxili üslubi funksiyası mübaligəni qüvvətləndirmək, həsrət acısının real emosionallığını, daşları fəryada gətirən ahın, fəğanın şiddətini təqdim etməkdir.

3. Nəsiminin əsərlərində işlənən bəzi sinonimlər koqnitiv-semantik funksiyasını dəyişərək əks qütblər yaradır.

*Bilmənəm **hurimisən**, yoxsa **mələik, ya pəri**,
Kim ki, gördü ay üzün, şərməndə oldu, xu tutar.
Bər kənarı-çəşmimə başğıl qədəm, ey **sərvinaz**,
Sərvə adətdir ki, məskən bər kənarı cu tutar.*

Gözəl konseptinin müxtəlif ifadə formaları: *huri, mələk, pəri, sərvnaz* sinonimlik yaradır. Nominativ mənada *huri* “cənnət əhlinə vəd edilən gözəl”, *mələk* “Allaha yaxın, fəvqəltəbii məxluq”, *pəri* “sehrbaz və cadugər”, *sərvnaz* “nazlı sərv, ucaboylu” mənalarını ifadə edir. Leksik vahidlərin hamısı klassik poeziyada *gözəl qız* birləşməsinin ekvivalentidir. *Bilmənəm və yoxsa* sözləri məzmunu gözəlin daxili aləminə yönləndirir, əlavə keyfiyyətləri açmağa yardım edir. Bu gözəl həm zahiri gözəlliyi, həm daxili xüsusiyyəti ilə ayı belə utanmağa məcbur edir. Bu zaman *huri* və *mələk* semantik tutumuna görə birləşir, *pəri* əks qütbə keçir. *Pəri* xarakterinə görə fərqli, aşıqı fitnəsi ilə başdan çıxaran “sehrbaz və cadugər” kimi nominativ məzmunu uyğun, bir qədər mənfi assosiasiya yaradır.

Günəşin qürsü nədən yer üzünə şölə verir

Yenə bir məşəldə nur nədir, nar nədir.

Şölə-alov, *nur*-ışığı, parlaqlıq, *nar*-cəhənnəm odu, alovu. Nominativ mənada *şölə, nur, nar* – od, alov, atəş mənalarını verir. Ancaq *şölə* və *nur* klassik poeziya dilində parlaq həyat verən yaşadan, *nar* isə əzabverici, məhvedici cəhənnəm istisini insana daddıran alovun simvoludur. Sinonimliyın yaratdığı təzad da məhz beytin bu dərin mənasında gizlənib günəşin üzərinə köçür-ö həm həyat verir, həm də məhv edir. Sinonimlər söz-söz, ifadə-ifadə, tərkib-tərkib, cümlə-cümlə dəyişir və dil əlvanlığı yaradır.

Antonimlər. Nəsiminin poetik dilində bədiliyi, emosionallığı, koqnitiv məzmunu gücləndirən dil vahidlərindən antonimlər xüsusi fəallığa malikdir.

Dünya-aləm, yer-göy, bütün külli-kainatın var olma qanunlarından biri əksliklərin vəhdətidir. Bu əkslik həyatın, kainatın inkişafına təkan verir. Nəsiminin dilində əksliklərin dil faktları-antonimlik sadəcə leksik vahidlərin əksliyi deyil, dünyaya filosof, alim baxışının, fəhmlə dərk edilmiş həqiqətlərin şair sözü ilə sadələşdirilmiş, bədii formada təqdim edilmişidir.

*Kəsb eyləməyən **axirəti** (1) anı **dəli** (2) bil
Ey **əql iyəsi** (2), **dünyayi** (1)-**qəddarə** yapışma.*

Axirət-dünya, dəli-əql iyəsi-birinci misradakı ifadələr öz antonim qarşılığını ikinci misrada tapır. Antonimlərlə həndəsi fiqur qurulur. Birinci misrada axirət önə çəkildiyi halda, ikinci misrada əql sahibi olmaq əsas fikir olur. Dünyanın qəddarlığı isə ağıla üstün verməyin vacibliyini anladır, düşünməyə çağırış kimi səslənir.

***Məhbusi-əzəl, yari-əbəd** var ikən, **ey yar**
Əğyar atəgin dutmavü **əğyarə** yapışma.*

Məhbusi-əzəl, yari-əbəd izafətləri yar sözünün sinonimi kimi işlənərək yarla əğyar savaşında birinciyə üstünlük verir. Əğyar əslində nominativ mənasından fərqli, termin səciyyəli funksiya daşıyır, nəfs mənasında işlənir (26, s. 74).

*Nagəhan könlümə düşdü şurişi-qovğayi-eşq,
Aqili divanə qıldı aqibət sevdayi-eşq.*

Aqil və *divanə* antonimlərinin bir subyektə aid edilməsi eşq yolçuluğu və aşıqlıq halının bədii təqdiminə xidmət edir. Bu sufizmdə ağıl və qəlb ziddiyyətinə işarə edərək ağılı başdan alan, aqili divanə qılan eşq bəlası, sevda yolunun çətinliyi ilə

birlikdə aşiqin portretini yaradır. Obraza xüsusi cizgilər əlavə edilir, Məcnun xatırlanır.

*Heç **gündüz** olmaz **gecəsiz**, heç **fərəh** olmaz **qəmsiz**,
Sən nə **qış** oldun ki, sənin tazə **baharın** yox imiş.*

Gündüz-gecə, fərəh-qəm, qış-bahar antonimləri dünya həyatının emosional yaşantıları ilə ömür anlayışını, ömrün zaman keçidlərinin və nəticənin dərk edilməsini aydınlaşdırır.

*Aşiq qatında **küfr** ilə **islam** birdir,
Hər qanda məskən eyləsə aşiq əmirdir.*

Küfr və islam sözləri mexaniki olaraq kafir və mömin ziddiyyətini qabardır. Lakin həqiqi aşıqlər üçün ziddiyyət anlayışı yoxdur, küfr də, din də birdir. Beytdə aşiqin statusu, dərəcəsi yüksək tutulur, *aşiq əmirdir* hökmü ilə möhürlənir.

Sinonim və antonimlərdən istifadə edilməsi Nəsiminin çevik poetik dil manevrlərindəndir. Koqnitiv-semantik mahiyyətinə görə bu leksik vahidlərdən kəsrət və vəhdət konseptlərini anlatmaq məqsədilə istifadə olunur: *uçmaq-cənnət, rizvan-cənnət bağçası, damu-cəhənnəm, niran-odlu cəhənnəm, dana-alim, nadan-cahil, biliksiz, in-bu, an-o, zahid*-Allah adamı, ibadətlə məşğul olan, *abid*-ibadət edən, *asi*-üsyankar, günahkar, itaət etməyən, *fasiq*-pis işlər görən, *mömin*-dindar, *kafir*-dinsiz. Sadalanan bütün əlamətlər "Mən" də birləşir:

*Uçmaq ilə rizvan mənəm, damu ilə niran mənəm,
Dana ilə nadan mənəm, həm inü həm an olmuşam.
Zahid mənəm, abid mənəm, asi mənəm, fasiq mənəm,
Mö'min mənəm, kafir mənəm, mən külli-insan olmuşam*

Omonimlər. Semantik söz qrupları içərisində bədiilik funksiyasına görə sinonim və antonimlərlə müqayisədə omonimlər passiv üslubi səciyyədədir. Bununla belə, İ.Nəsiminin klassik dilində omonimlərdən ibarət maraqlı dil faktlarına rast gəlmək olur:

Çin-topa-toplayan, yığan; doğru, düzgün, səhih; qıvrım, buruq; ölkə adı

*Ey yüzün bağında sünbül, lalə **çin**
Arizündür gül, saçındır miski-**Çin**
Ey sözün toğru hədisün cümlə **çin**
Düşdi ənbər **çin** saçundan miski-**Çin***

Dar-ev mənzil, məskən

*Dərdü ğəm ilə yandı könül yar bulunmaz
Çox **darü**-diyar istədi dəyyar(sakin) bulanmaz;
Dar-ensiz*

*Mənsuri-eşqə axirətin **dari** oldu dar
Ol **darə** gəl ki, ta görəsin anda **darumi**.*

Dar-dar ağacı

***Darə** çıx ey aşiq onda soylə ənəlhəq
Aşiq olanın həqqə başı **dar** ilə xoşdur.*

Yar-ağız suyu

İnhar kibi gətirdi cuşə

***Ağzun yaru** çeşməyi-həyatı*

Yar-dost sevgili, köməkçi

*Çü yar ilə **yar** oldu Nəsimi*

Nə ğəm gər xəlqi aləm olsa əğyar

Yar – yarmaq mənasında

Yüzmək-üzmək

*Vəhdətin bəhrində çün kim **yüzərəm***

*Gövhəri ol bəhr içində düzərəm.
Yüzmək-soymaq, dərinini çıxarmaq
İki yüzlünün dərisin **yüzərəm**
Mədəni-bəhri ələkdən düzərəm;
Al- hiylə, qırmızı rəng
Nuri-təcəlli şöləsi düşdü əzəldə alına (alın)
Gözlərimin bu rəng ilə yaşı boyandı **alına** (al – qırmızı rəng);
Kimsə ağərçi istəməz düşməgi fitnəyə, vəli,
Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünün alına (hiylə)*

Beytdə *fitnə* və *al* vahidlərinin sinonimliyi, *al* sözünün omonimliyi, *alın* omoformu bədiilik üçün uğurlu vasitə olur. *Nuri-təcəlli şöləsi düşdü alına*-alında nur işıq olmaq və ya üzü nurlanmaq, **gözlərimin yaşı boyandı alına**-qanlı göz yaşı tökmək, *düşmüşəm alə gözünün alına*-gözlərinin sehri-nə, hiyləsinə düşmək kimi məzmun əlvanlığına *düşmək* feilinin təkrarı xüsusi rəng qatır.

Frazeologizmlər. Nəsimi dilinin xəlqiliyini təmin edən vahidlərdən frazeoloji ifadələr səciyyəvi xüsusiyyəti ilə seçilir. Xəlqilik onun dilinin bütün qatlarında özünü göstərir, milli leksikanın işlənmə faizində, frazeoloji vahidlərdən istifadə edilməsində, danışq dilinə məxsus müxtəlif ixtisarlar və s. şəkildə təzahür edir. Xəlqilik dilin sadə, anlaşılıqlı və xalq dilinə yaxınlığı deməkdir. Burada xalq dili üçün işlək leksik vahidlər, eləcə də frazeoloji ifadələrdən istifadə əsas rol oynayır. "Frazeologiya şairin dilini xəlqiləşdirməklə bərabər, həm də canlı edir, ifadə yığcamlığına səbəb olur, obrazlılıq qabarığı verir, nüfuzedicilik gətirir" (27, s. 111). Nəsiminin dilində *yürəgi kabab olmaq, başından tüstü çıxmaq,*

bel bağlamaq, min dilli, barmaqla göstərmək, ağız açmaq, əl vermək, gözü döymək, başına qiyamət qopmaq, qanına susamaq, qanı qaynamaq, bir pula dəymək, şəkər dilli, ağı qaradan seçmək, ağız açmaq, əcəl yeli, baş qoymaq, başa qaxmaq, könül vermək, qanına susamaq və s. vahidlər xüsusi işləkliyə malikdir. Onun dilində, hətta qarğış xarakterli ifadələrə də təsadüf edilir. *Firqətin dərdi məni bixabi-giryan eylədi. Düşmənin ömri dükənsin, bəxti bidar olmasın* (bax: 28, s. 216-217; 24, s. 60-61; 13, s. 150). Dildə frazeoloji vahidlərin müəyyən bir hissəsi somatik adlarla ifadə olunur. Semantik şaxələnmə nəticəsində somatik adlar fərqli məzmunlar, əlvan məna çalarları və ətraf ələmlə əlaqə yaradır, ifadə sistemini asanlaşdırır.

*Əgər beş gündə bu dövrən sənə əl versə ey aqıl
Ki şadlıq göstərər bir dəm, dönər yüz min məlal eylər.*

Beytdə iki qütb görünür: biri dövrən, digəri aqıl. Bir *əl versə* frazeoloji birləşməsinin, yəni *sənə dostluq əlini uzatsa, sənə sərfəli olsa, səninlə yaxınlaşsa, sənə kömək etsə* kimi məna tutumlarının hamısı insan münasibətləri çərçivəsindədir. İnsana aid hərəkət mücərrəd olan dövrənin üzərinə köçürülür və dövrən bir surətə, bir obraza çevrilir. Müəllif əlavə ifadələrlə, metaforik dillə canlı varlıq kimi dövrənin əsil mahiyyətini açır: *şadlıq göstərər, dönər, yüz min məlal eylər. Əl versə* ifadəsi ilə dövrən faniliyin rəmzi kimi mücərrəddən, qeyri-anlaşıqlı məfhumdan, daha dəqiq qavranılan, konkret anlayışa keçir.

Frazeoloji vahidlər informativliklə yanaşı, anlama çevikliyi təmin edir:

Əzazilin sözün dutma, anın vəfasına uyma;

*Yalançı nəfsə uymuşsan, qucarsan dünyayı niçin
(dünya bağlanmaq)*

Yoluna baş qoymuşam zarü-nizarü xəstədil;

Əğyar atəgin tutma və əğyarə yapışma;

Nəsimi necə vəsf etsin ki, hüsnün binəhayətdir,

Tutuldu dili əflakın, sual etdim cavabından.

Şair sanki sonsuz, heç bir ifadəyə sığışmayan gözəlliyi vəsf etməkdə aciz qalır, çünki bütün göylər, ulduzlu kainat bu gözəllik qarşısında lal olur, dili tutulur. Beytin mənası *dili tutulmaq* və *vəsf etmək* ifadələrində cəmlənir. İlk baxışda bunlar əks mənə yaradan ifadələrdir. Ancaq vəsf etmək təsdiqdə işlənsə də, *necə* sualı ona mənaca inkarlıq verir və mətndə vəsf edə bilməz ifadəsi ilə dili tutulmaq eyni bir prosesi müxtəlif tərəflərdən izah edən vahidlər kimi çıxış edir. *Dil* sözü bir tərəfdə *tutuldu* feili ilə, digər tərəfdən *əflak* ismi ilə qrammatik əlaqə yaradır. Misrada əflakın dili və tutuldu dili ifadələri insana məxsus olan əlaməti göylərin, asimanın, ulduzlar aləminin üzərinə köçürür. Bir neçə poetik proses icra olunur. Asimanın, səmanın danışması mübaliğə olaraq vəsf olunanın sonsuz əzəmətini üzə çıxarır. Bu zaman birinci şəxsin təkində olan sual etdim ifadəsi insan və əflak arasında semantik rabitə yaradır. Dünya, aləm və insan, yaradan və insan, ilahi gözəllik və onun əyani surəti - obrazlar olaraq misranın fəlsəfi rəngini tamamlayır. Bütöv qəzəldən duyulan mənaya görə burada söhbət ilahi nurun təsvirindən gədir.

M. Cahangirov Nəsiminin dilindəki xəlqiliyin hikmətli xalq ifadələrindən geniş və məqsədyönlü istifadə ilə şərtləndiyini qeyd edir (9, s. 78). Nəsimi bədii yaradıcılığında ***xalq dilindən gələn məsəl və ifadələri*** asanlıqla poetik vasitəyə

çevirməklə milli koloriti saxlayır və məna tutumunu artırır, bu da xəlqiliyi təmin edir.

Şöylə yanır cigərimdə ey sənəm, eşqin odu,

*Kim **tutuşmuş şöləsindən həm quru, həm yaşlar** -*

Qurunun oduna yaş da yanar ifadəsi;

Doğru söz doğrulara acı dəgül- Doğru söz acı olar ifadəsinin əksi;

Dünya turacaq yer dəgül ey can səfər eylə

Aldanma anun alinə, andan həzər eylə;

*Sadiq oldur **könlünü dili ilə düz eyləyə***

***Əgri dildən** nəsnə gəlməz, durmuşam inkarına* -Doğruya zaval yoxdur;

Qoy keç bu dünyanın varın, bu murdardan yuyun, arın

*Nagah bir gün **əcəl yeli urur ömrün çıraqına***- Dünya fanidir ifadəsi;

*Çün hər nə kim, **əkərsən anı biçərsən axır,***

Dünyada əkmə anı, kim adı oldu üsyan.

*Tərk eylə səyyiatı, **saleh əməl qazan** kim,*

K'anın cəzası həqdən həm lütf imiş, həm ehsan;

*Dedilər, ey Nəsimi, **doğruya yoxdur zaval;***

Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,

Aqibət əslinə gələr xeyr ilə şər.

Nəsiminin dilində obrazlılıq və bədiilik. Nəsimi şeirlərinin dili bədiilik, obrazlılıq faktları ilə zəngindir. Onun dilində bədiiliyi və obrazlılığı təmin edən lövhələr, təşbehlər, mübaligələr, epitetlər və digər vasitələr üslub dolğunluğu yaradır. Nəsimi bahar lövhələri ilə rəssam tablosu çəkir:

Bahar oldu, gəl, ey dilbər, tamaşa qıl, bu gülzarə,

Buraxdı qönçələr pərdə bəşarət bülbüli-zarə

*Şəqayiq pərdədən çıxdı, boyandı bağ ilə bostan,
İrişdi gülşəni-hüsnün boyandı rəngi əzharə.
Çəmənlər müxtəlif oldu hezar əlvan çiçəklərdən
Açıldı laləvü nəsrin, şükufə gəldi əşcarə (ağaclar)
Açıldı nərgizü lalə, tutubdur yasəmən çadır,
Söyüdlər, arğəvan titrər, qamışlar bəndi ənharə
**Yığıldı canına canı, dəmi İsa Nəsiminin,
Vüsali-dərdinə dərman irişdi cani-bimarə.***

Belə lövhələr təsəvvüf ədəbiyyatında ruhi təkamül yolunda olan aşıqın yüksək hal yaşantısını təqdim edir və qəzəlin sonuncu beyti də bu fikri təsdiqləyir: İsa dəmi gəldi (yaradana qovuşma), vüsəl dərdi çəkən xəstə canın dərdinə dərman tapıldı.

Nəsiminin zəngin təbiət təsvirləri, bahar lövhələri estetik zövq aşılamaqla yanaşı, ruh yüksəkliyi yaradır, nikbinlik, mübarizlik təlqin edir:

*Bahar gəldi, bahar gəldi, yaşıl geydi bahar gəldi,
Uzaqlaş qüssədən, ey dil, əlində mey nigar gəldi.
Çəməndə fəsligüldür bu, ləbində cami-mey saqi,
Qənimət bil bu dövrani-səmadan böylə car gəldi*

Nəsiminin şeir dili bənzətmələrin zənginliyi ilə diqqəti çəkir.

***Yüzi nuri-ilahimdir, münəvvər şəmsü mahımdır,
Könül təxtində şahımdır ki, zirək şəhriyarımdır;
Doğruyam eşqində ox tək, gözlərin tanıq durur.
Qəddimi neçin kaman etmək dilərsən etməgil.***

Və ya;

Getmək istərsən gözümdən dəmbədəm yaşım kimi,

*Canımı təndən rəvan etmək dilərsin, etməgil;
Ta gördü günəş ay üzünü, dərbədar oldu,- günəş gizləndi
Bədr ayə zəval irdivü dövri-qəmər oldu.*

Bədii təyinlər:

*Ey gülüm, ey sünbülüm, ey munisim, vey ənbərim,
Ey mənim noğlum, meyim, həbbim, nəbatım, şəkkərim.
Ey həbibim, ey təbibim, ey bütüm, ey həmdəməm,
Ey rəfiqim, ey şəfiqim, ey nədümü dilbərim.
Ey baharım, ey nigarım, ey şikarım, şahidim.
Ey hərifim, ey zərifim, ey şərifim, sərvərim.*

Müxtəlif semantik yük daşıyan leksik vahidlər bədii təyin vəzifəsində işlənir. Eпитetlər qruplaşdırılaraq, ardıcılıqla yeri-göyü, canlı-cansız aləmi, bütövlükdə gözəl olan hər bir şeyi bir obyektə -sevgiliyə yönəldir. Keyfiyyətlər konkret və mücərrəd mənalı sözlərlə sıralanır. Adi insanın bütün bu keyfiyyətləri özündə birləşdirməsi mümkün deyil. Deməli, epitetlər batini gözlə görünən ideal gözəlliyi tərənnüm edir, bu mükəmməllik və ideallıqda yaradan nəzərdə tutulur. Beləliklə, fəlsəfi düşüncə və lirik romantika, mücərrəd və real olan vəhdət yaradır.

Mübaligələr:

*Firqətin dərdindən ey can, **yürəgim qan oldu, gəl**
Gözlərim yaşı cahanı **tutdu tufan oldu gəl.***

Beytin bədiiliyini *yürəgi qan olmaq* frazeologizminin təqdim etdiyi emosional yaşantı, bu yaşantının mübaligəli ifadəsi təmin edir: aşıqın göz yaşları dünyanı selə qərç edir, tufan qopur.

Çıxdı içimdən tütün, çərxi boyadı bütün,

*Gör ki nə atəşdəyəm, gör nə qədər yanaram;
Günəş dutuldu dedilər, nəzər qıldım cəmalına
Yüzünə zülfüdür düşmüş bu el yanlış xəyal eylər.-*

Bu beytdə obyekt və hadisə bənzətmələrindən istifadə edilmişdir. Gözəlin üzünü günəşə bənzədilir. Gözəlin üzünə qara saçların düşməsi, onu gizlətməsi günəş tutulması hadisəsi ilə paralelləşdirilərək müqayisə olunur. İlk mənada bu misra bənzətmələrlə diqqəti çəkir. Əslində məcazın yaratdığı mübaligə fonunda batini-rəmzi mənə təqdim edilir. Dedilər, yəni Nəsimi demir, bunu qəlb gözü bağlı olanlar, həqiqət nurunu görə bilməyənlər, yanlışığa düşənlər deyir ki, günəş tutuldu. Zülf sözünün rəmzi mənası maneə deməkdir (26, s. 88). Həqiqəti gizləyən maneələr, ancaq qəlb gözü bağlıları aldadır və onlar qaranlığın arxasındakı işığı görə bilmirlər. Həqiqət gizli gövhər, saç, tel gözün qarşısındakı maneədir. Görmək dərk etmək mənasını ifadə edir. Yalnız bu maneəni dəf etdikdə həqiqət işığı ilə daxili nurlanma prosesi gedə bilər.

İ.Nəsimi dilinin leksik xüsusiyyətlərini belə yekunlaşdırmaq olar:

1) Nəsiminin dilində milli və alınma vahidlər paralel işlənilir. İşlənmə nisbətinə görə milli vahidlər öndədir;

2) Leksik vahidlərin məzmun bölgüsü əlvanlığı ilə seçilir;

3) Yaradıcılığının əsasında sufi-fəlsəfi düşüncə dayandığından fəlsəfi-dini elmi terminologiya xüsusi işləkliyə malikdir. Fəlsəfi düşüncənin açılmasında terminlərlə yanaşı adi işlək leksika və poetiklik yaradan dil vahidlərindən də istifadə edilir;

4) Nəsiminin dilində XIV əsrə qədər işlək olan türk-mənşəli xüsusi leksik qat vardır ki, onlar arxaıkləşməyə doğru gedir və Nəsimidən sonrakı dövrdə fəallığı azalmağa başlayır, XVII əsrin əvvəllərinə qədər bu proses başa çatır. Sonrakı mərhələlərdə seyrək halda rast gəlinir;

5) Nəsiminin dilində semantik söz qrupları geniş yer tutur, sənətkarın dilinin poetik zənginlik mənbəyi kimi seçilir;

6) Frazeoloji vahidlər, eləcə də canlı dilin söz və ifadə sistemi şairin dilinin xəlqiliyini təmin edir;

7) Bütövlükdə, Nəsiminin dili XIV əsr ədəbi dilinin leksik mənzərəsini tam əks etdirir, həmçinin böyük zaman kəsiyinə baxmayaraq, bu günümüz üçün də aydın və anlaşılıqdır.

Nəsimi dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu: bütün nitq hissələri, qrammatik kateqoriyalar, sintaktik formalar və digər linqvistik xüsusiyyətlər müəyyən fərqlərlə XIV əsr ədəbi dilində görünür. Nəsiminin dili isə leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə XIII-XIV əsrlər ədəbi dilinin norma mənzərəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Nəsiminin dili Azərbaycan dilinin nitq hissələri baxımından zəngindir. Bu günkü morfoloji quruluş onun dilində öz əksini tapır. Ə. Dəmirçizadə yazır: “Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarından, əsasən, şeir normaları tələbatına uyğun olaraq istifadə edilmiş və morfoloji, sintaktik normaların pozulmasına və beləliklə, anlaşılmaqlıq yaranmasına, demək olar ki, yol verilməmişdir” (13, s. 157). Onun fikrinə görə, “şairin əsərlərində Azərbaycan sözləri nitq hissələri baxımından da müxtəlif çalarlı və zəngindir“. Bu əsərlərdə isim, sifət, say, feil, hətta köməkçi nitq

hissələri „məna incəliklərini ifadə etmək üçün“ „rəngarəng üslubi məqamlarda işlənmişdir“ (13, s. 149). İsimlərdə milli və alınma mənşəli, sifətlərdə milli mənşəli vahidlərin işləkliyini diqqəti cəlb edir:

*Daldım yenə bir **bəhrə** ki, **ümman** dəxi bilməz,
Küfrün sözünü **dünyada iman** dəxi bilməz.
İnsan oluban **camə** geyib **dünyaya** gəldim,
İnsan sözünü **dünyada ehsan** dəxi bilməz.
*Ey badi-səba, var, **xəbəri yarə** ilət kim,
Hüdhüd dilidir bunu **Süleyman** dəxi bilməz.**

Beytlərdəki alınma mənşəli isimlər anlaşıqlıdır, bu gün də dildə işləkliyini saxlayır. Müasir dil üçün arxaikləşmiş alınma sözlər Nəsimi dövrünün leksik normasına daxildir:

***Zülfünə** **başın top** edibən qoydu Nəsimi,
Zülfün sözünü **dünyada çövkan** dəxi bilməz;
Dərdü qəm ilə yandı **könül, yar** bulunmaz,
*Çox **darü diyar** istədi, **dəyyar** bulanmaz;
Yaram, deyici çoxdurur, amma bəhəqiqət,
Fürsət gəlicək, **yari-vəfadar** bulanmaz;
Eşqə əlac istəmə, **dərdinə səbr** eylə, dur,
Gör ki, nə **dərman** qılır **yari-dilazar**ımız;
Kim ki, səni sevmədi, **eşqinə can** vermədi,
Yoxdur anın **həqqinə zərrəcə iqrar**ımız;
Zahid əgər **aşiqə münkir** olur, **qəm** degil,
Həq bizə oldu əyan, qalmaq **inkar**ımız;**

Nümunələrdən görüldüyü kimi isimlərdə milli və alınma paralelliyində üstünlük alınmalardadır. İsimlərlə müqə-

yisədə sifətlərdə milli mənşəli dil faktlarının növbələşmə intensivliyi millilik istiqamətindədir:

Düşdü könül **ala** gözün **ağ**ınavü **qərasına**,
Ayrıq anınla kimsənin **ağı** nədir, **qərası** nə?;
Çün bu **yalançı** dünyanın aqibəti **fəna** imiş,
Keç qamudan Nəsimitək, baxma anın bəqasınə;
Başıma **qutlu** ayağın gəldi basdı ol nigar,
Kölgəsi düşdü mana sərvi-xüramanın yenə;
Hicrin şərabı **acıdır**, müştəqə içirmə anı,
Nəçin ki, yar ol ağuyu içirməz, ey can, yarinə;
Ki, rüxün qiyamət eylər bu axırzaman içində.
Səni məndən **iraq**, ey can, necə ayıra zəmanə;
Qanı bir əhdü peymanı bütün yar?
Qanı bir qövlü **gerçək**, **doğru** dildar?;
Qanı həqqi bilən bir **gerçək** ər kim,
Ola **doğru** anın dilində göftar?;
Zərd oldı yenə şahidi-simin nur çəmən,
Geydi biri **qızıl**, biri **yaşıl**, biri **qara**.;
Dilbərə, dil səndən **özgə** bir dəxi yar istəməz.
Şəha, könlüm pərişan oldu sənsiz,
Cigərim **dopdolu** qan oldu sənsiz.;

Milli mənşəli sifətlərin böyük əksəriyyəti müasir ədəbi dil faktı kimi işləkliyini qoruyub saxlayır.

Çün müyəssər oldu vəslin, **qeyri** didar istəməz;
Gəlgil ki, müştəq olmuşam **şirin** ləbin gül qəndinə;
Hüsnündən, ey şəmsü qəmə, afaqə düşdü fitnələr,
Kimdir yetən **əndişəsiz** zülfü rüxün əsrarinə;

Alınma və milli mənşəli sifətlər ayrılıqda işləndiyi kimi, bir beytin icərisində məzmunun çatdırılmasına xidmət edir:

Qara qaşının, gözünün adı Qövsü Müştəridir,
Üzünü niqab içində, yaşır, ey qəmər surətlü;
Nəsimi quluna qıl çarə, dərman
Ki, **canlı** gəldi, **bican** oldu **sənsiz**

Leksik tərkibdə olduğu kimi qrammatik quruluşda da Nəsimi dilində kəskin dəyişiklik baş vermir, ancaq yeddi əsrlik zaman məsafəsinə görə ədəbi dilin qrammatik normasına uyğun fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Bu cəhətlər dilin morfoloji normasının tarixi inkişaf xətti haqqında məlumat verir.

*Adinədir qiyamət, **ol** gündədir nədamət,
Ol gündə həşr **olisər, ol** gündə macəradır.
Kişi hər nəyi kim sevsə, odur həm zikri-təsbihi,
Netekim (necə ki), daima Vamiq dilində zikrdir Əzra;
Şol ala gözdən, ey könül, sana derəm ki, uş saqın;
Ol əzəli-həbib gör, ləmyəzəli təbib gör,
Qıl canını fəda **ana**, gör bu sūfati-basəfa;
Nuri-həqdən urma laf, ey **kəndisindən** bixəbər;
Nəsiminin kəlamından **eşitgil**;
Vəfasızdır cahan sən qılma bidad
Ey günəş üzlü həbibim şad **qılğıl** sən mənə;
Düzübən bu sözi, sazı mənəm **uş** zəbanə gəldim;*

Beytlərdə bir neçə arxaik qrammatik əlamət toplanır, bu isə dövrün morfoloji norması haqqında aydın təsəvvür yaradır.

*Gördü ki, tükənməz **yazuban** vəsf ilə şərhin,
Qatlanmadı bu dərdə, zəif oldu qələm şaq;
Ləbini canlara sordum ki, nədir əsli **deyü**,
Ruhi-qüdsi dəminə, nuri-mütəhhər dedilər;
Qəddi üzün hekayətin **esidəlidən**, ey sənəm,
Sərv gəlir xəyalıma, çöhrədən ərgəvan gedər;
Aləmdə bu gün **sənciləyin** yar kimin var,
Gər var desən, yox deməzəm, var? Kimin var?;
Könlümü al **ilən** aldı, şimdi can **istər** gözün,
Bunca şıltağı nədəndir aşiqi-şeyda **ilən**.*

Nəsiminin dilində nitq hissəsələri içərisində *saylar* üslubi cəhətdən özünəməxsus yer tutur və klassik poeziyada heç bir sənətkarın yaradıcılığında olmadığı qədər fəaldır, rəmzi, simvolik məna daşıyır. Saylar cüzi fonetik dəyişikliklə milliliyini saxlayan dil vahidlərdir. Ancaq onların poetik potensialı və məna çaları Nəsimi dilində daha genişdir. İşlənmə nisbətində görə miqdar sayları üstünlük təşkil edir, milli və alınma variantlarından istifadə olunur. Nəsimi dilində saylar təkcə kəmiyyət göstəricisi kimi işlənmir, koqnitiv semantika daşıyır. Üslubi cəhətdən 2 istiqamət özünü göstərir:

- 1) nominativ-kəmiyyət anlayışının ifadəsi;
- 2) rəmzi-kodlaşmış mənaların ifadəsi

Onun poeziya dilində say sistemi poetik-linqvistik, poetik-koqnitiv funksiya daşıyır. Nəsiminin əsərlərində istifadə edilən bu rəqəmlər kainatla, yaradılışla, maddi dünyanın fiziki quruluşu ilə bağlı elmi məlumatlar təqdim edir. Verilən məlumatlar şairin fəlsəfi düşüncəsinin açılmasına xidmət edir. *Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, yetmiş üç, yüz on*

səkkiz min və *s.* saylar onun fəlsəfi poeziyasında kəmiyyətlə bərabər sakral mənalar daşıyır: **Dörd** müxalif cəm olanda bil ki, əsması nədir, Elm ilə bilgil anın ismi müsəmması nədir?; **Doqquz** ata, **yeddi** ana, **dörd** tayadan ver xəbər, **Dü çəharü pəncü şeşin** saqü bünyası nədir?; **Üç yüz altmış altı** mənzil, **qırx səkkiz** yerdə mizan, **Sidrəvü kövsər** nədəndir, **nöh** fələkin gərdişi, **On iki** bürcü kəvakib cayı, mə'vası nədir?; **Zərrə** mə-nəm, **günəş** mənəm, **çar ilə pəncü şeş** mənəm, **Surəti gör** bə-yan ilə, çünki bəyana sığmazam; **Bu doqquz** çərxi-müəlləq nə-dən oldu tərtib, **Fələk** altında dönən kövkəbi-səyyar nədir?; **Hər** kişidə bir cübbəvü dəstar olur, amma **Min** başda **biri** layiqi-dəstar bulunmaz.

Nəsiminin dilində işlək olan, *iki* sayının vasitəsilə yaranan *iki cahan*, *iki aləm* birləşmələri daha geniş fəlsəfi mahiyyət daşıyır. “Məndə sığar iki cahan” qəzəlində isə iki sayı qəzəlin bütün beytlərindəki fəlsəfi məzmunu əhatə edir, düşüncəni ikilikdən vəhdətə istiqamətləndirir. *İki cahan* birləşməsindəki iki sayı bəzən yanlış olaraq *ikən* şəklində təqdim edilir. Şairin anadilli “Divan”ının əlyazmaları, elmi-tənqidi mətnlər, kütləvi nəşrlərinin heç birində sözün “ikən” variantına rast gəlinmir. İkinci tərəfdən isə Nəsimi qəzəllərinin linqvistik-poetik təhlili göstərir ki, şairin ictimai-fəlsəfi məzmunlu qəzəllərinin dilində “iki cahan” ifadəsi eyni semantik tutumda fəal işləkliyə malikdir. İki cahanın biri insan bədəninin timsalında maddi dünya, digəri isə insanın ruhunun aid olduğu ilahi və ya batini aləmdir. İnsan cismi və ruhu ilə iki cahanın keyfiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Bu fəlsəfi düşüncənin daha dərin qatları digər qəzəllərində də davam etdirilir, açıqlanır: *Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız, Surət bu aləm oldu bizə, ol məkanımız* beytindəki *bu cahan* və *özgə*

cahan ifadələri elə iki *cahanın* tərəfləri deməkdir. İkinci misrada isə tərəflər dəqiq göstərilir: 1) real yaşanan, cismin də aid olduğu surət aləmi-bu dünya, 2) ruhun əbədi məkanı olan ilahi aləm. Eyni qəzəlin digər beytində isə şair “*İki aləmdə məqsudum vüsalinə irişməkdir*”-deyərək fikirlərini bir az da genişləndirir və nəhayət, əsas məqsədə çatmaq yolunu göstərir: *Bu ikilik pərdəsindən keç, hicabi rəf qıl, Gəl bu birlik rövzənindən bax, bu sirrullahı gör.*

Nəsiminin rəmzi dilinin bu ifadə vahidlərinin mətndəki mənə tutumu, məzmun çaları dərin elmi şərh tələb edir:

Altı avaz, on iki pərdə yigirmi dörd şüab,
Həm rübabü ərgənünam, çəng ilə tənburuyam.

Yeddi rəqəminin mistik mahiyyəti beyt və misralarda sadalanır:

Yedi ayətlə yeddi xətt tamam
Yedi ə'za ki, yeddi ümmətdir.
Yedi qat yer, yedi dəxi gökdür,
Anla bu yeddiyi ki, külfətdir.
Nə durar yeddi bildiyin vadi,
Vəz'i nədir, bu ya nə hey'ətdir?

Üç rəqəmi də xüsusi üslubi mahiyyət daşıyır:

Üç əlif bir eyn ilə yazdım belə
Üç əlif bir eyn ilə gəlməz dilə
Üç əlif bir eyn ilə gəlsə belə,
Müstəid arif gərək ani billə;

Beytlərdə dünya və insan anlayışları saylar vasitəsilə fərqli təqdimat alır. Nəsimi saylardan istifadə etməklə diqqətli beyt və misraların, ümumilikdə qəzəlin koqnisiyasına yönləndirir:

Üç yüz altmış gündürür dövranımız
Altı kəz altmış olur, ey canımız;
Taliba, əvvəl qədəm üç dörd gərək,
Dördü dördür, dördünə üç dörd gərək;
Bir əllidir, iki yüz beş ki, qırq on yeddi hərflə oldu
Bu ismi zikr edən bil ki, yanılmadı cavabından.

Beytdə *bir əllidir* ifadəsindəki *bir* “birinci”, *iki* isə “ikinci” sıra sayının yerində işlənir. Yəni 1-ci 50-dir, “Quran”ın 50-ci surəsi, 2-ci 100 və 5 rəqəmləridir. 100 əbcəd hesabında *qaf* hərfidir. “Qaf” 50-ci surənin adıdır. Və nəhayət, hər iki ayədə işlənən sözlər 17 hərfin müxtəlif kombinasiyalarından ibarətdir. Bunlar aşağıdakı ərəb hərfləridir: *be, lam, kaf, zal, vav, əlif, he, qaf, cim, hə, mim, fe, ye, re, nun, sin, dal*.

Misrada “Qurani-kərim”in 50-ci “Qaf” surəsinin 5 və 40-cı ayələrinə işarə olunur. Bu ayələrdə deyilir: “5. Lakin onlara haqq [Quran] gəldikdə onu yalan saydılar. İndi onlar dolaşıqlıq, təşviş içindədirlər [sənə gah şair, gah sehrbaz, gah da kahin deyirlər]; 40. Gecənin bir vaxtında və səcdələrdən sonra da Onu şükür-sənə ilə təqdis et! [Axşam və gecə namazlarını, həmçinin əlavə namazları da qıl!]”. Hər iki ayə peyğəmbərə aiddir. Nurun onun üzündə təcəlli etməsi və qəzəlin də ilahi nur və ilahi gözəlliyə həsr edildiyi qəzəlin ümumi məzmunundan aydın olur (65, s. 156-162).

Şairin dilində qeyri-müəyyən sayların müasir və arxaik variantlarına rast gəlinir:

Dərdü qəm ilə yandı könül, yar bulunmaz,
Çox darü diyar istədi, dəyyar bulunmaz;
Yaram, deyici çoxdurur, amma bəhəqiqət,

*Fürsət gəlicək, yarı-vəfadar bulunmaz;
Xəlqin əməli azdı, könül yıxıcı öküş,
Bir xəstə könül yapıcı me'mar bulunmaz;*

Bu beytdəki öküş sayı göy türk yazılarında üküş şəklində işlənir.

*Var, dərdə təhəmmül qılı səbr eylə cəfaya,
Çün dil diləyi **əndəkü** **bisyar** bulunmaz;*

Əvəzləklərin tarixən dildə mövcud olan formaları Nəsiminin dilində də işləkdir:

*Ol ala gözdən, ey könül, **sana** derəm ki, **uş** saqın,;
Şol gözlərin kirpiginə aşiq necə seyd olmasın,
Gör kim, nə yaydandır gələn şol zəxmə mərhəm tirimiz,;
Ol əzəli-həbib gör, ləmyəzəli təbib gör,
Qıl canını fəda **ana**, gör bu sūfati-basəfa;
Eşqi-cəmalın məni **kəndüdə** məhv eylədi,
Oldu tamam **uşbu** gün eşq ilə bazarımız,;
Nuri-həqdən urma laf, ey **kəndisindən** bixəbər,;
Nəfsini bilməyən bu dəm qorxu **nədir**, **nə** bilsin ol,
Kəndözünü bilənlərə sud nədir, xətər nədir (Sud-qazanc, xeyir).*

Q. Bürhanəddinin dili ilə bağlı şərhə də deyildiyi kimi, *kəndi* və *öz* əvəzləkləri mənə tutumuna görə bəzən bir-birinin ekvivalenti kimi, bəzən isə fərqli semantikada işlənir; *kəndi*-maddi varlıq, bədən; *öz*-ruh məzmunu ifadə edir, insanın əsas özəyi, yəni ilahi mahiyyətinə işarədir. *Kəndözünü* insanın maddi və ruh varlığının vəhdətdə ifadə olunmasını təmin edir. *Öz* və *kəndi* əvəzləklərinin bu funksionallığı, belə

semantik ayrılmanı XI-XIV əsrlərin digər türkdilli abidələ-rində, xüsusilə təsəvvüf ədəbiyyatında görmək mümkündür.

*Qeybi-mütləq sirrini əgərçi pünhan göstərir,
Aşikarə **kəndözin** bər vəchi-insan göstərir;*

Sual əvəzlilikləri: *qancəru*-haraya, *qanı*-hanı, necə ki, nə üçün, *qanda*-harada, *qanğı*-hansı:

***Qanı** gerçəkliyin bir həqqə aşiq,
Qanı görmüş həqi bir əhli-didar?;
Qanda bir Leyli olursa, anda bir Məcnun olur,
Qanda bir gənc(xəzinə) açılırsa, onda itər başlar.;
Ey mana, mişkin saçından könlünü qurtar, deyən
Qanğı qafildir, səlasildən çözər divanəsi;*

Nəsimi dilində morfoloji dil faktlarının ixtisarla işlənməsi də müşahidə edilir. Belə ixtisarlar danışıq dilində mövcuddur və klassik şeir dilinin xəlqilik elementi hesab olunur:

*Bu taqü təmtəraqi **qo** ki, dövranı bu dünyanın (**qoy**)
Keçər hər növ ilə dutsan, gərək asan, gərək müşkül;
Səndən olalı ayrı mən, halımı gor, şikəstəyəm,
Qürbətə düşmüşəm qərib, ah, **nidəm, nidəm, nidəm?**;*

(nə edəm)

*Çün Nəsiminin məqamı Qaf imiş Ənqaləyin
Şol müəlla qədrə gər ali göhər dersəm, **nola!**; (**nə ola**)
Hafiz əgərçi **oxur** yövmi-yünadi, vəli, (**oxuyur**)
Sən bu nidayi ana sor ki, Bilali bilür;
Zahidi-nadana **söylən** özünü tərək eyləsin, (**söyləyin**)
Bu həqiqət aləmində olmasın inkar bir;*

Nəsiminin dilində qıpçaq-cağatay elementləri az da olsa, özünü göstərir. *Kəbənək geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin, Çünki **halımna** (halıma) mənim qılmadı nöqsan kəbənək; Qalmadı çeşmimdə nəm əzbəs ki, **ağlarmən** (ağlaram) müdam, Didəmin yaşı qurumaz, bəhri-ümman oldu, gəl; Bilmədin kim, **öznü** (özünü) sən, ey kəndisindən bixəbər, Birliyin haq bilmədin, qurtulmadın avarədən; Ehram **edirmən** (edirəm), əynimə bir don geyirdi haq.*

Sintaksis. T.Hacıyev qeyd edir ki, lüğət tərkibi nə qədər zəngin olsa da, Nəsimi dilinin təsirediciliyi bilavasitə sintaksisinin elastikliyi ilə bağlıdır (28, s. 220). Nəsiminin milli dilin sintaksisini bütün dil faktları ilə əks etdirən şeir dilində qeyri-təyini və təyini söz birləşmələrinin hər üç növü işləkdir. Bu söz birləşmələrinin tərəfləri milli, milli və alınma, alınma vahidlərdən ibarət ola bilər:

I növ: *Şirin dodaq-şirin ləb, ala göz, vəfalı yar, fani dünya, fani cahən, yalançı dünya və s.*

II növ: *üzün qatı, gözlərin alası, quş dili, ənalhəqq sirri, dodağın şərbəti, hüsnün təcəllisi (eyni qəlib-birinci tərəfdəki mənsubiyyət şəkilçisidir-sənin hüsnünün təcəllisi), gözüm nuru, camalın nuru, dil bazarçısı, dünya evi, fəna darı, bəqa darı və s.*

III növ: *gözlərimin sarayı, zülfünün sevdası, düşmənin ömrü, yarın sirri, aşiqin əsrarı, Nəsiminin qəmi, dünyanın sevgisi, dünya evinin səltənəti, həqqin surəti, dəhanın rümuзу ("ağzın sirri"-rümuзи-dəhan), eşqin bəlası, hicrin (hicranın) ğəmi və s.*

Bəzən misrada söz birləşməsinin tərəfləri yerini dəyişir, inversiya baş verir. Bu zaman söz birləşməsinə daxil olan

vahidlərin funksionallığında yerdəyişmə baş verir, nəticədə isə misranın və ya beytin informasiya bucaqları dəyişir:

Qiymətini dodağının (dodağının qiymətini) dəgmə xəsisə sorma kim,

Mən bilirəm ki, can ilə susamışam zülalinə;

*Gözlərinə əsir olan **halını könlümün** (könlümün halı) bilir*

Kim ki, bu halə düşmədi qoy vara kəndi halinə;

Sirri şol qara bənin (şol qara bənin sirri) çünki yanağı şərh edər,

Can, nə ola nisar edəm yanağın avü xalinə?

Bu beytlərdə *qiymət*, *hal*, *sirr* sözləri xüsusi vurğulanır, deməli, birləşmənin ikinci tərəfinin daşdığı məzmun önə çəkilir, təqdim edilən fikri poetik səviyyədə gücləndirir.

Milli sintaktik vahidlərlə yanaşı, əcnəbi janrın tələblərinə uyğun gələn ərəb, fars dillərinin söz birləşmələri, izafət tərkibləri də Nəsiminin şeir dili üçün işləkdir: *çəşməyi-abi-heyvan*, *yari-şirin*, *bəyani-küntü kənz*, *cənnəti-ədn*, *dünyayifani*, *bülbüli-aşiq*, *çəşmi-giryana*-(ağlar göz), *aşiqi-bimar*, *nərgisi-şəhla*, *sərvi-xuraman*, *ruhi-qüds*, *bərgi-nəsrin*, *nuri-səfa*, *bülbüli-şeyda*, *güli-xəndan*, *lölöi-şəhvar*, *vəsli-rux*, *sirri-əasma* və s.. Tərəflərdən birinin izafət birləşməsi ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə də təsadüf edilir:

Nuri-təcəlli sirrini yüzündə gördü gözlərim,

*Gör kim, nə surət bağlamış **bu çəşmi-giryana üstünə.***

Sintaktik dil faktlarından danışırkən sənətkarın dil təcrübəsində seçilən və xüsusi yer tutan bir məsələni, ərəb, fars izafət tərkibləri və birləşmələrinin leksik-qrammatik çevirmələrini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Nəsimi klassik dilin ərəb, fars izafətlərini söz birləşmələrinə çevirir, hər iki

variantdan üslub faktı kimi istifadə edir. Bu da qrammatikanın milliləşməsi istiqamətində sənətkarın dilçilik fəaliyyəti deməkdir. Q.Bürhanəddin dilində olan bu sintaktik üsul Nəsimi tərəfindən daha intensiv istifadə olunur. Ə.Dəmirçizadə bu çevirmələrin Nəsimi dilində üç növünü qeyd edir (13, s. 152):

1. Əcnəbi dilə aid olan tərkib, söz birləşməsi Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinə uyğunlaşdırılır, lakin birləşmənin vahidləri tərcümə olunmur:

zülfi-siyah-siyah zülf- zülfün səvadı (qara)

abi-həyat-həyat abı

tiri-mələmət-mələmət tiri

dünyayi-fani - fani dünya

ləbi-şirin-şirin ləb

2. İzafət tərkibi, əcnəbi söz birləşməsini təşkil edən sözdən biri Azərbaycan dilinə tərcümə edilir:

dili-xəstə - xəstə könül

yari-vəfadar - vəfalı yar (-lı milli mənşəli şəkilçidir)

buyi-zülf – saçın buyı

kəc nəzər - əgri nəzər

zülfi-siyah - qara zülf (saçın səvadı)

abi-həyat - həyat suyu

ləbi-şirin - şirin dodaq

3. Əcnəbi dilin tərkiblərini təşkil edən hər iki söz tərcümə olunur, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna uyğun birləşmələr şəklində istifadə olunur:

zülfi-siyah – qara saç

abi-həyat // abi-heyvan – dirilik suyu

ceşmi-siyah – qara göz

mənti-üt-teyr – quş dili

buyi-zülf – saçın kokusu

Bu vahidlər vəznə, məzmunə və s. görə seçilərək müvafiq şəkildə işlənir.

Nəsimi sintaksisdə çevik maneurlər edir. Dilin bütün sistemini fikrin çevik və dəqiq anlaşılmasına yönəldir. Danışiq nitqinə məxsus cümlələrin işləkliyi ilə danışiq ahəngi, ritmli təhkiyə yaradır.

*Bivəfa dünyadan usandı könül,
Yox dedi, dünyanı yox sandı könül,
Düşdü eşqin oduna yandı könül,
Vəhdətin qəndabinə qandı könül;
Çəkməyən eşqin bəlasın, görməyən hicrin qəmin
Dərdi dərmansızdır, anın çarə yox dərmanına.*

Burada adi danışiq sintaksisi, nəsr cümlələr poetiklik funksiyasını yerinə yetirir. Və yaxud şair müxtəlif sintaktik qəliblərdən istifadə edir. Cümlə qəlibləri sintaqmatik bölgü yaradır, bu isə diqqətin mənaya yönəlməsini sürətləndirir:

*Heç gündüz olmaz gecəsiz, heç fərəh olmaz qəmsiz,
Sən nə qış oldun ki, sənin tazə baharın yox imiş;
Canda ki eşq olmadı, dildə xəbər nə fəidə?
Gözdə ki, görmək olmadı, nuri-bəsər nə fəidə;
Əzazilin sözün dutma, anın vəfasına uyma,
Ki iblisə uyan olmaz, könül məqsudinə vasil;
Uğramaz aşiqdən özgə (heç kəs) şol oxun peykanına
Sevgilimin sevgisindən özgə (heç nə) sığmaz könlümə;
Ol (adam) ki bu sirri bilür, oldu şahi Misri-vücut;
Ey səba, uğraşduğunca şol xuraman sərvə tuş,
Bəndən (mənim tərəfindən) öp anun ayağın, səcdə qıl balasınə
Nəsiminin dilində tez-tez təsadüf edilən xüsusiyyətlərdən biri də həmcins üzvlərin fəallığıdır.*

*Tir mənən, kəman mənəm, pır mənəm cavan mənəm
Dövləti çavidan mənə, ayinədanə sığmazam;
Uçmaq ilə rizvan mənəm, damu ilə neyrən mənəm
Dana ilə nadan mənəm, həm inü həm an olmuşam*
Xitablar, sual cümlələri, əmr cümlələri şairin dilində xüsusi üslubi fiqur kimi iştirak edir.

Ey Nəsimi, *sirri –həqqin məhrəmi sənsən bu gün,
Söylədin qüdrət diliylən məniyi əsrar məst;
Ey könül*, *onun evi sən, səndə zühur eylədi həq,
Bəhri-mühit oldu adın həddü kənarın yox imiş;
Gəl ey Hüseyn*, *same ol, sən ruhi-qüdsidən yana
Gördün yaqın çün hər nəfəs avazeyi -Quran gəlir;*

Sual cümlələri və ritorik sualların içərisində hazır olan cavablar dərkətmə prosesinin dərinləşməsinə xidmət edir:

*Sən ki, həqdən özünü ayrı sanırsan, məgər
Səndə üsul ayəti həbli-vərid olmadı?;
Kim ki, həqqi pərdəsiz üzündə, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər ana bibəsər dersəm, nola?;
Adəmi növ'ində mislin görmədi dövri-fələk,
Şol cəhətdən gər sana xeyrül-bəşər dersəm, nola?*

Nəsiminin dilində **əmr cümlələri** xüsusi işləkliyə malikdir. Əmr cümlələri üslubi-koqnitiv funksiya daşıyır, sənətkar və oxucu ünsiyyətini, düşüncə, fikir rəbitəsini gücləndirir:

*Səndə ara, istə səni,
Ta bulasan səndə səni,
Sən sənə yar ol, bu anı,
Sanma ki, yarın yox imiş;*

*Xuda saxla Nəsimini sirr içrə
Fələk fanidürür, baqi uğanım;
Dünyanın sevgisi ağır yük imiş, məndən eşit,
Nəfsini yük etmə ana, ey səbükbar, istəmə!;
Başını top eyləgil, gir vəhdətin meydanına,
Ey könül, müştəq isən gər zülfünün çövkənina!;
Ey ozundən bixəbər, qafil oyan!
Həqdən olma yadu həm batıl, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan!*

Tədqiqatlarda Nəsiminin tərcümə dili haqqında da məlumat verilir. Onun Marağalı Əvhədidən etdiyi qəsidənin tərcüməsi mükəmməl, klassik tərcümə nümunəsi hesab olunur. Tərcümə-nəzirə nümunəsində əslindəki bəhrin ritmi və bədiiyi qorunur. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”, “Hədisi-ərbəin” tərcümələri Nəsiminin tərcümə işinin davamı sayılır (28, s. 225-226).

Beləliklə, Nəsimi “Dədə Qorqud” dil ənənəsini tamamlayır, Füzuli dilinə keçidin əsasını hazırlayır. Onun yaradıcılığı bütün dil xüsusiyyətlərinə, norma keyfiyyətlərinə görə bir yarımmərhələnin sonu, ikinci yarımmərhələnin əvvəli hesab olunur. Nəsiminin yaradıcılığında dilin qrammatikası və elmi fəlsəfi düşüncənin vəhdəti mükəmməl səviyyədə təqdim olunur. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, bütün sonrakı klassik ədəbiyyat Nəsiminin poeziyası və poetik dili üzərində dayanaraq formalaşır. Ondan sonra gələn bütün sənətkarlar, Nəsimi məktəbini bilavasitə davam etdirir, hər biri özünəməxsus bir yol seçir.

Mövzu üzrə suallar

1. Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dili tarixində rolu nədən ibarətdir?
2. Nəsiminin fəlsəfi görüşləri şeir dilində necə əks olunur?
3. Nəsimi dilinin əsas leksik xüsusiyyətlərini necə səciyyələndirmək olar?
4. Milli və alınma leksikanın işlənmə tezliyi şairin dilində hansı nisbətdə əks olunur?
5. Nəsiminin dilində semantik söz qruplarının üslubi funksionallığı necə müəyyənləşir?
6. Lirik və fəlsəfi məzmunun ifadəsində leksik vahidlərin işlənmə spesifikasiyası necə müəyyənləşir?
7. Nəsimi dilində morfoloji quruluş necə əks olunur, müasir dillə müqayisədə hansı əlamətdar cəhətlər müşahidə olunur?
8. Hansı nitq hissəsi Nəsiminin dilində xüsusi üslubi səciyyə daşıyır?
9. İzafət birləşmələrinin çevrilmələri Nəsimi dilində hansı intensivlikdə işlənir?
10. Nəsiminin dilində cümlə tipləri necə müəyyənləşir?

XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-siyasi tarixi şərait. Ədəbi dilin bütün mərhələlərində olduğu kimi, XV-XVI əsrlərdə də tarixi ictimai-siyasi şərait dilin inkişafına müxtəlif istiqamətlərdə təsir edir. T. Hacıyev XV-XVI əsrlərin Azərbaycan xalqının tarixində xüsusi bir mərhələ olması barədə ətraflı məlumat verir və bu dövrdə ədəbi dili müəyyənləşdirən amilləri təqdim edir. Bu tarixi amillərdən biri XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq daxili nifaq nəticəsində Teymurilər hakimiyyətinin zəifləməsi Azərbaycan feodallarının müstəqil milli hakimiyyət yaratması idi. XV əsrin əvvəllərindən hakimiyyətə keçən Qaraqoyunlular Cənubi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Gürcüstan və Ərəb İraqında da hakim mövqeyə malik olurlar. Qaraqoyunluların paytaxtı Təbriz böyük mədəniyyət mərkəzinə çevrilir. Hakimiyyətin güclənməsi dövlətin içəri-sində elmin, mədəniyyətin inkişafına təsir edirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin oğlu Mirzə Cahənşah Həqiqi dövrünün gözəl təbli şairlərindən idi. Sufi təriqətli şeirləri ilə şöhrət qazanmışdı. Söz sənəti ilə yanaşı rəssamlıq, musiqi sənətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Əsrin ortalarından Qaraqoyunluların hakimiyyəti zəifləyir, bundan istifadə edən Ağqoyunlular sülaləsi Uzun Həsənin başçılığı ilə hakimiyyət başına gəlir (28, s. 230-231). Kür çayının şimal hissəsində Şirvan müstəqil dövlət kimi yaşayır. Kürün cənubunda XV əsrin 60-cı illərinə qədər Qaraqoyunlular (1410-1468) sonra isə Ağqoyunlular (1468-1501) dövləti mövcud olur. Hər iki hakimiyyət dövründə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq üçün cəhdlər edilir. Ancaq bu, Səfəvilərin

hakimiyyəti dövründə mümkün olur və reallaşır. Bununla belə, tədqiqatlarda qeyd olunur ki, “Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması və onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha fəal cəlb olunmuş, onun Qərbi Avropa və Şərqi ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri daha da güclənmişdir” (21, s. 7). XV əsrin sonunda yaranan Səfəvilər XVI əsrin əvvəllərindən ölkənin şimalı ilə cənubunu bir dövlət daxilində birləşdirir. Şah İsmayılın yaratdığı mərkəzləşmiş dövlətin sərhədləri Kiçik Asiyadan Orta Asiyaya, Şirvandan İraqa qədər uzanırdı və Şərqi böyük mədəniyyət mərkəzlərini əhatə edirdi (Bax: 36, s. 273-274). Siyasi cəhətdən Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin fəaliyyəti və digər ekstralinqvistik faktorların yönəldici təsiri ilə ədəbi dilin funksional üslub dairəsi genişlənir və nüfuzu artır (Bax: 9, s. 99).

Bu dövrdə Azərbaycan həm ictimai-siyasi cəhətdən, həm də mədəni-elmi cəhətdən yeni yüksəliş mərhələsinə daxil olur. XV əsrdə fəlsəfə sahəsində Seyid Yəhya Şirvani, tarix, coğrafiya sahəsində Əbdürrəşid Bakuvinin əsərləri bütün şərqdə şöhrət tapmışdı. XV əsr nadir ud ustası, musiqiçiləri haqqında dərslərin müəllifi, musiqişünas Əbdülqadir Məraği, Şərqi Rafaeli adlandırılan Azərbaycan rəssamı Kəmaləddin Behzad Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndəsi kimi bu dövrdə yaşayıb yaratmışlar. Təbrizdə Dövlətxana, Göy məscid, Nasiriyyə mədrəsəsi, Həştbehişt binaları, Bakıda Xan sarayı XV-XVI əsrin memarlıq yadigarıdır (27, s. 119).

Tədqiqatlar göstərir ki, “XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Təbriz kitab sənəti – kitabdarlıq sürətlə inkişaf edir. Ş.İ.Xətəinin bilavasitə himayəsi sayəsində saray kitabxanası böyüyür, zənginləşir, məşhur sənətkarların əsərləri burada

toplanır, xəttatlar onların üzünü köçürürlər və eyni zamanda səfəvi ideologiyası ilə səsleşən bir çox dini, əxlaqi, bədii və s. əsərlər fars və ərəb dillərindən ana dilinə tərcümə olunur” (36, s. 279; 18, s. 6-7). Siyasi-ictimai-mədəni hadisələr fonunda Azərbaycanı inkişaf edir. Q.Bürhanəddin ənənəsinin davamı XV-XVI əslərdə də görünür. Hökmdar öz doğma dilində əsərlər yazır və bu dili qoruyur. Bunun nəticəsində Azərbaycan türkcəsində yazan sənətkarlar himayə olunur və nəhayət, hökmdarın ana dilində yazdığını görən şairlər Azərbaycan dilində yazmağa xüsusi cəhd göstərirlər. Belə bir şərait ədəbi dilin geniş əhatədə inkişafına imkan yaradır (28, s. 250). Cahanşah Həqiqinin sarayında Azərbaycan və fars dillərində yazan şairlər toplanır. Şah İsmayılın sarayında Həbibinin başçılıq etdiyi şairlər məclisi fəaliyyət göstərir. Həmin dövrlərdə Hamidi, Xəlili, Kişvəri, Süruri, Tüfeyli, Şahi, “Yusif və Züleyxa”nın müəllifi Xətai Təbrizi, Zəmiri, Qasım Ənvar kimi şairlər yazıb-yaradırlar. XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Həqiri Azərbaycan dilində ilk “Leyli və Məcnun” əsərini yazır (28, s. 242).

Anadilli ədəbiyyatın yüksəliş mərhələsi. XV əsrin sonları, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbi dili təmsil edən bədii üslub xeyli inkişaf edir, ədəbi növ və janrların genişlənməsi ilə yeni üslub qolları yaranır. M. Cahangirovun fikrinə görə anadilli şeir kəmiyyətcə artdığı kimi, keyfiyyətcə də yetkinləşir. Xüsusilə XVI əsrdə ayrı-ayrı janrlar üzrə yeni növ şeir formaları meydana gəlir, ərəb, fars dillərindən tərcümələr edilir, orijinal nəsr əsərləri yazılır (9, s. 98-99).

Qaraqoyunlu hökmdarı Mirzə Cahanşah Həqiqi təxəllüsü ilə şeirlər yazır. Həqiqinin əsərləri daha çox Nəsimi

ruhuna yaxın və fəlsəfi məzmunlu idi, bu səbəbdən də Nəsiminin dil-ifadə sistemi ilə uyğunluq təşkil edirdi. Hər iki şairin “Divan”ında “*Boyundur sidrəvü tuba, dodağın abi-heyvandır*” mətləli qəzəl bir neçə misra istisna olmaqla eynidir (28, s. 239). Nəsiminin söz-ifadə, hətta vəzn, qafiyə sistemi Həqiqi dilində geniş işləklilik qazanır:

*İzzəti-eşq olan könül mültəfiti- cahan deyil,
Eşqə müqəyyəd olmayan talibi **laməkan deyil.**
Xilqəti-xəlqi aləmin əmri **çu kafi nun imiş**
Kim ki, bu **rəmzi anlamaz** qabili **künfəkan** deyil.
Zərqi riyası **zahidin** qabili həzrət olmadı
Zənni güman içindədir, şübəsi bigüman deyil.*

Və yaxud:

*Ey saçın zülmət, ruxun **mehr ilə mahı könlümün**
Xaki dərgahındadır iqbalü cahı könlümün.
Vacib olmuşdur mənə qılmaq müsəxxər aləmi (silah
gücü ilə zəbt etmək)
Çun **iki aləmdə sənsən padşahı könlümün.**
Ey xətin şəmində münzəl (enmiş) **ayəti-ümmül kitab**
(kitablar anası, quranın ilk nüsxəsi)
Lövhi-məhfuzindədir həqdən kəvahi könlümün.*

Görünür, şair, Nəsiminin fəlsəfi baxışlarını yaradıcılığının ideya istiqaməti kimi qəbul edir və bunu yaradıcı şəkildə davam etdirir. Cahənşah Həqiqi poetik dilin bənzətmələri ilə ustad Nəsimini altuna, qiymətli zinətə bənzədir, öz müəlliminə yüksək dəyər verərək haqqında hörmət və ürək yanğısı ilə danışır (28, s. 239-240):

*Nəsimi matəmindən çak olubdur sineyi-zarım,
Bütün dünya və şafihə neçün bəs batmamış yasə?
Qəzadan bir sapand daşı bir **altun** kasəni qırsa,
Nə artar qiyməti daşın, nə qiymətdən düşər kasə.*

Həqiqi dilində qeyri-ışlək izafətlər, təriqətlə bağlı terminlər çoxluq təşkil edir: *vəzzüha-vəlleyl, əhli-tovhid, müşəfi-xəttü-rux, leylətül-əsrə, yöhyül-izəm, xosrovi-kövni-məkan, ayeyi-səbqülməsə* və s. Eyni zamanda sadə izafətlərə də tez-tez rast gəlinir: *şövqi-eşq, şəmi-rüxsar, çeşmeyi-heyvan, qəmi-hicr, dami-bəla* və s.

XV əsr ədəbi dilinin inkişafına təsir edən ən mühüm amillərdən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində rəsmiləşdirilməsi idi. Bəzi fikirlərə görə, bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır, belə ki, Səfəvilər sarayında ərəb, fars dilləri də fəal idi, ancaq Azərbaycan dili nəinki sarayda danışığ-ünsiyyət vasitəsi kimi işlənilir, eyni zamanda dövlətlərarası yazışmalar da bu dildə aparılırdı. V.V.Bartoldun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dili “nəticədə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı”. Fars hakimlərinə farsca, azərbaycanlılara göndərilən fərmanlar Azərbaycanca, hətta “hökm” əvəzinə “sözümüz” yazılırdı. Avropa səyyahları da təsdiq edirlər ki, rütbəli insanların evlərində ailələrində Azərbaycanca danışılırdı (27, s. 121; 28, s. 240). Azərbaycan dilində bir sıra milli hərbi terminlərin işlənməsi həmin dövrün məhsuludur: *gəzən-patrul, qaravul, çərik-əsgər, qol-cinah, qoşun, sürün-hücum, yaraq-silah, saxlov-kazarma* (hərbi hissələri yerləşdirmək üçün xüsusi bina), *yürt-düşərgə, ordu, alay, alaybəgi, burğu-şeypur, elçi-səfir, tufəngçibaşı, qoruqçubaşı, divanbaşı, bəylərbə-*

yi, çobanbəyi, sancaq, ayaqçı-qasid, bitikçi-katib, dönük-qiyamçı, qoruqçu-mühafizəçi, amac-hədəf və s.

T.Hacıyev qeyd edir ki, XV-XVI əsrlərdə Şah İsmayılın hakimiyyəti və M.Füzulinin sənət dili Azərbaycan ədəbi dilini ən qüdrətli türkcə kimi təqdim edir. O, ikinci faktı belə dəyərləndirir: „M.Füzuli xalqın dilini yazılı-ədəbi dil səviyyəsində elə sahmana saldı ki, qrammatik quruluşu elə işlək halda gətirdi ki, lüğətə elə zənginləşdirmə yolunu göstərdi ki, ondan sonra gələnlər qələm işlətməkdə çətinlik çəkmədilər”, doğma türkcədə yazıb-yazmamaq dilemması qarşısında qalmadılar (28, s. 232).

Milli dil məsələsi. Ədəbi dildə milli dilin yaranması məsələsinə yanaşma, onun yaranması tarixi ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Milli dilin yaranma tarixi bəzi tədqiqat əsərlərində XVII-XVIII əsrlər, bəzilərində isə XIX əsrə aid edilir. T. Hacıyev XIII-XVI əsrlərdə, daha dəqiq XVI əsrdə milli dilin öz inkişafını başa çatdırdığından bəhs edir (28, s. 103). O, tədqiqatlarında milli dilin yaranmasını məhz Füzuli sənətkarlığı, Füzuli dili ilə əlaqələndirir, bu dövrü milli dilin formalaşma mərhələsi olduğunu bildirir və qeyd edir ki, Füzulinin sənət dili milli dil hüququnda istifadə olunur, işlənirdi. XVI əsr ədəbi dili Füzuli yaradıcılığı ilə əsas milli mahiyyətini sabitləşdirir: “Bugünkü dilimizin bütün quruluşu Füzulidə mövcuddur. Beləliklə, müəyyənleşmiş xalq dili əsasında doqquz əsrlik yazı yolu keçmiş Azərbaycan türkcəsini hazır olan tarixi-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə M. Füzuli milli ədəbi dil kimi gerçəkləşdirdi. Dilçilikdəki məlum qəliblə desək: M. Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir”. T. Hacıyev “M. Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir” fikri-

ni dilçilik aspektindən tezislərlə şərh edir. O yazır ki, Füzuli dilinin müasir azərbaycanlılara nə dərəcədə aydın olub-olmaması meyar deyil. Əsas odur ki, bu gün dilimizdə mövcud olan elə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçi yoxdur ki, Füzuli dilində işlənməsin. Bugünkü söz birləşmələri növləri – təyini söz birləşmələri, feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkibləri, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri onun dilində fəaldır. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir. Füzuli dövrü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bu gün də qalır. Füzulinin söz tutumu Xətai, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və digər sənətkarların dili ilə müqayisədə daha zəngindir. Müasir Azərbaycan dilində ünsiyyətdə qalan bütün ərəb, fars sözləri Füzuli dilində işlənmişdir. Füzuli yaradıcılığı janr və forma əlvanlığı, üslub zənginliyi ilə çox yüksəkdə durur (28, s. 295-300).

Üslublar: diferensiallaşma, dil təzahürləri. Ədəbi-bədii imkanları geniş olan Azərbaycan ədəbi dilində XV-XVI əsrlərdə üslub müəyyənlişməsi görünür. Əvvəlki əsrlərdə nəzərə çarpan üslub elementləri artıq bu dövrdə müəyyən funksiyalı detallara çevrilir. Beləliklə də, üslublar diferensiallaşır. M. Cahangirov göstərir ki, istər funksional üslub növləri, istərsə də etnik bütövlüyün müxtəlif təbəqələrinə xidmətə görə qruplaşan üslub xətləri üzrə XV əsrə qədər “sezilməz” qalan və son dərəcə ləng gedən növləşmə prosesi XV əsrin sonlarından etibarən fəallaşmış “sezilən” olur (9, s. 98-99).

Məlumdur ki, ədəbi dil xalq dilindən seçilən leksik, fonetik, qrammatik faktların vahid orfoqrafik və orfoepik tələblər çərçivəsində təzahürü hesab olunur. Lakin bu seçmə əməliyyatı bütün dövrlərdə eyni səviyyədə olmur. Əvvəllər

seçmə zamanı loru elementdən imtina olunur və ədəbi-mədəni qism götürülür. Bir qədər sonra isə bu ədəbi-mədəni qismdən hər üslub öz məzmununa uyğun gələni alır, seçir (Bax: 27, s. 123).

S. Əlizadə qeyd edir ki, “XVI əsrdə ədəbi dilin üslublar sistemində həqiqi canlanma baş verir: funksional üslublar bir-birindən aydın seçilir və bədii dilin mötəbər yaradıcıları öz fərdi dil üslubları ilə parlayırlar”. Bununla belə, yazı dilindəki funksional üslubların miqdarından və adından asılı olmayaraq linqvistik əlamətlərin qarşিদurması baxımından onlar az fərqlənir və əsasən, ədəbi forma və janr, yaxud tərcümə spesifikasiyi ilə seçilir. S.Əlizadə XVI əsri XIII-XVI əsrlər Azərbaycan yazı dilinin yekunu hesab edərək göstərir ki, “kəmiyyət və keyfiyyət məzmununa görə, linqvistik materialın həcm dairəsinə və texniki inkişaf siqlətinə görə özündən əvvəlki və sonrakı pillədən çox üstündür. Bu üstünlüyü dilxarici amillərin təsirliliyi ilə dildaxili faktların zənginliyi arasındakı ahəngdarlıq, vəhdət təmin edir” (19, s. 4-5).

Azərbaycan dilçiliyində üslublar müxtəlif kəmiyyətdə və adda verilir. Məzmun və forma kimi dil anlayışları nəzərə alındıqda üslubların təqdimində uyğunsuzluq müşahidə olunur. Bəzi tədqiqatlarda ali üslubdan danışılır. Ali üslub dedikdə klassik dildə yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur. Ancaq ali üslubdan söhbət gedirsə, demək, aşağı üslubun olması da labüddür. Belə bölgədə xalq danışığı dili təzahüründə yazılmış əsərlərin, eləcə də bədii dilində aşağı üslub keyfiyyəti görünməyən Qurbani və Xətəinin heca vəznində yazdığı nəzm nümunələrinin dili ikinci qrupa daxil edilə bilər. Burada söhbət üslubların xalq-danışığı dili və klassik-kitab dili təzahüründən gedir. Odur ki, ali və aşağı üslub terminləri

özünü doğrultmur. *Şeir və nəsr dili* kimi də təsnifat aparılır. Bu təsnifatlarda forma ilə məzmun birləşmir, üslub bölgüsünü əks etdirmir (Bax: 28, s. 241).

Ə. Dəmirçizadə yazır ki, dil təfəkkür tərzinə görə fərqlənən, ifadə tərzinin məqsədəuyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yaranmış üslub qatlarından ibarətdir. O, təfəkkür tərzlərinə uyğun üç cür ifadəlilik sistemi əsasında üç üslub qeyd edir:

1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub.
 2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub.
 3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub
- (*Bu publisist üsluba uyğun gəlir – S.S.*)

Ə. Dəmirçizadə eyni zamanda bildirir ki, “qəzet üslubu”, “mətbuat dili”, “rəsmi dil”, “ailəvi üslub”, “kütləvi danışiq üslubu”, “qəzəl üslubu”, “qoşma üslubu”, “klassik şeir üslubu”, “dini-təbliği şeir üslubu”, “məsnəvi-poema üslubu” və s. kimi adlarla qeyd olunan bu üslublar əslində, əsas üslubların qollarıdır və bu adlar şərti-nisbi məna daşıyır (13, s. 14).

Üslublar və onların dil faktları təfəkkür sistemi əsasında müəyyənləşir, ifadə tərzinə ona uyğun seçilir. Hər hansı bir mətləb bədii üslubda təqdim edilərkən bütün dil faktları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə, obrazlılıq, bədiilik istiqamətində fəallaşır, elmi üslubda bundan fərqli olaraq məlumatların təqdimində dil faktları bədiilikdən uzaqlaşır, konkretlik, dəqiqliklə yüklənir və s. “Dilçilikdə üslub sistemləri təfəkkür sistemlərinə uyğun olaraq yaranır və dil-nitq vasitəsilə reallaşan təfəkkür fəaliyyətinin bütün sahələrini bürüyür” (9, s. 9). Bununla da bədii, elmi və s. təfəkkür sistemi özünəməxsus ifadə tərzini ilə maddi dil şəklində reallaşaraq ədəbi dilin üslublarını təşkil edir.

T. Hacıyev üslub terminini dəqiqləşdirir və onun qənaəti belədir ki, “*üslub konkret ifadə işinin formasıdır, məzmunu çatmaq üçün hər sənətin özünə aid vasitə ilə manevidir. Ədəbi dildə üslub ədəbi dil materiallarının kompleksləşməsidir, dil vahidinin məna və formasına münasibətidir, onunla davranışdır, iş üçün nitq faktlarını təşkil etmək, qavramaq və məqsədə yönəltmək tərzlərinin sistemidir*”. Üslubda məzmun və forma birləşir (28, s. 242; 29, s. 78). Beləliklə, XV-XVI əsrlər ədəbi dilində üslub cəhətdən müəyyənləşmə baş verir, əsas üç üslub fəaliyyət göstərir: bədii, elmi və rəsmi-epistolıyar. Ədəbi dilin üslublarında dil faktlarının seçimi vacib faktordur. Bu səbəbdən ayrı-ayrı üslublara aid olan bütün yazılı abidələrdə doğma dil və alınma dil materiallarından istifadə xüsusiyyətinə görə iki dil təzahürü özünü göstərir. Birinci dil təzahürü hər zaman klassik-kitab üslubu adlandırılan klassik dil təzahürü və ya klassik-kitab dilidir. Terminin birinci hissəsi olan *klassik* sözündə poeziya janrlarının, ikinci hissəsi *kitab* sözündə nəsr dili nəzərdə tutulur. Klassik dil təzahürünün əsas göstəricisi əcnəbi dilə məxsus leksik və qrammatik faktların bolluğu, əcnəbi dil qəliblərinin, izafət və cümlə tiplərinin işləkliyidir. Bu janrdakı əsərlərin dilində alınma elementlərin balansı sənətkardan və əsərdən asılı olaraq dəyişir. İkinci dil təzahürü isə folklor-danışıq üslubu adlandırılan xalq dili təzahürü və ya folklor-danışıq dilidir. Burada canlı danışıq dilinin xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir, sadə aydın ifadə tərzini aparıcı mövqə tutur. Terminin *folklor* tərəfi folklor şeiri janrlarının, *danışıq* tərəfi isə nəsr dilini əhatə edir. Odur ki, hər iki dil təzahüründə şeir və nəsr

qolu ayrılır. Bəzən məzmununa görə eyni olan yazılı nümunələr dil təzahürü baxımından müxtəlif qütblərdə dayana bilər. Bu cəhətdən, dini məzmununda yazıların bir qismi – poemaların girişindəki tohid, minacat və s. forma tələbinə görə klassik dili əks etdirir, ancaq həmin məzmununda bəzi əsərlər təbliğat məqsədi daşdığından anlaşılıq dildə yazılır, danışiq dili təzahürünə aid olur. T. Hacıyev bu xüsusiyyətləri dövrün ədəbi dil nümunələri əsasında “Şühədənəmə”nin dili, Xətəinin “Dəhnamə”, eləcə də şiəlik təbliğ edən əsərləri və digər nümunələrin dilinin müqayisəsində aydınlaşdırır (Bax: 28, s. 242-248; 29, s. 82-83; 27, s. 124-125).

XV-XVI əsrlərin üslub mənzərəsində bədii üslub aparıcılıq funksiyasını qoruyub saxlayır, forma cəhətdən isə klassik dil təzahürü ilə yanaşı, üslubun danışiq təzahürü də inkişaf edir. Həm milli, həm də alınma leksika burada ədəbi dil səviyyəsində cəmləşir.

XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilin nəsr qolu yaranır. “Divan”ların “Dibaçə”ləri, Füzulinin “Şikayətnamə” və “Hədiqətüs-süəda” əsərləri nəsr qolunu təmsil edir.

Klassik üslubun nəsr dili üçün ərəb-fars dilinin leksik vahidlərinin işləkliyi, izafət tərkiblərinin bolluğu, əcnəbi dilə məxsus olan cümlə tiplərinin işləkliyi, silsiləvi, nəfəs kəsən cümlələrdən geniş istifadə olunması səciyyəvi cəhətlərdəndir. Ən əsas əlamət isə burada sintaqmatik hüdudlarda, həmçinin xəbərlərdə, cümlə sonlarında və ümumiyyətlə, predikativ hissələrdə qafiyənin işlənməsi idi. Ona görə də bu nəsrə səcli, yəni qafiyəli nəsr deyilirdi. Bu əlamət istər bədii, istər elmi, istərsə də epistoliar səciyyəli əsərlər üçün eyni idi:

“Əlhasil, fərqi-iqtidarımı əfsəri-qənaət ilə, qalibi-etibarimi xələti üzlet ilə müzəyyən qılıb və təmliki əvalimi mənayi

təsxiri-əqalimi surətdən yeyrək bilib padişahi-mülki-istiğnavi hakimi ələlitlaqi-məmaliki-fəqrü fəna ikən cövhəri zatim iqtizayi təkmil edib və surəti-sulukimdən rəngi təvəkkül edib, Aləmi-himmətdən bir az sürüşə mülhəm oldum” (Füzuli, “Şikayətnamə”).

Folklor-danışıq üslubunun nəsr qolunu Nişatinin “Şeyx Səfi” təzkirəsi və “Şühədanamə” əsəri təmsil edir:

“İblis Həcərdən naümid olub Xəlil yanına gəldi və dedi ey İbrahim, yüz min müqəddəs canları İsmayılın qaşığına qurban olsun. Sən istərsən ki, annı Qanı bulaşdırıb toprağə salasan...”
“Haman ki, quyının ortasına yetdi, Yusif dedi: Ey qardaşlar hər nəsnə ki, etməli idi etdiniz və hər nə Kim könlünüz dilər idi yerinə yetirdünüz. İndii mən sizə bir ögüt verirəm. Can qulağı ilə eşidiniz və mənim sözümdən çıxmanız” (Nişati. “Şühədanamə”).

Elmi üslubun klassik dil təzahürü “Divan”ların “Dibacə”lərinin dili (Həqiqi, Kişvəri, Füzuli) ilə, **xəlqi dil təzahürü** isə Nişatinin “Şeyx Səfi təzkirəsi” və Əbrü Xacə İbn Adilin nücum elminə aid “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (XVəsr) əsərləri ilə təmsil olunur:

“Əmma hənuz ol növrəslərə nəzakəti-təbdən tabi-iktisabi-dəqayiqi-ülum və taqəti-məşəqqəti-təlimi-həqayiqi-hüdüdürüsum olmamağın məhfini-behişt əsalərindən qeyri nəsnə oxunmazdı. Və mütaliə etdikləri övraqda cəğərsuz gəzəllərdən geyri bir xətt bulunmazdı” (Füzuli “Divan”ın “Dibacə”si).

“Cəmrə (yazda buxarlanma) şol nəsnədür ki, Günəşin istisi Zəmhərirun ağusını alur sunun (suyun) buxarını və havanın şidətini, yerin buğuni bu üç nəslə götürür. Cəmrə düşdi dedikləri bu üç nəsnədir. Cəmrədən sonra yerün Tamarı açılır” (Əbrü Xacə İbn Adil “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”)

Nişatinin “Şeyx Səfi təzkiyəsi”ndə termin səciyyəli leksika yer alır:

Yarlığ-fərman tabın-qulluqcu

Yarlıqamaq-bağışlamaq qəpcur-vergi növü

Yasa-qayda, qanun gənəş-məsləhət

Yasavul-hərbi vəzifə ayğaç-casus

Bitik-məktub donluq-maaş

Agac - uzunluq vahidi dağdağan-izdiham

Bügün-oynaq yırlamaq-mahnı oxumaq

Əbrü Xacə İbn Adilin yeddi fəsildən (bab) ibarət olan “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (Ümumi qaydaların seçkisi) əsərində səma cismləri, fəsillər, yer kürəsində iqlim dəyişmələri, fəsillərin əlamətləri və s. haqqında məlumat verilir. Elmi üslub nümunəsinə uyğun olaraq əsərdə təbiət elminə aid terminlər işləkdir: *günəş, gög, gög kənarı-üfüq, Ağ yol, Arslan, Oğlan, yıldız, böyük yıldız, kiçik yıldız, uşaq yıldız, ay artarkən-bədrələnmə, quyruqlu yıldız-kometa, yıldız düşümü-meteorid*. Belə milli vahidlərdən ərəb terminləri ilə yanaşı istifadə olunur.

Elmi üslubun nəzm qolunda Qazi Abdulla Divrigilinin “Bəhri-Dürər” (Dürlər dəryası) adlı əruz haqqında mənzum traktatı var idi. Əsərin məqsədi əruz şerində türk koloritinin təyin edilməsi, təlim-təbliği idi. “Bəhri-Dürər” əsərində əruz bəhrlərinin türk poeziyasında işlək olanlarının üzərində dayanılır, 16 bəhrin adı çəkilir, 6 qrupa ayrılır, altı dairədə ümumiləşdirilir. Əsərin dilində əruzla bağlı terminologiya əks olunur. Elmi dil üçün səciyyəvi mücərrəd leksikadan istifadə edilir (Bax: 28, s. 256).

Rəsmi-epistolıyar üslubun klassik qolunu Füzulinin “Qazi Əlaidinə məktubu”, “Şah İsmayılın “Musa Durqut oğluna məktubu”, “I Şah Təhmasibin II Sultan Səlimə cavab

məktubu” təmsil edirdi. Məs: “*Əlminnəti-lillah ki, şəcəreyi-elmü irfan gündən-günə mütənəvvas olub səməreyi-asari fa-vaid saçmaqdadır. Əgər bu tərcümeyi-mərziyyə nəhici istimar bulmasaydı və bu adəti məhudə müxtəlif olmasaydı bəqayi-süvəri noviiyyə və əfradi-şəxsiyyə zərurət ehtimalı bulmaz və silsileyi-nizamə istehkam müyəssər olmaz idi*” (Füzuli, “Qazi Əlaiddinə məktubu”).

Bu üslubun xəlqi dil təzahürünə isə “Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsinin Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimə məktubu” və “Qurbaninin Şah İsmayla məktubu” aiddir:

“Səadətli padşahımızın xaki-pəy kimiya əsərlərinə yüz sürməkdən sonra arizi-hal budur ki, bu duaguayunuz Cahanşah padşahın oğlunun oğlu olub, sürxsər zalım vilayətimizi talan eyləyüb, zəbt eylədikdə Şirvan vilayətinə varub, mütəməkkin olmuş idi. Hətta iki dəfə Şirvan padşahından şah bu duaguayinizi tələb eylədi, vermədi” (Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsinin Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimə məktubu)

Mürşidi kamilim, Şeyx oğlu şahim

Bir ərzim var qulluğuna, şah mənim

Əziz başın üçün, oxu yazğumu

Agah ol halımdan gahbagah mənim (Qurbaninin Şah İsmayla məktubu).

Tərcümə dili. XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində ictimai-siyasi-tarixi və ədəbi proseslərin nəticəsi kimi lüğətlər yaranır. Bunun davamı olaraq XV-XVI əsrlər ədəbi dilində tərcümə əsərləri meydana gəlir ki, bu da tərcümə dilini müəyyənləşdirir. Tərcümə qarşılıqlı mədəni-ədəbi əlaqələrin nəticəsində formalaşır. Tərcümə dili tərcümə edilən əsərlə ümumi şəkildə bağlansa da, orijinal dil nümunəsi olaraq yaranır, dil ifadə cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. T. Hacıyev Quranın

“İxlas” surəsinin “Dədə Qorqud kitabı”nda əlavələrlə yazılmış kiçik mətn parçasını, nəzm tərcüməsini Azərbaycan ədəbi dilinin ilk tərcümə nümunəsi hesab edir (Bax: 28, s. 129-130). Ədəbi hadisə kimi tərcümə dili ədəbi dilin XIII-XVI əsrlər mərhələsini əhatə edir. Ümumilikdə, bədii tərcümənin ədəbi-bədii dilin inkişafında, qrammatik normaların dəqiqləşməsində, yeni-yeni formaların meydana çıxması, eləcə də lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Tərcümə dili dövrün ədəbi normasının tərkib hissəsidir. Tərcümələrdə dilin ikili təzahürü diqqəti çəkir, mənzum və nəsr nümunələrində həm klassik-kitab dili, həm də folklor-danışıq dili müşahidə olunur.

XV əsrdə yazılmış ədəbi-bədii dil nümunələrindən Əhmədi Təbrizinin mənzum hekayə formasında yazdığı “Əsrarnamə” əsəri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Əhmədi “Əsrarnamə” tərcüməsini Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub (1478-1490) zamanı “əmirül-üməra” (baş əmir) olmuş və “atabəy” təyin edilmiş, eyni zamanda təsəvvüf meyilli Xəlilullah adlı yüksək rütbəli saray adamına ithaf etmişdir. “Sufi Xəlil” ləqəbilə məşhur olan Xəlilullah elm-sənət adamlarına rəğbət göstərmiş, onları himayə etmişdir. Əhmədinin “Əsrarnamə”si sufi məzmununda yazılmış və orta yüzilliklərin təsəvvüf düşüncələrini əks etdirən mənzum hekayələr toplusudur (Bax: 94). Bədii üslubun danışıq dili təzahürünə aid olan “Əsrarnamə” bir tərəfdən tərcümə əsəridir, lakin digər tərəfdən tədqiqatçılar onu orijinal yaradıcılıq nümunəsi hesab edir. Bu haqda Ş. Xəlilov bildirir ki, Əhmədi görkəmli türk şairi Gülşəhrinin yolu ilə gedərək Şeyx Əttarın “Əsrarnamə”sini “hərfi-hərfinə tərcümə” kimi qəbul etmişdir.

cümə etməmiş”, yaradıcı şəkildə yanaşmış, “Əttar xərmənin-dən başsaq toplamış”, yəni onun əsərlərindən xoşuna gələn hekayələri toplamış, seçib-götürmüş və sərbəst şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (35, s. 27-28). Bu fikir digər tədqiqatlarda da səsləndirilir və *Cəm qılmışam sə-ninçün dürr mən, Ol dənizdən-adıdır bəhri-Ədən* beytindəki *cəm qılmışam* ifadəsi ilə müəllifin Fəridəddin Əttarın konkret bir əsərinin deyil, bütün əsərlərindən seçdiyi hekayətlərin tərcüməsi hesab edilir (94). Bu da faktdır ki, Əhmədi “Əsrarnamə”nin sonunda kitabını fars dilindən tərcümə etdiyini və onun farsca əslinin məşhur sufi şairi Fəridəddin Əttara məxsus olduğunu vurğulayır:

*Farsidən çün türkə qıldım tərcümə,
Yadigar olmaq üçün hər əncümə.
Çünki Əttarın sözi oldı təmam,
Əhmədiyə düşdi növbət, ey hümam.
Dinlə anın dəxi bir dəm sözünü,
Necə qul etmiş bu yolda özünü.
Xuşəçini-xərməni –Əttar olub,
Yola düşmüş nazimi-əsrar olub.
Ruhinə Şeyxün qıluban etimad,
Eylədüm Allah adıyla anı yad..*

Ümumi mülahizələrə görə, bu məlum faktı, eləcə də Əhmədinin öz kitabını tərcümə adlandırması ilə bağlı qeydləri nəzərə alındıqda, “Əsrarnamə”nin Əttarın eyniadlı məsnəvisinin tərcüməsi olduğu qənatinə gəlmək olar. Bununla belə, bu iki əsərin mətnləri üzərində müqayisə apararı bəzi tədqiqatçılar onlar arasında tam bir uyğunsuzluq olduğunu

da qeyd edir, odur ki, “Əsrarnamə”ni tərcümə deyil, Əhmədinin müstəqil əsəri hesab edirlər (Bax: 94).

Abidənin dili ilk növbədə ümumxalq danışiq dilinə yaxınlığı və sadəliyi ilə seçilir. “Əhmədi tərcümə üzərində işləyərkən doğma ana dilinin şifahi xalq yaradıcılığına, canlı ümumxalq danışiq dilinə tez-tez müraciət etmiş, bu zəngin və tükənməz qaynaqdan ustalıqla bəhrələnmişdir. Tərcümədə canlı danışiq dilindən gələn çox söz və ifadələr, atalar sözləri, sabit söz birləşmələri sıx-sıx işlənmişdir” (94):

*Onun ol yaxşılığın unutməzəm,
Ölür olsam, ol qapudan getməzəm...
Çü əkdüğün biçərsən danla, ey yar,
Barı cəhd eylə əkmə tuxmi-murdar.*

XV-XVI əsrlərin tərcümə əsərlərindən biri Nişatinin “Şühədanamə” əsəridir. Məhəmməd Nişati “Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasibin buyuruğu və Şiraz hakimi Saru Şeyxin oğlu Qazi xanın” göstərişi ilə Herat şəhərinin vəizi olmuş Kaşifinin Kərbəla hadisələrinə həsr etdiyi “Rövzətüş-şühəda” (“Şəhidlər bağçası”) kitabını ana dilinə çevirir və tərcüməsini “Şühədanamə” adlandırır. Əsər “945/1539-cu ildə Şiraz şəhərində tamamla”nır (70, s. 4-5). “Nişati “Şühədanamə”ni fars dilindən tərcümə etdiyini (“döndərdiyini”) bildirərkən kitabını “tərcümə” deyil, “təsnif” (əsər) adlandırır. Tədqiqatçılar bunu “klassik tərcümə sənətinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyəti” hesab edir. Nişati tərcümə zamanı farsca mətnə sadıq qalmağa çalışmış, əksər hallarda onu tam dəqiqliyi ilə çevirməyə çox cəhd göstərmişdir. “Şühədanamə”yə yazdığı kiçik ön sözündə o, “Rövzətüş-şühəda”nı fars dilini bilməyən “türk oymağlarının” sakinləri üçün “türkiyə döndərdi-

yini” də vurğulayır”. Bu məqsədlə müəllif “bu gün belə müasir ədəbi dilimizdə işlənən bir sıra ərəb-fars sözlərinin əvəzində onların türkcə qarşılıqlarını” işlədir: “*arzu-dilək, cən-nət-uçmaq, cəhənnəm-damu, qatil-qanlı, qəbilə-oymaq, qədim-əski, düşmən-yağı, zəhər-ağu, əmr-buyuruq, məktub-biti (bitik), mübarək-qutlu, nəhayət-sonuc, payız-güz, sifət-bəniz, şahid-tanıq*” və s. Nişati həm də dövrünün peşəkar və savadlı katiblərindən biri olmuşdur. Deməli, “Şühədanamə” Azərbaycanda tarixi qrafika və orfoqrafiya məsələlərinin öyrənilməsi üçün də mötəbər qaynaqlardan biri sayılır (Bax: 94).

Nişatinin “Şühədanamə” əsərinin yeganə əlyazması tərcüməçinin öz əli ilə 1539-cu ildə Şirazda hazırlanmışdır və hazırda AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Ədəbi dil tarixi üçün əvəzsiz qaynaq olan bu nadir əlyazma dilçilik yönündən geniş araşdırılmışdır (Bax: 94; 70, s. 4).

Nişatinin ikinci tərcümə əsəri “Şeyx Səfi təzkirəsi”dir. Əsərin beş əlyazma nüsxəsi vardır. “Şeyx Səfi təzkirəsi” Səfəviyyə təriqətinin qurucusu, Səfəvilər sülaləsinin ulu babası Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin həyatından bəhs edir. Tərcümənin farsca əsli – “Səfvətüs-səfa” XIV əsr Azərbaycan yazıçısı İbn Bəzzaz Ərdəbiliyə məxsusdur”. “Nişati “Şühədanamə”də olduğu kimi, bu tərcümə əsərində də farsca mətni, əsasən, dəqiqliklə çevirməyə can atmış, orta əsrlərdə geniş yayılmış hərfi tərcümə prinsipinə üstünlük vermişdir. Bütövlükdə götürdükdə “Şeyx Səfi təzkirəsi” orta yüzilliklərin hərfi tərcümə nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər.” Müəllif tərcümə zamanı bütün sözlərin qarşılığını verməyə çalışmış, “bəzən farsca mətndəki şəxs adlarını da olduğu kimi verməyə-

rək, onları türkcələşdirmişdir: İbn Ziyad- *Ziyadoğlu* (“Şühədanamə”də), Təbrizi-*Təbrizlü*, Tusi-*Tuslu*, Səravı -*Səravlu* (“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə).

Nişati bu tərcümə əsərini Şah I Təhmasibin əmri ilə ana dilinə çevirdiyi üçün əsərə “şərti olaraq “Şeyx Səfi təzkirəsi” adını vermişdir” (Bax: 94).

Tədqiqatlarda XV-XVI əsrlərdə tərcümə dilinə aid nümunələrdən “40 hədis” mövzusunda iki tərcümə əsəri haqqında məlumat verilir. Onlardan biri son zamanlarda aşkara çıxarılmış Həzini adlı şairin Məhəmməd bin Əbu Bəkir Üçfurlinin ərəb dilində yazdığı “Hədisi-ərbəin şərhı”nin Azərbaycan türkcəsinə mənzum tərcüməsidir. “Hədisi-ərbəin” adlı bu əsər xalq danışığı dilinə yaxındır. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi bütövlükdə “dedim, dedi” mükəlimə qəlibinə, vasitəsiz nitq şəklinə uyğun gəlir və folklor-danışığı dilinin gözəl nümunəsi hesab olunur. Əhmədi Təbrizi kimi, Həzini haqqında da təzkirələrdə və orta əsrlərə aid digər mənbələrdə heç bir məlumata təsadüf olunmur. Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi əlyazma şəklində geniş yayılmamışdır: tərcümənin cəmi iki əlyazması Türkiyə kitabxanalarında, biri isə Bakıda – AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. (Bax: 94; 28, s. 259-260).

İkinci əsər Füzulinin eyniadlı tərcüməsidir. Füzuli “Hədisi ərbəin”i fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) fars dilində qələmə aldığı “Çehel hədis” (“Qırx hədis”) əsərindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Füzulinin tərcüməsi, təbii olaraq klassik-kitab dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ə. Cami islam peyğəmbərinə aid qırx mötəbər hədisi seçərək, onların hər birinin məzmununu bir qitə şəklində fars dilində nəzmə çək-

mişdir. Füzuli “Hədisi-ərbəin”ə nəslrlə yazdığı kiçik müqəddimədə onun tərcümə səbəbini belə açıqlayır: “... bu qırx hədisi- mötəbərdir, bəlkə qırx daneyi- gövhərdir kim, ustadi-girami Mövlana Əbdürrəhman Cami əleyhırrəhmə intixab edib, farsı mütərcəm etmiş... ümumfeyz üçün tərcümeyi-türki olunur”. Buradan məlum olur ki, Füzuli “gövhər” adlandırdığı hədisləri hamının faydalanması üçün türkcəyə tərcümə edir (Bax: 94; 28, s. 260-261).

2011-ci ildə elm aləminə yeni Azərbaycandilli tərcümə əsəri təqdim edildi. Bu, Fəridəddin Əttarın Azərbaycan dilinə çevirilən “Təzkirətül övliya” adlı digər əsəridir. XV əsrə aid bu tərcümə nümunəsi mətnin transfonoliterasiyası, ön söz, qeyd və izahlarla Nəzakət Məmmədova tərəfindən nəşr olunmuşdur. Dil xüsusiyyətləri üzərində geniş tədqiqat aparılmasa da, abidənin dilinin səlis, aydın və lakonik olması, danışiq dilinə uyğun bir üslubda yazılması haqda məlumat verilir (69, s. 72):

Malik ibn Dinar eydər: “Bir gün Həsənə sordılar kim, dünyada müşkil nədir”? eyitdi: “Könlü ölmək”. Eyitdilər: “Könlü nədən ölür?” – “Dünya sevməkdən” – dedi; Nəqlidir kim. Bir gün iki kişi gəldi. Abdullahı görələrdi. Anda bulmadı. Sordılar kim. “Şeyx neredədir”? Eyitdilər: “Sultan qatına vardı”.

Lügətlər: XV-XVI əsrlərdə lügətçilik ənənəsi davam edir. Bu dövrdə yaranan Lütfulla ibn-Yusif Həliminin “Bəhrül-qəraib” adlı farsca-türkcə lügətində (XV) Azərbaycanca sözlər üstünlük təşkil etmişdir (8, s. 197). “Tərcüman-üs-sihah” (XVI) adlı lügətdə isə müxtəlif məzmunlu leksik vahidlər yer alır:

İnşaatla bağlı: *qala, qəsr* (alınma); *ev, girəmid, kərpic, ağac, suvamaq* (türk mənşəli).

Təqvimlə bağlı: *fəcr* (dan üzü), *rəcəb* (alınma); *ay*, *ayın axırı*, *gecə*, *öylə*, *tan* (türk mənşəli).

Təbiət anlayışları: *yağmur*, *yıldız*, *şimşək*, *tütün-tüstü*, *örümçə*, *gənə*, *qənd-dolu*, *kəpənəg*, *böcək*, *örümçə*,

Faydalı qazıntılar: *dəmir*, *altun*, *gümüş*, *bakır* (*mis*), *bürünc*, *qalay*, *tuc-tunc*

Məişətlə bağlı: *Bez*, *yüz örtüsü*, *yeng* (*qol*), *buncuq*, *biləzik*, *çaqır*, *bəkməz*, *içgü*, *nəbz-şərab*, *buzə* (*pivə*), *mizr* (*darıdan şərab*) və s. (28, s. 252).

XV əsrdə Əbdül Məcid ibn Firiştə, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli mənzum lüğətlər yazır (28, s. 263-273). Tədqiqatlardan məlum olur ki, Əbdül Məcid ibn Firiştənin ərəbcə-türkcə mənzum lüğəti bir təsadüf nəticəsində üzə çıxarılmışdır. Ç. Mirzəzadə XII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Xubeys Tiflisinin “Qanunül-ədəb” əsərinin üzərində işləyərkən əlyazmanın haşiyələrində bu leksikoqrafik mənzuməni aşkar etmişdir. Əbdül ibn Firiştənin əslində soyadı ibn Mələkdir. Kifayət qədər ad-san sahibi olan qardaşı Əbdül lətif ibn Mələklə fərqlənsin deyər, *mələk* ərəb sözünün farsca qarşılığı olan *firiştə* sözünü özünə ləqəb seçir. Əbdül Məcid ibn Firiştə XV əsrin ortalarında yaşamış (1469-cu ildə doğulmuşdur), hürufi təriqətinin ideoloqu Fəzlullah Nəiminin şagirdlərindən biri və hürufiliyin fəal təbliğatçılarından olmuşdur. Əbdül Məcidin “Eşqnamə” (1430) əsəri təriqət nümayəndələri tərəfindən Nəiminin “Cavidannaməsi” ilə bir səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Tarixi mənbələrdə onun “Hidayətnamə” əsərinin də adı çəkilir.

Lüğət üzərində araşdırma apararı Ç. Mirzəzadənin hesablamasına görə, Əbdül Məcid ibn Firiştənin lüğətində

1480 söz vardır. Lüğət “Türkiyə və Azərbaycan oğuzcaları haqqında çox geniş məlumat verir, dolğun təsəvvür yaradır” (28, s. 264). İbn Firiştənin bu lüğəti nəvəsinin ərəb dilini öyrənməsi üçün tərtib etməsi, lüğətin birbaşa praktik məqsəd üçün yaradılması, məhz kiçik məktəbyaşlı uşaqlara xidmət məqsədi daşması qeyd olunur. Orta əsrlərə aid başqa türk lüğətlərindən fərqli olaraq, burada qeyri-türk mənşəli leksikaya xeyli yer verilir və bu sözlərin coxu müasir dildə işləkliyini saxlayır. Kifayət qədər türkmənşəli söz vardır ki, bu gün də həmin fonetika və semantika ilə dildə yaşayır: *ağac, alın, and, arıq, atlu, ay, ayaq, azmaq, azu (diş), bağır, bal, batman, başmaq, beşik, əsirgəmək, qulac, bürüncək, say, öd, otlaq, odun, qıtlıq* və s. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tarixi sisteminə aid arxaizmlər lüğətdə yer alır: *sayrılıq (xəstəlik), sağır (kar), ısırmaq (dişləmək), güz (payız), ətmək (çörək), uçmaq (cənnət)*. İbn Firiştə lüğətinin dilində *ayıtmaq* (demək), *baqır* (mis –hətta bu gün “paxırı açılmaq” ifadəsində qalır), *bən (xal), bay* (varlı; xoşbəxt), s. arxaizmlərin verilməsi bir daha göstərir ki, bu dil faktları XIV-XVI əsrlərin Azərbaycan xalq dilində ünsiyyət faktı olmuşdur.

Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, lüğətdə tarixi aqqlütinasiya haqqında da kifayət qədər material vardır. Tarixən dildə aqqlütinasiya əsas olmuş, orta əsrlərdən analitizm fəallaşmışdır: müasir dildəki *ayırd etmək*, lüğətdə *ayartmaq, əcəb olmaq, təəccüb etmək* lüğətdə *əcəbləmək* şəklindədir. Söz yaradıcılığında da analitizm müşahidə olunur: *olan naümid* (ümitsizləşmək), *olmaq açıq* (genişlənmə), *olmaq arıq* (arıqlıq), *olan əksüq* (ədalətsizlik), *olmaq azad, etmək xilaf* (münaqişə), *olmaq qatı ağ* (ağappaq ağarmaq, parıldamaq), *olmaq quru* (qu-

rumağ), *olmaq yalan* (uydurmaq, yalan danışmaq), *olmaq yarıq* (yarılmaq, parçalanmaq), *ola bəla* (bədbəxtlik) – şübhəsiz, burada *olmaq* köməkçi feilinin əvvəl gəlməsi lüğətin mənzum olması ilə bağlıdır (Bax: 28, s. 264-270).

Lüğətin bölmələri mənzum şəkildə, əruzun müxtəlif bəhrlərində yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mənzum lüğətlərin yaranmasını Ə. Dəmirçizadə o zaman mədrəsələrdə təlim-tədris işində əzbərləmə üsulundan daha çox istifadə edilməsi ilə əlaqələndirir və dil öyrədilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə bu üsuldan istifadə etmək üçün lüğətlərin mənzum yazılması fikrini qeyd edir (13, s. 163).

Firiştə lüğətində bəhrlərin bölmələr üzrə işlənmə tezliyi müxtəlifdir: mütədarik bəhrində 1 (22-ci), təvildə 2 (3, 4-cü), mütəqaribdə 2 (20, 21-ci), rəcəzdə 3 (6, 7, 8-ci), münsərihdə 5 (9, 10, 11, 12, 13-cü), həcəzdə 6 (14, 15, 16, 17, 18, 19-cu) bəhs yazılmışdır (28, s. 269). Mənzum lüğətin müəyyən xüsusiyyətləri öz əksini tapır:

Xubuz-ətmək, qəbul-öpmək, zər-əkmək, qul-ğulam,
Xaluq yaratmaq, xarq-yırtmaq, ulu kişidür –humam.
Nəbt-bitmək, faqd-yitmək, ray-gütmək, xal-bəh,
Nəhr-ırmaq, ayyu-ərməq, nəql-irmaq, yilu-am.
Həbbə-dənə, cunnə-qalqan, canna-uçmaq, cussə-tən.
Gəzl-əgirmək, əzal-ayurmaq, süpüründüdaqdur – qumam
Qay-qusmaq, salb-asmaq, cərun-aqmaq, cullu-çul,
Mass-sormaq, nəhb-qapmaq, canavar cuqlar –havam.
Avan – orta, ova – səhra, həlal olandırur – mübah,
Nədür safvan – tayıncaq taş, yazuq etməkdürür – günah.
Suqf nədür –yetişməkdür, ləhs – çıxarmaqdur dil,
Tihal – talaq1, asib-qatı, zina etməkdürür – sifah.

*Nədür mədhur – sürülmüşdür, nədür imlaq-fəqirlikdür,
Nədür hafid – oğul oğlu, qarışmadıq sudur – qareh.
Mihal-qüvvət, cufa-zayi, bərah-zaval, ğayabət – dib,
Uzun –hər sözeşidici kimi, issidürür – məllah
(həzəc bəhri).*

Tərcümədə *kimi, nədir, -dür (-dürür)* əlamətlərindən istifadə olunur (28, s. 264-270).

M. Füzulinin Türkcə-farsca mənzum lüğəti. Bu lüğət haqqında çox geniş məlumat yoxdur. Lüğətlə bağlı məlumatı elm aləminə Nihad Sami Banarlı təqdim etmişdir. “Resimli Türk edebiyatı tarixi” əsərinin birinci cildində Füzuli yaradıcılığının ümumi mənzərəsini təqdim edərkən “Türkcə-farsca mənzum lüğət” adlı bir əsərinin də adını qeyd edir, Lahorun Pəncab kitabxanasında bir topluda Fahir İz tərəfindən M. Füzulinin adına qeyd edilən belə bir əsərin olduğunu söyləyir. Başqa bir təfərrüat vermədən lüğətdən altı misranı verməklə kifayətlənir. N.Banarlı öz əsərində Füzulinin “Mətlə-ül etiqađ”, “Ənisül-qəlb”, “Farsca qəsidələr” və s. əsərləri haqqında da kiçik həcmdə məlumatlar verir. “Türkcə-farsca mənzum lüğət” adlı əsərdən misralar bunlardır (28, s. 270; 76, s. 550):

*Yer – zəmin, gög – asiman, gün – afitabü, ay – mah,
Ruz – gündüz, gecə – şəb, ulduz – sitarə, söz –süxəh.
Yetər – mirəsəd, dağ, üyoldın – ze rah,
Gediş – rəftənəst,ü gəliş – amədən.
Ürəgüm yandı qəmündin – suxt qəlbəm əz qəmət,
Sormadun halum – nə porsidi, bedan, hali’-məra.*

T. Hacıyev qeyd edir ki, Hüsaməddin Xoyinin mənzum

lüğəti ilə müqayisədə, doğrudan da, burada Füzuli sənətkarlığı, Füzuliyə məxsus dil-ifadə aydınlığı və mükəmməlliyi aşkar görünür, o biri tərəfdən, Füzuli üslubuna məxsus həzinlik, yağı, kədər burada da özünü hiss etdirir.

Ürəgüm yandı qəmündin – suxt qəlbəm əz qəmət,

Sormadun halum – nə porsidi, bedan, hali-məra- iki ifadənin farscaya tərcüməsi bir müləmmə beytinə bənzəyir, *Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım* misrası ilə səsləşir.

T. Hacıyev bu lüğətin dilində bir neçə məqamı, xüsusilə qeyd edir: “Füzulinin bədii dilində gündüz mənasında *gün*, gecə-gündüz yerində *dünü gün* işlənir. Lüğətdə *gündüz* sözünün işlənməsi göstərir ki, *gün* ədəbi dilin, *gündüz* danışq dilinin faktlarıdır, yaxud adətən, planet adı kimi Füzuli *Günəş* yazır, burada isə afitabın qarşılığı olaraq *gün* verilir. Bu da danışq dilindən gəlir” (28, s. 272). T. Hacıyev çıxışlıq hal şəkilçisinin *-dın* kimi verilməsini, katib-xəttat işi olduğu hesab edir. “Tarixdən məlumdur ki, Füzulinin əsərləri həm Şərq, həm də Qərb türkcələrinin katibləri tərəfindən dəfələrlə köçürülmüşdür. Görünür, lüğət Şərq katibinin qələmindən çıxmışdır. Füzuli dili üçün, ümumiyyətlə, çağatay xüsusiyyətləri səciyyəvi deyil – yalnız özbək şairlərinə nəzirələrində 2-3 çağatay morfolozizminə rast gəlmək olur” (28, s. 272).

“Bu da maraqlı faktıdır ki, Füzulinin bədii əsərlərinin dilində *yıldız, yürək* şəklində işlənən sözlər lüğətdə *ulduz, ürək* kimi verilir“. Bu əlyazma xüsusiyyəti də ola bilər. Lakin T. Hacıyevin fikrinə görə, lüğət canlı dili əks etdirir, deməli, həmin sözlər xalq danışığında məhz bu fonetika ilə çıxış edir və Füzuli lüğətdə birbaşa və bilavasitə Azərbaycan oğuzcasını əks etdirir (28, s. 273).

Norma mənzərəsi

XIII-XIV əsrlərdən gələn dil mənzərəsi XV-XVI əsrlərdə bəzi fərqliliklərlə davam edir. T. Hacıyev qeyd edir ki, "XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili seçmənin ikinci mərhələsinə çatır ki, bu, böyük nailiyyət idi" və bu zaman seçmə əməliyyatı xalq dili dairəsindən çıxır, özgə dil elementlərinə də si-rəət edir, diferensiallaşdırıcı fakt kimi çıxış edir (27, s. 123).

Ədəbi dilin fonetik və morfoloji sistemində paralelizm mövcud idi: q - x - h (qanı - xanı - hanı); d - t (dutmaq - tutmaq, daş - taş); b - m (bən - mən, bunu-munu). Söz başında y samitinin işləkliyi: yüz - üz, yigit - igit, yuca - uca. Ədəbi dilin sonrakı mərhələsi və müasir dil üçün arxaik olan xeyli qədim türk sözləri işləkliyini seyrəltmə də, hələ fəallığını saxlayır: *duş* - yuxu, *uyğu* // *uyxu* - yuxu, *çəri* - əsgər, *yeg* - yaxşı, *danla* - sabah, *ayaq* - badə, *qat* - dəfə, *qatı* - bərk, möhkəm, *us* - ağıl, *bay* - varlı, *is* - yiyə, *ətmək* - çörək, *kutlu* - uğurlu, mübərək, xoşbəxt, *yavuz* - sərt, *çərik* - əsgər, *tana* - sırğa, *ayıt* - de, *sayru* - xəstə, *var* - get, *donat* - geyindir, *bulmaq* - tapmaq, əldə etmək, *ismarlamaq* - tapşırmaq, sifariş etmək və s. Leksik qatda ərəb-fars sözləri təbəqələşərək iki qrupa ayrılır: 1) ana dili vahidləri qədər işlək olub milli vahidlər cərgəsinə qatılanlar 2) qəliz və qeyri-anlaşıqlı alınma vahidlər. Morfoloji quruluş müəyyənləşir, *birlə*, *bir*, *ilən* fonetik cəhətdən dəyişərək *ilə* formasına keçir, Təbriz-Şirvan dialektləri ədəbi dilin koynesi kimi çıxış edir. Morfoloji əlamətlərdən: 3-cü şəxs xəbərlik şəkilçisi -dür, -dürür; yiyəlik halda -ın, -in, -nün; yönlük halda -a, -ga; təsirlik halda -nı, -yı, -ı; çıxışlıq halda -dan, -dın; gələcək zaman şəkilçisi -acaq, -isər, -ası; əmr

formasının birinci şəxsində -ım, -ayım, -ayın (tək), alım, -avuz, -aq (cəm); əmr formasının II şəxs təkində -qıl, -gil forması XIII-XVI əsrlərin şeir dili üçün səciyyəvi olmuşdur. S. Əlizadə XVI əsr ədəbi dilində əmr şəklinin I şəxs cəminin -alım formasının naqis variantı -alı, -əli və “ədəbi dil”lə, “yazı dili” arasında bərabərlik işarəsini pozan”, yalnız Nişatının tərcümələrində təsadüf olunan -auz, -əüz şəkilçilərini qeyd edir: *Əgər atlana bilə atlandurauz və xidmətinə gətirəüz* (19, s. 51-52). Maraqlı faktlardan biri də əmr şəklinin II şəxs təkinin analitik üsulla -a, -ə şəkilçisinə “gör” feilinin əlavəsi ilə yaranan şəklidir. S. Əlizadənin fikrinə görə, Xətəinin dilində işlənən bu forma ilə çox vaxt yumşaq əmr məzmunu, xahiş, rica məna çalarları ifadə olunmuşdur və bu forma məzmunca feilin arzu şəklinə uyğun gəlir: *Ey Xətəi, özünü xak edə gör pak olasan; Başın tob edə gör canan yolında* (19, s. 51-52). Belə morfoloji formalar intensiv olmasa da, ədəbi dildə işlənmişdir. Əmr şəklinin bu əlaməti ilk baxışda indiki zamanın tarixən nadir rast gəlinən -a (-ə) var forması kimi yaranır: *gələ var*-gəlir. İndiki zamanın -a (-ə) var şəklçisi müasir dövrdə Azərbaycan dilinin Dərbənd, Tabasaran, Quba şivələri üçün səciyyəvidir (23, s. 183). Eyni coğrafi regionda *ba-xıb qalmaq* tipli feili bağlama tərkibinin *baxa qaldı* forması da işlənir. Analitik yolla yaranan bu formalar dilin tarixi inkişaf mənzərəsində canlı danışıq dili elementləri kimi mövcuddur.

Ədəbi dilin norma sistemində görünən əlamətlərdən biri də qıpçaq-cağatay dili ünsürlərinin işləkliyi idi. T. Hacıyevə görə, bu bir tərəfdən XIII-XIV əsrlərdə monqolların, teymurilərin Səmərqəndə, Buxaraya apardıqları incəsənət

ustalarının vətənə “qəriblikdəki dil norması” ilə, o dil xüsusiyyətlərini mənimsəyərək qayıtmaları, digər tərəfdən Əlişir Nəvai ədəbi məktəbinin təsiri ilə bağlıdır. Şah İsmayilla Hüseyn Bayqara arasındakı yaxşı münasibət onun saray şairi Əlişir Nəvai məktəbinin Azərbaycan söz sənəti məktəbinə təsir etməsi üçün şərait yaradır (27, s. 133). Ə. Nəvai türk ədəbi dil sistemində güclü nüfuza sahib idi. B. Çobanzadə yazır ki, Nəvai türk dilinin, sözün siyasi, elmi, irqi mənasilə şüurlu müdafiəçisidir (11, s. 227). Onun türkdilli şairlərə təsiri həm də dil faktlarının mənimsənilməsində özünü qabarıq göstərirdi və Herat ədəbi məktəbi sənətkarlar üçün örnək idi. “XV əsrdə yazıb yaratmış bir sıra Azərbaycan şairləri Bəsiri, Kişvəri, Ziyayi. Xülqi, Allahi, sonralar Şah İsmayıl sarayına yaxın olmuş Şahqulu bəy, Süsəni bəy, Pəri Peykər və b.məhz bu məktəbin yetişdirmələridirlər” (35, s. 16). Maraqlıdır ki, Ə. Nəvai “Fərhad və Şirin” əsərinin sonunda özünün sənətkarlıq qüdrətini, əsərləri və “Divan”ı sayəsində türk ellərində bir şair kimi tanınmasını, türk sənət aləminə təsir edə bilmək gücünü belə tərənnüm edir:

Agar bir qavm, gar yuz, yoqsa mingdur,
Əğər bir qövm, gər yüz, yoxsa mindir,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.

Müəyyən türk ulusu (türk ulusunun müəyyən bir hissəsi, çoxu) mənim özümündür.

Olibmen tahti farmonimğa oson,
Alıbam taxti-fərmanıma asan
Çerik çekmay Xitodin to Xuroson.

Qoşun çəkmədən Xitodan ta Xorasan
Xuroson demakim, Şerozu Tabrez
Xorasan deməyim Şiraz və Təbriz
Ki, qılmışdur nayi kilkim şakarrez.
Ki, qılmışdır neyi kilkim şəkərtökən (çox şirin-şirin danışan)
Köngül bermiş sözumqa turk jon ham,
Könül vermiş sözümə türk can həm
Ne yolğuz turk, balkim turkmon ham.
Nə yalnız türk, bəlkəm türkmən həm.
Ne mulk ıçraki bir farmon yibordim,
Nə mülk icrə bir fərman gönderdim,
Aning zabtığa bir devon yibordim.
Onun zəbtinə bir divan gönderdim (həm "Divan", həm də
qayda-qanun mənasında (87, s. 525).

Şair demək istəyir ki, "Türk ulusu istər bir qəbilə, istərsə yüz, ya min qəbilə olsun, türk ulusunun çoxu (müəyyən olunmuş hissəsi) mənim özümündür. Mən heç qoşun çəkmədən Xitodan (Çin) ta Xorasana qədər bütün yerləri öz taxt və fərmanım altına aldım. Xorasan deməyim, Şiraz və Təbrizi də "şəkərtökən" (çox şirin-şirin danışan) ney qıldım. Mənim sözümə türk könlünü, həm də canını vermişdi. Yalnız nəinki türk, həm də türkmənlər. Hansı mülk içinə bir fərman apardım, oranı zəbt edən bir divan apardım". Bu deyim şairin həm siyasi, həm də sənətkar mövqeyini əks etdirir.

Bunlarla bərabər nəzərə alınsa ki, qıpçaq-cağatay elementləri XIII-XIV əsrlər ədəbi nümunələrində işlək olmuşdur, onda bu əlamətləri həm də Azərbaycan dilinin qlotogenезindən qaynaqlanan ümumtürk dil faktinin fəallığı hesab etmək olar. XV-XVI əsrlərdə bu elementlərin fəallığını əsasən

ekstralingvistik təsirlər nəticəsində dil yaddaşındakı əlamətlərin aktivləşməsi kimi qəbul etmək olar. Çünki bu dil elementlərində keyfiyyət baxımından ciddi dəyişiklik yoxdur, hər iki dövrdə, demək olar ki, eyni dil faktlarının ancaq kəmiyyət dəyişikliyinə fərq özünü göstərir. Beləliklə, qırçaq-cağatay elementlərinin işləkliyi qeyd edilən səbəblərdən qaynaqlansa da, onların ümumilikdə varlığı, ədəbi nümunələrdə işlənməsi əlavə olaraq həm də ümumtürk ədəbi dil faktı olmasından irəli gəlir. Belə ki, ədəbi dilin mənzərəsində leksik, qrammatik dil vahidlərinin tarixi şərait, ekstralingvistik təsirlərlə fəal və passiv işlənməsi bütün dövrlərdə baş verən dil prosesidir.

Ədəbi dilin bu mərhələsində bütün dil xüsusiyyətləri ilə bərabər nəsr nümunələrinin artması da müşahidə olunur. Bu, ədəbi dilin sintaktik normasının yaranmasında başlanğıc mərhələ hesab edilir.

Bədii üslub

Qurbaninin dili. XIII-XIV əsrlərdən başlayan ekstralingvistik təsirlər nəticəsində Azərbaycan dilli nümunələrin yazılması prosesi XV-XVI əsrlərin siyasi-mədəni hadisələri fonunda sürətlənir. M. Cəhangirov yazır ki, "XV əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanca yazma meyli daha çox güclənib, get-gedə əhəmiyyətə çevrilir. Anadilli şeir kəmiyyətcə artdığı kimi, keyfiyyətcə də yetkinləşir". Ayrı-ayrı janrlar üzrə yeni növ şeir formalarının meydana çıxması, ərəb, fars

dillərindən tərcümələr edilməsi, orijinal nəsr əsərlərinin yararlanması bu dövr ədəbi dilinin bədii üslubu üçün səciyyəvi cəhət hesab olunur (9, s. 99).

XV-XVI əsr ədəbi dilinin bədii üslub nümunələri içərisində Qurbaninin yaradıcılığına nəzər salmaq lazım gəlir. Qurbani şeirlərində özü haqqında bəzi məlumatlar verir:

Əzizim Diri dağı
Duman gəl bürü dağı
Xudam bir körpü salıb
Arxası Diri dağı;
İsmim Qurbanidir, kəndim Diridir;
Dirili Qurbanı sən də sal yada,
Əməyini vermə, amandır, bada!;

O, bu nümunələrdə şairin yaşadığı məkanın toponimi ilə bərabər, o yerin təbiəti haqqında da təsəvvür yaradır: *Qurban olmuş ismim mənim, İlan yurdudu məskənim...*

Tədqiqatlarda Qurbaninin Xətai sarayına yaxın olması, bəzi fikirlərə görə Şah İsmayıl tərəfindən, digər məlumata görə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşü zamanı yerli hakimin təhriki ilə Türkiyəyə aparılması, Sultan Səlim tərəfindən 11 ildən artıq Qars qalasında saxlanması, şah Təhməsib ordusu Qarsı ələ keçirdikdən sonra şairin azad edilməsi haqqında məlumatlar verilir (41, s. 10-14, 24-25; 92). Həyatında baş verən hadisələrə, doğma dilinə, Ş.İ.Xətaiyə şəxsi münasibəti onun yaradıcılığında öz əksini tapır. “*Qoy var olsun, türki zəban, Şah Xətai, Şah Xətai*” deyərək öz dilinə və Xətaiyə sevgisini və saraya yaxınlığını belə ifadə edir:

Bu dünyada bir haqq divan,
O dünyada cənnət-məkan.

*Qoy var olsun, türki -zəban,
Şah Xətai, Şah Xətai.
Qurbani tək qul pənahı,
Qibleyi-aləmin mahı,
Ol cahanın qibləgahı,
Şah Xətayi, Şah Xətayi!*

Mürşid deyə müraciət etdiyi Xətainin ölümündən duyduğu kədərini, dərđini, Səfəvi xanədanının dağılmayacağına ümidini ona həsr etdiyi divanidə təqdim edir və divaninin məhz şahın ölümünə həsr etməsi haqqında tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yoxdur (41, s. 17):

*Fələk, sənə vuruşmağa bir qabil meydan ola,
Tut əlimi, fürsət sənin, kaş belə ehsan ola.
Getmiş idim mürşüdimə dərdimə dəva qıla,
Mən nə bilim, mən gəlincə xak ilə yeksan ola.
Ey könlüm, geygilən qarayı, xəndan eyləmə!
Bar-ilahi, böyük xanədanı viran eyləmə!
Haqq-taaladan səda gəldi: “Qurbani, çox qəm yemə,
Heç ola bilməz xanədanı-Şəfi viran ola!”*

“M.H.Təhmasib Şah İsmayılın vəfatını Qurbaninin maddeyi-tarixlə qeyd etdiyini də göstərir. Qurbaninin *Əzabdan yüz üç keçəndə Əcəl camın içdi şahım, Bu dünyadan köçdü şahım* – misralarındakı “əzabdan” sözü əbcəd hesabı ilə 827 edir (Nəsiminin vəfat ili) və üzərinə 103 gəldikdə Xətainin ölüm tarixi (hicri 930, miladi 1524) alınır” (41, s. 17).

Qurbani çeşidli şeir formalarında bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, divani, tərçibbənd, ustadnamə və s. nümunələr yazmışdır. Onun şeir dili bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Sənətkarın söz ifadə sistemi fəlsəfi məzmunla yüklənir. Klassik poeziyanın fəlsəfi məzmunu xalq şeirilə qismən davam edir. Bədii üslubun klassik dil təzahürü öz estafetini xalq şeirinə ötürdüyü kimi, klassik poeziyanın sufi-təsəvvüf fəlsəfi məzmunu da xalq şeirində öz əksini tapır. XV-XVI əsrlərdə bu yaradıcılıq üslubu Qurbani yaradıcılığında, Qurbani ilə bərabər Xətəinin xalq şeiri janrlarında yazdığı nümunələrdə daha konkret şəkildə müəyyənləşir. XVII əsrdə aşiq poeziyasının digər bir nümayəndəsi Sarı Aşığın yaradıcılığında da davam edir. Qurbaninin şeirlərində Nəsiminin rəmzi dilinin elementləri yer alır:

*Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım (Adım adamdır, Adəməm-Nəsimi).
Şeş atdım, çahar oynadım,
*Axır fələk uddu məni;
Sidqi dürüst olan yetişər haca,
Kimsə də kimsəyə etməz iltica.
Məhəmməd ki qədəm basdı meraca,
Pişvazına gəldi **mimü lamü kaf** (m-l-k-mələk).**

Şeirində Yunus Əmrəni xatırlaması təsəvvüf ədəbi məktəbinə bələd olmasından xəbər verir:

*Biz də qonaq olduq qarşılı Osmana,
**Yunis tək lap daldıq qəri-ümməna. // Yunis tək
mat qaldıq bəhri-ümməna**
Qurbani der: Dönsün belə zamana,
Göydəki ulduzlar Ayə dönübdü*

Sair *qarşılı Osmanın* adını çəkməklə həyatı ilə bağlı detallar da vermiş olur.

Qurbaninin şeir dilində Vaqif yaradıcılığı üçün zəmin

hazırlanır. Xalq şeiri, aşığı-ozan sənəti “Dədə Qorqud kitabı”ndan sonra, demək olar ki, Qurbani vasitəsilə ədəbi mühitə gəlir. O, ozandan-aşığa, qopuzdan-saza keçidin əyani göstəricisidir. Q. Kazımov yazır ki, “Qorqud atadan bu yana Azərbaycan ədəbiyyatında yüzlərlə el şairi və aşığı yetişmişdir. “Aşığı” sözü XII yüzillikdən işlənməyə başlasa da, tədqiqatçıların fikrincə, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tam hökmranlıq qazanmış və Qurbani yaradıcılığı ilə aşığı sənəti ozan sənətini üstələmişdir (41, s. 31). Qurbaninin şeir dili “Dədə Qorqud kitabı” ilə Vaqif dili arasında körpü salır:

Yalab-yalab yalabıyan incə donlum!

Yer basmayıb yürüyən

*Qar üzərinə qan dammış kibi **qızıl yanaqlım!***

Qoşa badam sığmayan dar ağızlum!

Qələmçilər çaldığı qara qaşlım!

Qurması qırq tutam qara saçlım!

Aslan uruğu(nəsli), sultan qızı,

Öldürməgə mən səni qıyarmıdım?! (Dədə Qorqud kitabı)

Ləblər mirvaridi, incidi dəndan,

Al yanağı əlvən lala bu qızın.

Gözüm düşsək könlüm pərvaz eyləyər,

Zənəxdanda qoşa xala bu qızın;

Zər nimtənə geyib – qolları nazik,

Ağ qola yaraşır burma bilərzik.

Aldılar yarımı, mən oldum yazıq,

Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar (Qurbani).

Zər haşiyə al nimtənə üstündə,

Xallar üz yanında, çənə üstündə,

Buxağın altında, sinə üstündə,

*Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur;
Yanağı laləsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan;
Dəhanın sədəfdir, dişlərin inci...!(M.P.Vaqif)*

Nümunələrdən görünür ki, Qurbaninin dilindəki qadın portreti-gözəl obrazının təsviri “Dədə Qorqud kitabı”ndan gələn dil ənənəsi üzərində formalaşsa da, təşbehəndirmə, söz və ifadə sisteminə görə, dilin inkişaf tarixi baxımından Vaqif sənətkarlığına daha yaxındır, onunla həmahəngdir. Bu da faktdır ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə müqayisədə arxaik leksika azdır, dil daha müasirdir.

Qurbaninin dilində digər tərəfdən Zakir satirası üçün söz ifadə sistemi təqdim edilir. T. Hacıyev Nəsimi yaradıcılığında satirik münasibət yaradan dil faktları, leksikada xəfif satirik qatdan bəhs edir: *div, şeytan, gəda, yalançı, hoqqabaz, tünbətün, bayquş* və s. (27, s. 116): *Buduna çıxsın ufalar, gözünə həm qara su, Tutulsun dilü qulağın, bir neçə daş dişinə; Kəbətəyni gör ki, atar hoqqabazın tasinə.* Belə satirik məzmun ifadə edən vahidlər İ. Nəsimidən fərqli olaraq xalq şeiri janrlarında, o cümlədən Qurbaninin dilində daha real və konkret məzmun ifadə edir, satirik dil üçün başlanğıc olur. Bununla belə hələ ki, geniş ictimai mahiyyət daşıyır, epizodik şəkildə şəxsi narazılıqlardan, həyatın çətinlik və ağırlığından, haqsızlığa qarşı etiraz, emosional hisslərdən və s. qaynaqlanır, satira dilinin rüşeymləri, ilkin faktları olaraq istifadə olunur. Satirik dil ünsürləri bədii üslubun dil-ifadə sisteminə Qurbanidən-Zakirə, Zakirdən-Sabirə doğru hazırlıq və inkişaf yolu keçir:

*Hicran gecələri qayğı çəkməkdən,
Əlif qəddim əyri yayə dönübdü.
Bədəsinin eşidən tək sözlərin,
Yəqin etdim, **ömrüm zayə dönübdü** (Qurbanı).*

*Zakir, **başdan bəxtin qaradır** sənin
Göz tikmə yollara, kimdir gələnin (Zakir)*

*Dünyada qalmayıb zərrəcə hörmət,
Qardaş qardaşına eylər xəyanət,..
Gədalar bəy olub, bəylər rəiyyət,
Ağ pullar çönüb ribayə dönübdü (faiz, sələm) (Qurbanı)*

*Gərək bu dünyadan eyləmək həzər
Öz yerində deyil çünki xeyrü-şər
Bihörmət olubdur pedərə pesər
Yüzdə bir yaxşını görən canımız (Zakir).*

Əsas məzmun, ideya, şikayət motivli etiraz və ona uyğun ifadə tərzii hər iki nümunədə oxşardır. Üç əsrlik zaman fərqi dil müstəvisində duyulmur, eyni dövrün yazı nümunəsi kimi beytlər sanki bir-birini tamamlayır.

Qurbaninin etirazı, tənqidi münasibəti qarğışlar vasitəsilə də təqdim edilir: *Vəzir, sana qarğayıram, Haq diləyin yetirməsin! Göydən min bir bəla ensə, Birin səndən ötürməsin! Evində düşsən naçaq, Sağ gözünə batsın bıçaq, Oğul-uşaq düşsün qaçaq, İstədiyini gətirməsin!; Meyitin qalsın arada, El yıqılıb götürməsin!*

T. Hacıyev tədqiqatlarında qeyd edir ki, Qurbaninin sənət dili xalq dilinin bilavasitə özü olduğundan onun haqqında söz XVI əsr Azərbaycan xalq dilinin özü barəsindədir (27,

s. 135). Bu onu göstərir ki, XVI əsrdə Füzulinin zəngin sənət dili ilə yanaşı, Qurbaninin zərif, axıcı, qəlb oxşayan xalq dili yaşayırdı, xalq dilini əks etdirirdi (28, s. 274).

Qurbaninin “Bənövşə” şeiri bədii portret nümunəsidir. Bədiilik, obrazlılıq vasitəsilə şeirdəki tablo-portretdə gözəl və bənövşə, maddi və nənəvi tərəflər birləşir, gözəllik, sevgi və həsrət ahəngdarlıq yaradır:

*Başına döndüyüm ay qəşəng pəri
Adətdir dərərlər yaz bənövşəni
Ağ nazik alinlə bir dəstə bağla
Tər buxaq altına düz bənövşəni*

*Tanrı səni xoş camala yetirmiş
Səni görən aşıq aqlın itirmiş,
Mələklərimi dərmiş, göydən gətirmiş,
Heyf ki, dəriblər az bənövşəni.*

*Qurbani der, könlüm bundan sayrıdır,
Nə etmişəm, yarım məndən ayrındır,
Ayrılıqımı çəkib, boynu ayridir,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni*

Qurbaninin dilindəki obrazlar, alınmalar xalq dilində işlənmə hüququ qazanmışdır. Qurbani əlvan epitetinin əvəzində *al-yaşıl* işlədir: *Al-yaşıl geyinib durma qarşımda Yayın bədnəzərdən göz dəyər sənə*. Onun dilindəki alınmalar, demək olar ki, xalq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanan vahidlərdir. *Qübar* sözü Qurbaninin dilində həm fars dilindəki ilkin “toz” mənasında, həm də Azərbaycan dilində sonradan kəsb etdiyi “kədər, qüssə” mənasında işlənir: *Dəstələ zülflərin yerə dəyməsin. Yürəgimdən götürüldü dərd ilə qübar, Xoş*

güftarü şirin dillər açılmış; Yollar qubarlanır toz dəyər sənə. Gözüm gördü könlüm eylədi qubar. Var-gəl ilə düzəltgilən sən halı.? Ə. Dəmirçizadə yazır ki, Qurbaninin qoşmalarında canlı danışıq vahidləri, söz və ifadələr, frazeoloji vahidlər o dərəcədə işlənmişdir ki, bunların yanında bu və ya digər məqamda yerləşmiş alınma sözlər belə dilin öz vahidləri kimi səslənir (13, s. 215).

Qurbani xalq dilinin təşbihlərindən istifadə edir: *Bu dünya dediyin boş bir ələkdir; Ay kimi parladi, gün kimi çıxdı; Bayqu kimi qaldım çöl kənarında;* Qurbani dilinin spesifik ifadə və obrazları sonrakı mərhələdə ənənəvi şəkildə işlənmişdir: *sallana-sallana getmək, al-yaşıl geyinmək, bədnəzərdən yayınmaq, quzeyqarı, çarpaz düyün, çarpaz düymə* və s. Semantik söz qrupları şairin dilində poetik üslubi səciyyə daşıyır, şeirin ritm və ahəngdarlığını təmin edən fakt kimi iştirak edir: **Sağdan vurdu, soldan çıxdı sağ əlim, Sağ qoşundu, sol leşgərdi, sağ elim. Nagümanəm mən bu dərd-dən sağalım. Təbib birdi, dərd min bir, yara yüz; Daldalanma, bir də görkəz yara yüz... Qulluq elə, xidmət elə yara yüz; Gözəlləri, məxbublari, xublari; Bağ-bağçalar nərgizlənir, güllənir; Qurbani der: bəsdir məni puç etdin... Zəhmətimi, həm sayimi heç etdin; Rəmz anlayan, söz düşünən, dərd bilən** və s. Qurbani alınma və milli sözlərin sinonim cərgəsini yaradır: *Sağ qoşundu, sol leşgərdi, sağ ələm; Gözəlləri, məxbublari, xublari; Bağ-bağçalar nərgizlənir, güllənir; Rəmz anlayan, söz düşünən, dərd bilən* və s. T. Hacıyev yazır ki, klassiklərin dilində işlənmiş, müasir dil üçün arxaik sayılan qədim Azərbaycan sözlərinin Qurbaninin dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər XVI əsrdə xalq dilində işlək olmuş, əsas lüğət fon-

duna daxil olmuşdur (Bax: 28, s. 278): *al, yaxmaq-yandırmaq, irmək, altın, ayaq-badə, sayru-xəstə, bəkləmək, yaşınmaq-örtünmək, ulu, çatqı-çalma, ballənmək-bilinmək* (Həsənoğlunun dilində-bəlməz).

Şairin şeirlərində dialekt-ləhcə xsusiyətlərinə də rast gəlinir: **Nobat** (*növbə*) *gəldi mana yetdi Saqi dolana-dolana; Bizim bağda gül dərginən, Sıx könlünə, tel hörgünən; Ta öluncə dediyimdən dönmərəm; Çalış, Nigar vədin al, ondan (ondan sonra) öldür!; Əyninə geyib qırmızı, Yalav (alov) kimi yanır üzü; Aralıqdan haq götürsün xayını (xaini); Sərin-də tükləri ağ irəng (rəng) idi Daldalanma, bir də görkəz (göstər) yara yüz.*

Maraqlı faktlardan biri onun şeirlərində az da olsa, Türkiyə türkcəsinə məxsus dil faktlarının olmasıdır: *Naşı ovçu bərə bəklər, əylənir; Əylə kəcavəni yarı görəyim (əsir götürülmüş)*. T. Hacıyev bu xüsusiyyəti oğuz dilləri arasında xalq ünsiyyəti səviyyəsində əlaqənin göstəricisi kimi qeyd edir. Türkcəyə məxsus dil faktları şairin həyatı haqqında məlum tarixi hadisələrlə də bağlı ola bilər.

Qurbaninin dili canlı dili əks etdirdiyindən ki, XX əsr şeir dilində də onun söz ifadə tərzinin yaradıcı şəkildə davamını görmək mümkündür:

*Tor qurdum çeşmim gölünə,
İlişdi sonam telinə.*

*Düşdüm dilbilməz əlinə,
Aldı, ucuz satdı məni (Qurbani).*

*İti bazarında atından baha və yaxud
Uçuz alıb, baha satan dünyadı (M.Araz)*

Buradakı “ucuz satdı”, “ucuz alıb baha satan” ifadələri dəyərsizlik, doğru qiymət verilməmə ilə yanaşı xəyanət, haqsızlıq anlayışlarını da ifadə edir.

Tədqiqatçıların, fikrincə, Qurbani Xətaini, Füzulini şəxsən tanımış, onların şəxsində klassik ədəbiyyatla tanış olmuş, klassik dilin söz və məcazlarından da istifadə etmişdir: *təbibinashi, çərxi-fələk, mürşidi-kamil, əlif, dal, müddəi: Müddəilər evin abad eylədin; Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahim, Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.*

Həbib. Klassik şeirin görkəmli nümayəndələrindən biri Həbib olmuşdur. Həbibinin həyatı və sənəti haqqında məlumatlar Sam Mirzə, Aşık Cələbi, Həsən Çələbi təzkirələrində, və çox qısa şəkildə Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”-sində təqdim edilir. Onun haqqında Nihad Sami Banarlı “Resimli türk edebiyatı tarixi” adlı əsərində yığcam məlumat verərək yazır ki, o, Azərbaycanın Göyçay bölgəsindəki Bərgüşat qəsəbəsində dünyaya gəlmiş, uşaqlığını çobanlıqla keçirmişdir. Bir gün, təsadüfən Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubla qarşılaşır, uşağın hazırcavablığı, zəkası hökmdarın diqqətini cəlb edir, onu öz himayəsinə götürür. Həbib sarayda istedadlı alim və şair kimi yetişir. Şah İsmayıl Xətai tərəfindən məlikiş-şüəra təyin olunur, o Həbibinin şəxsiyyətinə, istedadına xüsusi rəğbət bəsləyir və yüksək dəyər verir. Nihad Sami Banarlı yazır: “Habibi, Azeri edebiyatında XIV əsır şairi Nesimi'yi XVI. əsrin böyük şairi Fuzuli'ye bağlayan bir geçit devrini, sanatı ve şahsiyyətiyle doldurmuş, oldukça kudretli bir şairdir. Daha çok muvaffak olduğu saha, gazel tarzıdır.” Verilən məlumatlara görə “Gazelleri aşıkane ve sôfiyane bir eda ile ve yer yer temiz bir Türkçe ile söylemiştir. Bir tarikate mensup olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber,

onda hazmedilmiş bir tasavvuf kültürü ve duygusu vardır. Bəzi şiirlerine Füzuli tərəfindən nazirelər söylənmiş olması, onun Füzuli kimi böyük bir sanat dehası üzərində izlər bıracacak kadar kuvvetli tərəfləri olduğunu göstərir". Nihad Sami Banarlı Füzulinin Həbibiyə nəzirələr yazmasından danışarkən Füzuli kimi bir sənətkarın da ondan təsirləndiyini və Həbibinin sevilən şair, alim olaraq tanındığını qeyd edir: Həbibinin Füzuli tərəfindən təhmis edilən bir qəzəlinə Lətifi də nəzirə yazmışdır:

*"Ger seninçin kılmayam çak ey büti-nazük beden
Gorum olsun ol kaba əğnümde pirahen kefen
Çıkmaya sevdayi zülfün başdan ey meh ger yüz ıl
Üstühan ı kellem içrə dutsa akrebler vatan
Düşdü şebnem bağa gel ta gül nisar etsün sana
Sebzenün her berginə bir dürr tapşurmuş çemen
Ey gönül aşk ehlinə her şeb gülərdün şəm tek
Men demezmiydüm ki, bir gün ağlayasıdur gülen
Niçe dinlensin Habibi sensüz, ey endamı gül
Çün batar cismine tendə her tüg olmuş bir diken"*

(76, s. 435-436).

T. Hacıyev ədəbi dilin mənzərəsi ilə bağlı yazır ki, bu dövr divan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığında, klassik poeziya janrlarının dilində xəlqilik, canlı danışığından gələn frazeologiya, sadə ifadələr kütləviləşir; klassik poeziya üçün səciyyəvi olan fəlsəfililik və danışığı dilinin adı, sadə ifadə qəlibləri birləşirdi (28, s. 233). Həbibinin yaradıcılığından təqdim edilən nümunədə bu xüsusiyyət qabarıqdır:

*Gər sənünçin qılmasam çak, ey büti-nazikbədən,
Gorum olsun şol qəba, əğnümdə pirəhən kəfən*

İkinci beyt qarğış üzərində qurulur. Aşiqin sevgisi öz canına qəsd edəcək dərəcədə güclüdür ki, o, danışıq dilinə məxsus ifadə tərzində özünə qarğış edir: əgər səndən ötrü yaxamı yırtmasam, qəbam (üst geyimi) gorum-qəbrim olsun, əynimdə pirəhən (köynəyim) kəfənim olsun(28, s. 233-234).

N. Banarlı şairin 42 parça şeirinin Fuad Köprülü tərəfindən Həbibiyə aid bir məqaləsində (Edebiyat Fakültesi Məcmuası, sayı: 5, s. 86-133) nəşr etdirdiyini yazaraq qeyd edir ki, “Bu şeirlərdə şiə olduğu qədər hürufi olduğu görünən Həbibinin diqqəti çəkən canlı və ahəngli bir üslubu vardır. Nəsimi qədər coşqun olmasa da, sənət qüdrəti baxımından Azəri (Azərbaycan) şeirini təmsil edə biləcək bir qüdrətdədir” (76, s. 436).

ŞAH İSMAYIL XƏTAININ DİLİ

Ş.İ.Xətainin yaradıcılığı janr əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. O, həm klassik, həm də xalq şeiri janrlarında əsərlər yazır. Klassik janrlar onun dilinin zənginliyini, elmiliyini, mükəmməlliyini təmin edir, folklor janrları isə bu dili hamı üçün anlaşılıq edir, kütləviləşdirir. Şairin klassik dil nümunələri də folklor janrlı əsərləri kimi anlaşılıq, aydın leksikonu ilə seçilir. Xətainin yaradıcılığına təsir edən əsas amillərdən biri onun ictimai mövqeyi və məqsədi olmuşdur. Odur ki, Xətai dilinin tədqiqi bir neçə istiqamətdə yanaşma tələb edir: 1) dövlət və dil siyasəti; 2) hökmdar və ana dilinə münasibət; 3) şair və xalq dili; 4) sənətkarın dilinin üslub təzahürləri; 5) normaya görə əsas dil xüsusiyyətləri. Bu istiqamətlərin hər biri Xətainin ədəbi dilin tarixində rolunu və dil xüsusiyyətlərinin aydın mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün vacib amillərdəndir: Xətai doğma türkcəsinə hökmdar olaraq hörmətlə yanaşır; təriqət başçısı, şeyx kimi fəaliyyət göstərir; ədəbi dilin hər iki dil təzahüründə əsərlər yazır; hökmdarlığı, sufi dünyagörüşü, ədəbi dil fəaliyyəti yaradıcılıq müstəvisində birləşir. M. Cahangirov qeyd edir ki, hökmdarın ana dilində şeir yazması özlüyündə yaxşı nümunə idi və bu başqa şairləri də ana dilində yazmağa ruhlandırır. “XVI əsrin birinci rübündə öz doğma anadilli şeirləri və şairlər himayəçiliyi ilə şöhrətlənən Şah İsmayıl Xətainin fəaliyyəti daha geniş miqyas almış, azərbaycandilli şeirin inkişafına xeyli kömək etmişdir” (9, s. 99).

Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığının “Dövlət və dil siyasəti” istiqamətindən təhlili ilə bağlı Fuad Köprülünün “Azəri”

əsrində təqdim etdiyi fikirlər maraqlıdır. O, Səfəvilər dövrü ilə bağlı diqqətdən kənar qalan dil məsələsinə toxunaraq yazır: “Səfəvilər dövrünün indiyə qədər heç əhəmiyyət verilməyən və tədqiq edilməyən xüsusiyyətlərindən biri türk dilinin və türk ədəbiyyatının bu əsrlər əsnasında böyük bir mövqə qazanmasıdır”. Müəllif əsas məqamlardan biri kimi “hökmdar ailəsinin, bütün hərbi aristokratiyanın və ordunun ana dili olaraq türk dili, Azəri ləhcəsi (Azərbaycan dili – S.S.) rəsmi dil və ədəbiyyat dili kimi sarayda və divanda fars dilindən sonra ikinci yeri tut”masından danışır. O göstərir ki, İran mədəniyyətinin və fars dilinin nüfuzuna baxmayaraq, sarayda, orduda, aristokrat mühitində, türk şəhər və kəndlərində, türk tayfaları arasında danışılan dil kimi türk dili hakim idi. Müəllif bir çox mənbələrin “Tarixi aləm ara-i Abbasi”, Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”si və İranda olan Osmanlı səfirlərinin raportları təşkil etdiyi Şərqi mənbələrinin bunu açıqca göstərdiyini, Qərbi Avropadan olan Pietro della Valle, Kardin, Tavernier, Sanson, R. du Mane, Olearius və Qrakias de Silva Fiqvəroden kimi səfir və səyyahların ifadələrinin də bunu təsdiqlədiyini qeyd edir (46, s. 39-40).

Bəkir Çobanzadə Ş.İ. Xətainin yaradıcılığını ədəbi dil tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı hesab edir. Xətainin dilini ədəbi və bədii cəhətdən Füzuliyə nisbətən kasıb hesab etsə də, bu dilin Azərbaycan türk dilinin lüğət, morfolojiya, nəhv (sintaksis) xüsusiyyətlərini əks etdirmək etibarilə çox zəngin olduğunu, klassik dildən nisbətən uzaqlaşaraq canlı xalq dili üzərində inkişafa başladığını söyləyir (10, s. 317). “Xətainin əsərlərində işlətdiyi dil bu sahədə müəyyən mər-

hələnin başlanğıcı olub, bu zamandan etibarən İran Azərbaycanı türk ləhcəsi və çox mümkün ki, bu ləhcənin müəyyən şivəsi (məsələn, Təbriz şivəsi) ümum Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edir. Bu vəziyyət təxminən olaraq XVIII miladi əsrə, yəni Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi kibi Qafqaz Azərbaycanı şairlərinin çıxmasına qədər davam edir". Bu dövrdən Azərbaycan ədəbi dilinin İran Azərbaycanı və Qafqaz Azərbaycanı ləhcələri arasındakı mübarizə əsasında irəliləyir. (10, s. 317). Hər bir sənətkarın dilinin tədqiqi üçün onun əlyazma nüsxələrinin toplanıb müqayisəli öyrənilməsi vacib şərtədir. Ş.İ. Xətəinin "Divan"ı, "Dəhnamə" və "Nəsihətnamə" əsərləri Leninqrad, London, Vatikan, Qahirə, Berlin, Daşkənd Şərq əlyazmaları muzey və kitabxanalarında mühafizə olunur. Şairin yaradıcılığı və dilinin əhatəli öyrənilməsi bu nüsxələr üzərində geniş araşdırma tələb edir. Bəkir Çobanzadə Ş.İ.Xətəi "Divan"ının Britaniya və Ərdəbil nüsxələri üzərində tədqiqat apararaq nüsxələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini müqayisə etmiş, tipik dil fərqləri üzərində dayanaraq Britaniya nüsxəsinin daha qədim, orijinala yaxın olması qənaətinə gəlmişdir (10, s. 270-282, 297):

1. Britaniya nüsxəsində "sağır nun"un standart qrafik işarəsi olduğu halda, Ərdəbil nüsxəsində bir neçə səslə ifadə olunur.

2. Britaniya nüsxəsində bəzi sözlərin əvvəlində x hərfi verildiyi halda, Ərdəbil nüsxəsində bu sözlər h ilə yazılır: xəncər(B)-hancər(Ə).

3. Britaniya nüsxəsində ç əvəzinə bəzən c yazılır, Ərdəbil nüsxəsində buna təsadüf olunmur: çəkdim-çəkdüm.

4. Xəbər şəkilçisi Britaniya nüsxəsində dr (dır), Ərdəbil nüsxəsində dür yazılır.

5. Britaniya nüsxəsində morfemlər saitsiz, Ərdəbil nüsxəsində saitlərlə yazılır.

6. Britaniya nüsxəsində *boldı*, Ərdəbil nüsxəsində *oldı* verilir (10, s. 272- 277).

O, daha neçə fərqli nüsxələri göstərərəkən digər əlyazmalara, həmçinin İbn Mühənnə lüğətinə də müraciət edir və müqayisələr aparmaqla bu fikrin üzərində dayanır: “İbn Mühənnə nüsxələrinin dili arasındakı inkişaf Xətai əlyazmalarının dilindəki inkişafa çox yaxın bir analogiya təşkil edir” (10, s. 283-284).

B. Çobanzadədən fərqli olaraq Fuad Köprülü digər şeir nümunələrinin yer aldığı Ərdəbil nüsxəsinə məzmununa görə üstünlük vermişdir: “Avropa kitabxanalarında yaxşı nüsxələrinə təsadüf edilən divanın XVI əsrdə yazılmış bir nüsxəsi Ərdəbil kitabxanasındadır. Şairimizin ədəbi və ruhi şəxsiyyətini göstərən ən gözəl parçalar da elə bu nüsxədədir” (46, s. 40).

Xətainin dil xüsusiyyətləri üzərində tədqiqatlarda onun fəlsəfi-dini düşüncə tərzinin də nəzərə alınması lazım gəlir: belə ki, bu düşüncənin ifadə tərzini klassik fəlsəfi poeziyanın dil ənənəsi üzərində formalaşır. O, eyni zamanda, ictimai xadim, dini rəhbər kimi, insanları ətrafına toplamaq, idarə etmək məqsədi ilə də yaradıcılığında, şeirlərində şiəlik təriqətinin dini ideyalarını təbliğ edirdi. Təbliğət üçün hər kəsin anlayacağı asan dil tələb olunur ki, bu da xalq dilidir. Şairin xalq şeiri janrlarına müraciət etməsində də bu faktor

özünü göstərir. Onun əsərlərində şiəlik məzhəbinin ideologiyası görünən təriqət tərəfi idi, lakin daha dərin qatda təsəvvüf dünyagörüşünün əsasları dayanırdı. Bununla əlaqəli Fuad Köprülü yazır ki, Xətai “eyni ilə Nəsimi və Həbib kimi qatı bir hürufi idi”. Qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir ümumilikdə doğru ola bilər, lakin tam razılaşmaq olmaz, bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır: əvvəla, Nəsimi sənətkarlığı “qatı hürufi” ifadəsinə sığmır, daha geniş, bəşəri fikir və düşüncə sahəsini əhatə edir. Digər tərəfdən isə Xətainin yaradıcılığının söz və ifadə sistemində bu elmi məlumatlar nisbətən az, zəifdir. Daha dəqiq fikir söyləmək üçün dil və məzmun istiqamətində koqnitiv aspektdən müqayisəli, dərin elmi təhlil aparılması tələb olunur. Fuad Köprülünün fikrinə görə “Bir az Həbibinin və daha çox Nəsiminin təsiri altında əcəm əruzü ilə yazdığı mənzumələrdən başqa, sırf dini təbliğat məqsədi ilə heca vəznü ilə qoşma şəklində dördlük-lər də yazmışdır. Bunlar Anadolu qızılbaşları və bektəşi-hürufilər arasında son zamanlara qədər oxunmuşdur” (46, s. 41). XVI əsrdə abdallıq, bektəşilik, babaylıq, əxilik kimi təriqətlər türk sistemli dil nümayəndələrinin həyatında geniş yayılmışdır. Müxtəlif sufi təriqətləri ilə qızılbaşlıq, şiəlik arasında sıx əlaqə mövcud idi. Tarixi faktıdır ki, əxilər, abdallar Şah İsmayılın yaxın əhatəsində olmuşlar (10, s. 319):

Şahun övladına iqrar edənlər

Əxilər, qazilər, abdallar oldu.

Xətai yaradıcılığının batini qatında yer alan təsəvvüf fəlsəfəsi şairin dil-ifadə sistemində öz əksini tapır. Onun dilində təsəvvüf fəlsəfəsinin tezislərini və şiəlik təriqətini əks etdirən söz-ifadə sistemi xüsusi qat təşkil edir. İfadə tərzi

klassik dil təzahürlü əsərlərində çox zaman ənənəvi olaraq leksik dil faktları, rəmzlər, simvollar, poetik fiqurlar vasitəsilə, xalq şeiri janrlarında yazılmış əsərlərində isə daha aydın və açıq təqdim olunur:

Ənəlhəqq sirri uş könlümdə gizli

Ki, həqqi-mütləq həqq söylərəm mən (Həllac Mənsurun Ənəlhəq fəlsəfəsi);

Fəlsəfi mahiyyət bəzən ənənəvi olaraq lirik məzmunun söz və ifadələrlə təqdim edilir:

Ey könül, eşqində yarın naləvü ah eyləmə,

Dəgmə hər naməhrəmi sirrindən aqah eyləmə.

Aşiqin imanıdır yarın cəmalı, ey rəqib,

Tanrıçün get qarşudan məşuqi gümrah eyləmə;

Əslində klassik dilin *könül, eşq, aşiq, yar, cəmal, naməhrəm, sirr, rəqib, məşuq və s.* işlək leksik vahidləri həm də təsəvvüf terminləri cərgəsinə daxildir.

*Ləblərin yadı ilə **didələrim qan doludur,***

*Ağlamaqdan **ətəgim ləl ilə mərcan doludur.***

“Ləblərin yadı” ifadəsi bir neçə mənə tutumu daşıyır: a) şirin söz, gözəl söhbət; b) təsəvvüf termini kimi *ilahi nəfəs*. Hər iki mənə beytdə poetik səviyyəni təmin edir. Dodağının həsrətindən gözlərim qan yaşla doldu. *Qan doludur* birləşməsinin məzmunu həsrətdən ağlamaq, göz yaşlarına qərğ olmaq, qan-yaş tökmək kimi ifadələrin mənə tutumu ilə yüklənir. Aşiqin gözlərindən axan yaşlar qiymətli daşlara-ləl, mərcana bənzədilir. *Ətəgim ləl ilə mərcan doludur* ifadəsi daha çox aşiqin eşq yolçuluğunda qazandığı təcrübəyə işarədir:

pak olan, təmizlənmiş saf qəlbin göz yaşları mənasını da ifadə edir. Bu, dünyəvi sevgi həsrətinin fonunda ilahi eşq yolçusunun-aşıqın hal yaşantısının rəmzi dillə təqdimidir. Xalq şeiri janrlarında bu ideya sadə dillə ifadə olunur, milli dilin kaloriti gözlənilir:

Gəlib ixlas ilə yola gedənin
Zərrəcə könlündə güman gərəkməz.
Sil-süpür qəlbini evin pak eylə,
Möminin aynası duman gərəkməz.

Tədqiqatlarda Xətəinin heca vəznli şeirlərinin öz ruhuna və istiqamətinə görə Nəsiminin yazdığı dini-fəlsəfi şeirlərini xatırladığını, dilinə görə sadələşib, kütləvi şəkil alması qeyd edilir (6, s. 331-332):

Bu yolun ötəsi haqdır
Bu yoldan özgə yol yoxdur;
Mürüvvət ərənlər, mürüvvət
Özündən keçməyincə
Birliyə yetməyincə
Sən dərviş olamazsan (birlik:vəhdəti-vücut, dərvişin qayəsi);
Rəhbərsiz heç yol bulunmaz
Buldu deyən yalan söylər (təsəvvüfdəki mürşid və
mürid məsələsi);
Haqqın qapısından girdim
Kəndi vücudumu gördüm
Mərifət qazanın qurdum
Eşqi qaynadan kürəyə (eşqlə keçilən mərifət, həqiqət
mərhələsi);
Şu dünyanın ötəsinə vardım deyən yalan söylər

Başdan-başa səfasını Surdum deyən yalan söylər.

Eyni ideya istiqamətinə görə Nəsimi və Xətəinin şeir dilində söz ifadə paralelliyi özünü göstərir:

*Eşqin ey dilbər, **könül təxtində şah olmuşdurur.***

Surətin can mülkinə xurşidi mah olmuşdurur (Xətai).

Yüzi nuri-ilahimdir, münəvvər şəmsü mahımdır,

Könül təxtində şahımdır ki, zirək şəhriyarımdır (Nəsimi);

Dəgmə naməhrəm nə bilsin aşiqin əsrarını

Məhrəm ol, əsrara gir, ya məndən əsrar istəmə (Nəsimi)

Ey könül eşqində yarın naləvü ah eyləmə

Dəgmə hər naməhrəmi sirrindən aqah eyləmə (Xətai).

Dörd qapu, qırx məkan, yetmiş iki qat

Məhəbbət dedigin təcəlleyi-zat (Xətai)

Həm şəriət, həm təriqət, həm həqiqət, mərifət (4 qapı)

Verdilər fitva bizə dər məniyi-həlqəbəğuş (Nəsimi);

Yarə yar olmaq dilərsən, qeyri sən yar istəmə,

Canü dildən keçməmişsən, yeri, dildar istəmə (Xətai).

*Sən sənə gər yar isən, var, ey könül, **yar istəmə!***

Yarü dildar ol sana, sən yarü dildar istəmə! (Nəsimi)

*Aşiqin meydanda **başı top** yerinə çalınur,*

Başını meydana qoymaz, kim ki, sərdar olmasa (Xətai).

*Aşiqin **başilə** oynar şol nigarın zülfü, uş*

*Aşiq ol, meydana gir kim, **top ilə** çövkan budur (Nəsimi)*

“Başını top yerinə meydana qoymaq” ifadəsi fəlsəfi mahiyyət daşıyır. Bir tərəfdən, yəni zahiri görüntüdə qəhrə-

manlıq məzmununu, digər tərəfdən, əsas mahiyyətində təsəvvüf ideyasını ifadə edir.

Xətainin dilində üslubi ikiləşməyə baxmayaraq, hər iki dil təzahürünə aid nümunələrdə aydınlıq fərdi yaradıcılıq tərzini kimi səciyyəlidir. Şairin bədii dilində spesifik səciyyəli ifadələr bu dilin aydınlıq və sadəliyini, bədiilik və obrazlılığını təmin edir:

*Dəmbədəm yol gözləmə, ol **sevgi yarım** gəlmədi,
Qalmışam qış möhnətində növbəharım gəlmədi
İxtiyarım getdi əldən, canü dildən əl yudum
Ol mənim canü könlümdən ixtiyarım gəlmədi.*

Buradakı *sevgi yarım*-sevgini bölüşən, sevgiyə yar olan, məzmununu ifadə edir. *Sevgili yarım* deyil, məhz *sevgi yarım* ifadəsinin işlənməsi semantik poetizmi təmin edir. *Sevgili yarım* birtərəfli, *sevgi yarım* isə bütöv sevgini əks etdirir. *Dəmbədəm, qış möhnəti, ixtiyarı əldən getmək* vahidləri *sevgi yarım* ilə bağlı olan duyğu və yaşantıların təqdiminə xidmət edir.

*Vədəyi-vəsl edəli bir qılca qaldı canımız
Göglərə irsə, iribdür naləvü əfqanımız
Yola baxmaqdan çıxıbdur didəyi-giryənımız,
Xanı, a zalım, səninlə əhdimiz, peymanımız.*

Bu parçadakı *vədəyi-vəsl, didəyi-giryən* izafəti, *naləvü əfqan* tabesiz birləşməsi, digər izafət və birləşmələr nümunənin anlaşılıqlıq dərəcəsini azaltmır, dilin canlılığına, aydınlığına mane olmur, *qılca qaldı, göglərə iribdür, çıxıbdur* vahidləri ilə birlikdə obrazlılığı və bədiiliyi gücləndirir. *A zalım* müraciəti real ünsiyyət ifadəsi kimi diqqəti çəkir. Belə ifadə tərzini klassik dillə yanaşı, Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Aşıq

Ələsgər dilində də yer alır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xətəinin klassik janrdakı əsərlərində alınma leksika aparıcı olsa da dil anlaşılıqdır, xüsusilə aşiqlik məqamının təqdimində:

*Neylərəm ol cənnəti içində dildar olmasa.
Qoy anı viranə qalsun, baxçada bar olmasa.
Dünyada aşiq olan geydi məlamət donunu
Hər yetən aşiq olurmi, dərd ana kar olmasa.
Aşiqin meydanda başı top yerinə çalınur,
Başını meydana qoymaz kim ki, sərdar olmasa.*

Bununla bərabər Xətəinin yaradıcılığında klassik janra aid nümunələr vardır ki, mövzu və məqsəddən asılı olaraq dil mürəkkəbliyi ilə diqqəti çəkir. Belə ki, o, nümunələrdə hər zaman işlək olan ərəb və fars sözlərinin həcmi təriqət-lə, təsəvvüf elmi ilə bağlı terminologiya artırır:

*Taki rüxsarindən **ərrəhman ələl-ərs** istiva
Həm anın şənində **münzəl ayəti-şəmsüz-züha**.
Sureyi-Ta ha vü Yasinü təbarək hüsnünə
Gör nə təzim eyləmişdir həq təala rəbbəna
Münfildir (pərt olmuş) tələtindən də fələk xurşidu mah,
Şol cəhətdən kim, yüzün nurundan almışdır ziya.
Valehü sərgəştədir ələmdə **əhli-mərifət**,
Vəchinə, ey **gövhəri-pakizeyi-ərzü səma**.
Bu Xətəidən **inayət kəsmə**, ey **şahi-kərəm**,*

Xətəi yaradıcılığında müasir Azərbaycan dilində işlək olan leksik vahidlər sistemli şəkildə öz əksini tapır. Onun bə-dii nitqi, şeir dili xalq dilinə məxsus idiom və ifadələrlə zən-gindir. Bir qismi tarixi səciyyə daşsa da, əksəriyyəti bu gün canlı dilin vahididir: *ün çəkmək, duvaq örtmək, cigərinə dağ*

*çəkmək, qulağını burmaq, baş qoşmaq, daşını atmaq, yüzüqara, əl uzatmaq, ətək tutmaq, yola gəlmək, yüzü dönmək və s.: Çox mehrü vəfa **umar** idim yardım, amma Bir cövri yüküş yarıcafakarə **yoluxdum** nümunəsində **ümmaq, yoluxmaq** canlı dilin vahidləridir. Şairin dili atalar sözü, məsəllər, xalq hikmətləri ilə zəngindir. Bu faktlar xalq dilini, bu dilin təqdim etdiyi xalq hikmətini canlandırır: *Hərcayi gözələ qoşma başını Hərcayilik edib atar daşını; Hər ot kökü üzrə uzanıb gedər; Sən eyülik et, durma əldən gəlincə. Dedilər xalq bilməzsə, xalq bilər; Fil yükün yüklətmə qarınca çəkməz; Eşitdim quyu qazan kəndi düşdi; Keçmə namərd korpüsündən. Qoy aparsın su səni; Bu yolun yolçusu olayım dersən **Əldə iki qarpız tutmalı degil**; Yürü sufi, yürü yolundan azma, **Elin qeybətinə quyular qazma, Yorulma bihudə, boşuna gəzmə, Yanında mürşidin var olmayınca.****

Xətəinin “Dəhnamə” poeması klassik janr nümunəsi olsa da, xalq dilinin koloriti, danışq elementləri üstünlük təşkil edir. Bu isə məsnəvi dilinə bayatı, gəraylı ahəngi verir, poetik qəliblərlə real tablolar yaranır: *Qış getdi yenə bahar gəldi Gül bitdivü laləzar gəldi. Quşlar qamusu fəğanə düşdü Eşq odu yenə bu canə düşdü; Daylar tülədi, buraxdı yalı Kişnər çalağan qulun misalı Quzuladı qoyun, töküldü döllər Yaylaq həvəsini qıldı ellər. Düşmən Qanı tək qızardı hər su, Ötgün saruya yeridi ahu.*

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dilində yazılan məsnəvilər sayca artır. Ə. Dəmirçizadə yazır ki, “ilk məsnəvilərlə Azərbaycan ədəbi dilinin mənzum təsvir və təhkiyə üslubunun əsası qoyulmuşdur”. Bu dövrdə dini-mövhumı hadisələrlə əlaqədar mənzum əsərlər də azərbaycan dilinə tərcü-

mə olunurdu, lakin heç biri “Dəhnamə” qədər təsiredici, istiqamətləndirici qüvvəyə malik olmamışdır. Alimin fikrinə görə “Dəhnamə” məsnəvisinə qədər yazılan və elm aləminə məlum olan “namə”lərin heç birində gözəl, sadə, ahəngdar və səlis Azərbaycan dilində təbiət lövhələri verilməmişdir. Xətai bu təsvirlərin ilk nümunəsini yaratmışdır (13, s. 170).

Məsnəvi janrının vəznli, ahəngdar təhkiyə dili ilə “Dədə Qorqud kitabı”nın mənzum cümlə sintaksisi arasında müqayisə aparıldıqda yaxınlıq müşahidə olunur. Məsnəvi əcnəbi janr olsa da, onun təhkiyə dilini əks etdirən sintaksisi ilk türk şeirinin sintaktik forması ilə ahəngdarlıq müstəvisində oxşardır. “Dədə Qorqud kitabı”ndan seçilmiş cümlələr nəsr mətni ilə yazılmasına baxmayaraq, şeir ritmini, heca bölgüsünü və ahəngini əks etdirir:

Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı.

Ağ ban evini qara yerin üzəinə dikdirmişdi.

Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı (DQK);

Qaraqünə aydır:

Qara bulut dedigün sənin dövlətidir

Qar ilə yağmur dedigin sənin ləşgəridir

Saç qaygudur. Qan qaradır.

Qalanısın yora bilməm, Allah yorsun, - dedi (DQK);

Bu dastanı bu gün bünyad edelim,

Haqin qüdrətlərin biz yad edolim

Gelin, ey məni bəhrin seyr edənlər,

Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər

(“Dastani-Əhməd hərami” məsnəvi).

İlkin mərhələdə türk heca vəznində hecaların sayı

müxtəlif olduğu üçün nəsr cümlələrinin ahəngdar işlənməsinə imkan yaradır. Bu mənada, mənzum təhkiyə tərzində heca və alliterasiyanın aparıcı olduğu qədim türk şeir dili ənənəsinə yaxındır. Bu da Azərbaycan şeir dilinin yeni bədii tərzə, əcnəbi janra (məsnəvi janrı) dilin uyğunlaşmasını təmin edir və danışıq sintaksisi mənzum formada təqdim olunur. XX əsrdə yaranan mənsur şeir də qədim dil ənənəsinin üzərində, yeni formatda yaranır (G.Hüseynoğlunun əsərləri). Dilin tarixi yaddaşı bu xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır, bədii dilin yeni janra uyğunlaşmasına kömək edir. Bu poetik ənənə nəinki məsnəvi, digər klassik şeir janrlarının, xüsusilə qəzəl dilinin xəlqiliyini sintaktik formalarla təmin edən faktorlardandır:

Qışladım qapında itlərin ilə

Oldu kuyin uşda yaylağım mənüm (Həsənoğlu);

Bən səni sevərəm, sevisərəm,

Bu sözü türkcə qoyux deyälüm (Q.Bürhanəddin).

Sən mana, dilbər, yetərsən, özgülər yar olmasın,

Bir olur yar iki olmaz, iki zinhar olmasın (Nəsimi).

Ululuq istər isən qulluq eylə

Ayaq bir-bir basarlar nərđibanə (Xətai).

Nümunələrin sintaktik xüsusiyyəti, cümlə tipləri gündəlik ünsiyyəti, danışıq dilini xatırladır.

T. Hacıyev Xətəinin dilində “bugünkü tipik dialektizmlər”ə təsadüf olduğunu qeyd edir: *döşürmək, çözmək, damazlıq, təzmək, düş* (yuxu), *yastanmaq, çaxmaq, çalmaq* (vurmaq) və s. Həmçinin “semantik inkişafın da izləri aydın əks olunur: ya söz tam dəyişir – *tapanca* (şapalaq): *Sünbül yüzünə **tapança** qaxər, uğramaq* (getmək), ya da mənasını

itirməyə, mənaca boşalmağa, yarımənəli olmağa gedir: *bilş, yörə: Yad ilə **bilş** olunca aşına əldən gedər; Dərs imdi fəğanü dadə döndü, **Bilş** mana qamu yadə döndü; Çalış bu gir-dabın çıx yörəsinə, Dərman gizlənidir dərd arasına; Gülşən **yörəsini** ab tutdu*" (28, s. 285). **Bilş** sözü ayrılıqda işlənmiş, ancaq müasir dildə **tanış-bilş** mürəkkəb sözünün ikinci tərəfində qalmışdır. Onun dilində işlənən milli sözlərin müəyyən qismi dilin yeni mərhələsinə XVII-XVIII əsrlərə doğru arxaikləşir. Arxaik leksikonun işlənmə nisbəti klassik və xalq şeiri janrlarında eyni vəziyyətdə olur. Bu da onu göstərir ki, həmin leksik vahidlərin işləklidən düşməsi janrla deyil, ümumilikdə dilin öz vəziyyəti, təfəkkür tərzilə bağlı olmuşdur. Arxaizmlərin Xətai dilində xüsusi mənzərəsi vardır. Bunların bir qismi digər sənətkarların da dilində işlənir: *iriş-mək, kəndi, əsrimək, kömlək, qırlaquş* - qaranquş, *ötə, damu* - cəhənnəm, *üküş* - çox, *ulaşmaq* - çatmaq, *yarğılamaq* - bağışlamaq, *bay* - varlı, dövlətli və s.: *Ey Xətayi, qəm yemə çün düşmənin oldu **yüküş** Müddəi daim **iraqdan** kərpicü daş oynadır*. Bəzi arxaik leksik vahidlər isə onun fərdi yaradıcılıq dili üçün səciyyəvidir: *yolıq, fakir, tünəmək, iyi, kötü, sayırmaq(oxumaq)*.

Təqlidi sözlər Xətai dili üçün çox səciyyəvidir, bu vahidlər dilin xəlqiliyi və təsvirin konkretliyini təmin edir: *Sərv üstə oxudu fəxtə gu-gu Qum-qum der idi ağacda qumri. Kəklük gülər idi dağda qah-qah. Tu üzünədir, nə yerdə kim var.*

Dövrün morfoloji norması Xətainin dilində aydın görünür. B. Çobanzadə Xətainin hər iki əlyazmasında -dür xəbərlilik formasının -dürür variantının işləkliyini qeyd edir:

*Dilbərə, sən**cələyin**, billah ki, yarım yox**durur**,*

*Bir saat sənsiz mənim səbrü qərarım yoxdurur.
Gər məni öldürsələr, sən eylə bilgil, ey nigar,
Bu məhəbbət atəgin əldən qoyarım yoxdurur.*

Arxaikləşmə mərhələsinə daxil olan morfoloji əlamətlər beyt və ya misra içərisində birlikdə işlənir:

***Anınçün** olmuş **anın** şərbəti pak
Ki, heyvan suy**ilən** yüz tən nəvadır.*

Beytdə **ilə** qoşmasının qədim -ilən variantı, o/ol əvəzliyinin *an* forması müşahidə olunur.

Felin vacib şəklinin *məsdər+ gərək* forması aparıcıdır,
*Ey deyən kim aqiləm divanə xoş gəlmək gərək.
Kim qılır lafi-hünər, meydanə xoş gəlmək gərək;*

XIII-XVI əsrlər üçün norma səviyyəsində olan digər morfoloji formalar da Xətai dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdir:

*Dün dedi zahid **mana** – neyçün könül verdin ana
Neyləyim, görgəc yüzini ixtiyar əldən gedir (Fəli bağlama şəkil);*

*Dün demişsən kim, **sana** yüz göstərübən can alam,
Yüzünü göstərmədin aldın rəvanımdan rəvan;
Dünyə**vü** üqbadə birdir yar, **dutman** yar iki,
Yar **isən**, ey gəmlü könlüm **dutmagil**, zinhar, iki;*

Feilin əmr şəklinin **-gil** morfoloji əlamətinin müasir dövrdə dialekt və danışq dilində qalmış -ginən formasının -gilən şəklinə də nadir halda Xətai dilində rast gəlinir:

*Binəvanın **vergilən** yarəb nəvasından mədəd.*

Xətai dilinin qrammatik quruluşunda iki cəhət, xüsusilə diqqəti cəlb edir: 1) qıpçaq-çığatay dil elementlərinin fəallığı. 2) fars dilinin qrammatik formalarının müəyyən qədər fəallığı.

F. Köprülü birinci xüsusiyyətlə bağlı qeyd edir ki, “Cağataycaya gəlincə, xüsusilə Nəvidən sonra bütün türk məmləkətlərində böyük bir nüfuz qazanan bu ləhcə ədəbiyyatı yalnız Teymurlular dövründə daha çox yayıldığı Xorasanda deyil, İrənin hər tərəfindəki türk ziyalıları arasında qəbul edilərək sevilməkdə idi. Cağatayca yazmaq dəbi Hind və Osmanlı sarayları ətrafındakı türk şairləri kimi İrəni türkləri arasında da güclü idi” (46, s. 40).

T.Hacıyev şeir dilində bu elementlərin işlənməsini əsas səbəblərlə birlikdə Şah Xətəinin dövlətçilik fəaliyyətinə əsaslanan türk birliyi ideyasını dildən başlama cəhdi kimi də dəyərləndirir (28, s. 285). Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti bu faktı təsdiqləyir. Bəkir Çobanzadə Xətəinin cağataycadan təsirləndiyini qeyd edir, eyni zamanda, bu xüsusiyyətləri nüsxə yazıları ilə əlaqələndirir, imla sisteminə aid məsələləri göz önündə tutmağın lazımlılığını vacib hesab edir (10, s. 305). Bu dil elementləri Xətəinin klassik dil təzahürünə aid əsərlərində işlənir: *Cular axadur çəməndə hər su. Səndən dutadur zəmin qərarı, səndən çıxadır fələk buxarı; Kim dutdı saçımını qeyri-şanə..... Tiği-eşqin yürəgimni səd-həzaran yarələr; Gah örtər idi yaşım gözümni; Sana xoş oldu, yarın yar boldu, Mana ol aşınalar yaxşı gəldi; Çox tökdüm isə həlal bolsun. Afət bıçağı ilə didədən qan; Mən bilürmən bu dili-şeydə nələr küncündədir; Arılıq, billah sevərmən mən səni, ey dilruba, Ta təmmi sevmişəm, busü kənarım yoxdurur; Mən sana kəminə qul deməzmən.*

Qeyd edilən ikinci cəhət fars dilinin qrammatik formalarının işlənməsidir. Bu formaların müəyyən qədər fəal nəzərə çarpması isə klassik şeir dilinin əsas elementlərindən biri kimi əruz vəznə ilə əlaqədardır, bütün klassiklərin əsərlərində az və ya çox dərəcədə müşahidə edilir. Digər tərəfdən, həmin dövrdə şairlərin, eləcə də Xətəinin ana dili qədər fars dilini bilməsi, bilinçvət-ikidilli olması, düşüncələrini ifadə edərkən şeir üslubuna uyğun fars qrammatik formalarından istifadə etmə imkanına malik olması ilə də əlaqələndirilir. Ancaq əsas budur ki, bütün bu əcnəbi elementlər dilin milliliyini, xəlqiliyini azaltmır, milli dil vahidlərinin əhatəsində anlaşılır.

*Mən yerdə ününü dinləməzmən,
Fəryadın əgər yetər **be** fəlak (fələyə)*

İkinci misrada yönlük halın *be* ön şəkilçisinin işlənməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda *fəryadım yetər* birləşməsi *fəlak* sözünü yönlük halda tələb edir. Digər nümunələrdə də bu cür əcnəbi dil xüsusiyyətləri anlaşmanın çevikliyinə mane olmur:

*Qıldım aluban nəzər **be** məktub
Gördüm yazılı kəlam **be** məhbub;
Pürxun deyə baxmazam **be** lələ;
Gəh pay ilə getdi, gəh **bər** sər (sər ilə)
Gəh bəhr keçərdi, gəh bər bər;
Hər ləhzədə səd hezar **bər** haq;
Nə fikri –yemək, nə xab **dər** çeşm;
Kim yanmış ola o **dər** cəhənnəm;
Əz səbr məni cüda qılan eşq;
Görsətdi yüzün gün **əz** nəzərgah;*

*Yetürdü özin **be** kuyi-dildar,
Çün aldı dimağə buyi-dildar.*

Bütövlükdə, Xətainin əsərləri XV-XVI əsrlər dil norması haqqında aydın təsəvvür yaradır, ədəbi dil fəaliyyəti sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə birlikdə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni mərhələyə keçidinə təkan verir.

Mövzu üzrə suallar

1. Hansı tarixi şərait ədəbi dilin milli əsasda müəyyənləşməsini təmin etdi?
2. Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsi dilin leksik qatına necə təsir etdi?
3. Ədəbi dilin termin yaradıcılığında yenilik nədən ibarət idi?
4. Ədəbi dilin inkişafına təsir edən hansı ədəbi ənənə davam edirdi?
5. Şair hökmdar ədəbi dilə hansı istiqamətdə təsir göstərə bilər?
6. XV-XVI əsrlər ədəbi dilində üslubların fəaliyyəti necə müəyyənləşdi?
7. Bədii üslubun klassik və xəlqi dil təzahüründə yazılan əsərlərin dili hansı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirdi?
8. Elmi üslubun hansı dil təzahürü fəaliyyət göstərir?
9. Nəsr qolu hansı dil xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir?
10. Tərcümə dili hansı üslub keyfiyyətləri ilə davam edir?
11. XV-XVI əsrlər ədəbi dilinin normasında hansı dil faktları özünü göstərir?
12. Qurbani dilinin əsas leksik-qrammatik xüsusiyyətləri nədən ibarət idi?
13. Xətainin yaradıcılığında ədəbi dil hansı dil-üslub təzahürləri ilə reallaşır?
14. Dövrün qrammatik norması Xətai dilində necə əks olunur?

FÜZULİNİN DİLİ

Füzuli milli ədəbi dilin yaradıcısıdır. Füzuli söz aləminin fatehi, Azərbaycan ədəbi dilini zirvəyə qaldıran sənətkardır. Azərbaycan dilinin bütöv mənzərəsi sənətkarın yaradıcılığında öz əksini tapır. Bəkir Çobanzadənin fikrinə görə, M.Füzulinin tarixi yeri “bütün Yaxın Şərqi yetişdirdiyi ölməz böyüklər arasındadır” (11, s. 165). O, “Füzuli və onun yeri” məqaləsində yazır: M. Füzuli “ərəb eşqi, fars ruhu, türk qılıcı ilə qurulan əsrlərin ağır və acıqlı uruşları altında yıxılan Bağdadın ruhunu qavramış, onu bizə duyurmuşdur”. Müəllif şairin yaradıcılığına təsir göstərən Bağdad mühitinin bir az da geniş təsvirini verərək davam edir: “Qrek, bizans, fars, türk, ərəb ruhlarının mənəbi, bir vaxtlar dünya iqtisadi yollarının kilidi olan Bağdad xərəbələrini oxumuş, duymuş və tərcümə etmişdir. Bu cəhətdən o, böyük cahan faciəsini bizə tərənnüm etmişdir”. B. Çobanzadə Füzuli sənətkarlığının bədiilik səviyyəsini yüksək dəyərləndirir: “Füzuliyə “mübaligəçi”, “safdil” deyə biliriz. Lakin bu gün də, yarın da “yalançı”, “masalçı” deyəməyiz. “Ən gözəli – ən yalanı” (“Ehsənühü əxzəbühu”) dəsturilə yaşayan Şərq ədəbiyyatında o, ən gözəli, ən doğrusu olan şeirlər, əsərlər meydana gətirmiş birinci şairimizdir” (11, s. 166, 169). Tədqiqatçılardan Gibbin Füzuli haqqında fikirlərini, şairi “türk ədəbiyyatında yetişən şairlərin sultanı” adlandırması, hətta “bütün türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük bir isim bulmaq mümkün deyildir” fikrini xüsusi qeyd edir (11, s. 165). Nihad Sami Banarlı yazır ki, Füzulini dil və ifadə baxımından öncə Azərbaycan ədəbiyyatına mənsub bir şair kimi tanımaq lazım gəlir, fəqət

sənətinin üstünlüyü, səmimiliyi və bütün insanlığa xitab edəbiləcək ölçüdəki ənginliyi dolayısıyla, bu şairin, bütün türk millətləri arasında və hər sinif xalq tərəfindən mənim-sənilib sevildiyi görünür (76, s. 525). T. Hacıyev öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın və ona qonşu əsrdə yaranmış Orxon kitabələrinin dil müqayisəsi göstərir ki, artıq ilk orta əsrlərdə Qərb və Şərq ədəbi türkcələri fəaliyyət göstərirmiş. Əlişir Nəvainin şəxsində Şərq ədəbi türkcəsi bədii dil, elmi dil və dövlət dili kimi öz kamal həddinə çatır. Qərb türkcələri hər zaman əlaqədə olmuşdur. XII-XIII əsrlərdə “Qutadqu bilig”in dil norması Azərbaycan dili üçün arxaikləşir və bütövlükdə Qərb türkcəsi üçün anlaşılmaz olur, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı oğuzca müstəqil ədəbi norma kimi müəyyənləşir. Füzuli bu oğuzcanı Ə.Nəvainin yetkin Şərq türkcəsinin qarşılığı kimi mükəmməl Qərb türkcəsi kimi formalaşdırır (28, s. 288).

Füzuli dilində söz elminin poetik təqdimatı. Füzuli farsca “Divanın”ının “Dibaçə”sində ərəb, fars və türk dillərində yaradıcılıq işinə belə aydınlıq gətirir: *“Bəzən ərəbcə şeir yazdım və ərəb fəsihlərini müxtəlif mənzumələrimlə şadlandırıdım. Bu, mənim üçün asan idi. Çünki mənim elmi bəhslər (fənlər, yaxud mübahisə) dilim ərəbcə idi. Bəzən türkcə şeir meydanında at çapdım və türk zəriflərinə türkcə şerin gözəllikləri ilə zövq verdim. Bu da məni o qədər təşvişə salmadı, çünki türkcə şeir mənim əslimin səlqişinə uyğundur. Bəzən fars dili sapına inci düzdüm və o budaqdan könül meyvəsi dərdim”* (53, s. 17). Şair türk şeirini daha çox yazılan fars şeiri ilə müqayisə edir.

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türki ləfzilə ikən düşvar olur.*

O səbəbdən farsca şeir çoxdur ki, zərif şeiri türkcə yazmaq çətin olur. Deməli, türkcə hələ sənətkarlar tərəfindən zərif şeirlər üçün, xüsusən əruz vəzni və dəbdə olan qəzəl janrı üçün qaydaya salınmayıb, tam qəbul edilməyib. Şair türkcə yazmağı daha çətin və hünər işi sayır:

*Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyüb,
Əksərən əlfazı namərbutü nahəmvar olır,*

Çünki şeirin tərkibi (əruz şeiri nəzərdə tutulur) türk ləhcəsini qəbul etmir. Əksər sözlər qeyri-münasib və qeyri-hamar (axıcı olmur) olur. Odur ki, şair çəkinmədən özü ilə dialoqa girir:

*Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm
Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olır.*

Bahar olanda tikandan gül yarpağı əmələ gəlmiş kimi, şair də bu çətinliyi asan edərək məqsədinə çatmaq istəyir. Bu, Füzulinin ana dilindən şikayəti deyil, türkcə şeir yazmağın böyük məharət tələb etməsinə işarədir. Füzuli ərəb və farsca yazmaq dəbini qırmaq, türk şeirini yüksəltmək, yəni dəndən yaratmaq, ona məzmun və forma gözəlliyi verərək şöhrətləndirmək, ali zirvəyə qaldırmaq bacarığını özündə tapmaq istəyir. Buna görə də o, əruzun qismən Azərbaycan dilinə, qismən də Azərbaycan dili sözlərini əruza uyğunlaşdırmağı zəruri hesab edir. Dillə bağlı belə yaradıcılıq təcrübəsinə Ə. Nəvai "Mühakemetül-lüğateyn" əsərində bir qədər fərqli yanaşaraq bəzi türk şairlərinin əcnəbi dilə meyl etməsini onların bacarıqsız olması ilə əlaqələndirir, bunu türk dilinin zəngin ifadə sistemindən düzgün istifadə edə bilmədiklərindən irəli gəlmişini söyləyir: "türk dilində heyrətamiz

sözlər və ifadələr çoxdur. Amma onları xoşa gələn tərzdə nizamlayıb lətif şeirlər qoşmaq çətinidir. Bu işə girişən adamlar o çətinliklə üzləşən kimi tez soyuyur və daha asan yola meyl edir” (15, s. 36). Ə.Nəvai öz yaradıcılıq təcrübəsindən bəhs edərkən başlangıçda fars dilinə meyl etdiyini, lakin sonra şüurlu şəkildə türkcəyə keçməsinə belə izah edir: “Yuxarıda təsvir edilən adətə-vərdişə uyğun olaraq mənim də meylim fars dilinə sarı oldu. Amma elə ki, şüur sinninə qədəm qoyuldu, elə ki, həqtəala təbimi qeyri-adiliyi dərkə, incə və mürəkkəb mətləbləri anlamağa yönəltdi, türk dilinə mülahizə etməyim dəxi vacib oldu... (15, s. 37). Burada-dilin psixoloji əsasları, dil və təfəkkür kimi nəzəri dilçilik məsələləri də öz əksini tapır. Ə.Nəvai davam edərək deyir: “Gözlərim önündə elə bir aləm açıldı ki, on səkkiz min aləmdən artıq. Onda təbimə elə gözəl və elə zinətli səma qatı məlum oldu ki, göyün doqquz qatından artıq. Onda elə bir fəza və yüksəklik xəzinəsi açıldı ki, dürləri ulduzların gövhərlərindən parlaq” (15, s. 37). O bildirir ki, tikanların təmasından çəkinərək nazimlər ələ gül almadan yollarına davam etmişlər, bu tikanlardan çəkindikləri üçün türkcənin söz gülşənini buraxıb getmişlər. Mənim niyyətim, məqsədim ali, təbiətim qorxusuz, ürksüz olduğu üçün bu gülşənin yanından laqeyd keçmədim, bu yoldan çəkinmədim (bax: 15, s. 38).

Əbdülzəl Dəmirçizadə dövrün ədəbi dil mənzərəsindən danışarkən bir məsələni, xüsusilə nəzərə almağı lazım bilir və qeyd edir ki, o “dövrə alim və ya şair olmaq üçün ərəb, İran, hind elmlərini, fəlsəfə məktəblərini və bu dövrdə müsəlman ölkələrində çox işlənən ədəbi dilləri, yəni ərəb, fars və türk ədəbi dillərini mükəmməl bilmək, hər üç dildə yazmağı bacarmaq vacib şərtlərdən idi” (13, s. 177). Füzuli

farsca divanının müqəddiməsində üçdillilik şəraitində “türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur” deyir, “Hədiqətüs-süeda” əsərinin ön sözündə isə ərəb və fars dillərinə də münasibətini bildirir (55, s. 31):

*Ey feyZRəsani- ərəbü türkü acəm
Qıldun ərəbi əfsəh- əhli- aləm
Etdün füsahay- acəmi İsadəm
Mən türkzəbandan iltifat eyləmə kəm.*

Yəni ey ərəb, acəm və türk millətinə feyz (nemət, bərəkət, rifah, bolluq) verən. Sən ərəbi aləm əhlinin aydın danışanı etdin. Əcəm füsəhasını-gözəl danışanlarını İsa dəminə yüksəltədin. Mən türk dillidən iltifatını (diqqətini, mehribanlığını) əskik etmə. Bu parçada şairin tanrıdan türk dilindən ərəbcə və farscadan üstün istifadə edə bilmək üçün kömək istəyini Nihad Sami Banarlı “Türkcənin sirləri (Turkcenin sirləri)” adlı əsərində “Füzuli duası” adlandırır (77, s. 103).

Deməli, Füzuli üçün müxtəlif dilləri bilmək, elmə yiyələnmək müqabilində ana dilini - türkcəni yüksəltmək hər şeydən öndə dayanırdı. Odur ki, qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun fəaliyyət göstərərək əsas məramını həyata keçirə bildi: ümumxalq dilinin normaları çərçivəsində bu dilin leksik-qrammatik sistemə maksimum yaxınlıqla mükəmməl bədii dil yaratdı.

Tofiq Hacıyev bu fikirdədir ki, “M. Füzuli Azərbaycan türkcəsini milli ədəbi dil kimi gerçəkləşdirdi”. O, söylədiyi fikrə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, bu, “M. Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə uyğundur”

deməkdir (28, s. 295). Onun fikrinə görə, Füzulinin leksik dil qatında ərəb, fars sözlərinin müasir oxucu üçün çətinlik yaratması əsas ölçü hesab edilmir. Bunu digər xalqların dil faktlarında da görmək olar: “A. Puşkin rus milli ədəbi dilinin banisidir, ancaq onun dilində müasir rus dili üçün xeyli arxaikləşmiş əski slavyan faktları var (hələ Puşkin XIX, Füzuli XVI əsrdir)”. Həmçinin “A. Dante italyan milli ədəbi dilinin banisi sayılır, ancaq onun haqqında deyilir”: Dante keçmiş Roma ilə yeni Roma arasında körpüdür” (28, s. 299). Deməli, əsas meyar dilin struktur özəyidir, bugünkü Azərbaycan dilinin qrammatik strukturunun Füzuli dilində olmasıdır. Bütün bunlara əlavə olaraq “Füzuli dövrü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bu gün qalır. Fərq lüğət tərkibindədir” və lüğət tərkibi ekstralinqvistik faktların təsiri ilə hər zaman dəyişə bilər. T. Hacıyev şairin dilinin Xətai və digər sənətkarların dilindən çox fərqlənməsini, onun söz tutumunun digərlərdən çox olması ilə əlaqələndirir. Bu da faktdır ki, müasir Azərbaycan dilində ünsiyyətdə qalan ərəb, fars sözlərinin hamısı Füzulinin dilində işlənmişdir (28, s. 295-296). M. Füzulinin 10 qəzəli üzərində aparılan statistik hesablamadan məlum olmuşdur ki, Azərbaycan mənşəli leksika onun dilində təxminən 34%, alınma leksika isə 66% təşkil edir, halbuki Nəsimidə, müvafiq olaraq, 68% milli və 32% alınma olmuşdur. Statistik hesablamada qeyri-türk mənşəli leksika üstünlük təşkil etsə də, qrammatik quruluş mükəmməlliyi və milliliyi ilə bunu tənzimləyir. Digər tərəfdən isə M. Füzuli qəzəllərinin dilində alınma sözlər Azərbaycan ədəbi dilinə mexaniki olaraq gətirilmiş vahidlər deyildir, bunlar leksik-semantik və funksional-qrammatik cəhətdən bu və ya digər dərəcədə mənimsənilmiş, poetik təfəkkürün bir neçə əsrlik təcrübəsi-

nin məhsulu olan vahidlərdir. Füzulinin dilində alınma mənşəli leksikanın üstünlüyünü şərtləndirən səbəblərdən ən əsası isə onun ərəb dili mühitində yaşaması idi. Bu mühit Füzulinin bədii dil yaradıcılığına təsir edir, lakin maneə ola bilmir, bədii dili milli mahiyyətindən ayırmır:

*Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən
Mən qoparıb salmışam min daği bir dırnağilən.*

“Min daği bir dırnağilən qoparıb salmaq” ifadəsi cəsərət və güc məqamını tərənnüm edir. Özünün aşıqlıq halını Məcnundan üstün bilir:

*Qəm yolunda mən qalıb, getdisə Məcnun, yox əcəb
Sayruya düşvardır həmrəhliq eyləmək sağ ilən.*

Aşıqlıyın əsas əlamətlərindən biri dərdi gizli çəkib, gizli əfqan etməkdir:

*Könüldə min qəميم vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm bir qəm ki, el tənindən əfğan eyləmək olmaz.*

Dünya evinin ən ağır dərdi isə aşıqlıqdır. Bütün dərdlərə dərman tapılsa da eşq dərdinə dərman tapılmaz:

*Nə müşgül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı,
Nə müşgül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz*

Füzulinin dili janr, forma, üslub müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bununla o, ədəbi dildə üslubi diferensasiya imkanını yaratdı, onu leksik, qrammatik baxımdan bütün üslub imkanları ilə təmin etdi. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq T. Hacıyev “Avropa elmində milli ədəbi dil deyilən səviyyəni Azərbaycan türkcəsi üçün Füzuli hazırladı” fikrinin üzərində dayanır.

Hadı Mirzəzadə yazır ki, “Füzuli yazılı ədəbiyyatla xalq

ədəbiyyatını bir-birinə yaxınlaşdıran elə görkəmli sima olmuşdur ki, onun vasitəsilə Azərbaycan dilinin gözəl xüsusiyyətləri yazı dilinə gətirilmişdir. Bu vəziyyət eyni zamanda şairin öz dilinin müəyyənləşməsinə də kömək etmişdir” (60, s. 21). Füzuli ədəbi dilin milliliyi və xəlqiliyini həyata keçirməklə əcnəbi janr olan qəzəli yüksək səviyyədə doğmalaşdırdı, irəli sürdüyü nəzəri tezisləri yaradıcılığına tətbiq etdi. Tezislərin bir hissəsi qəzəlin mahiyyətini təqdim etdiyi parçada öz əksini tapır:

*Qəzəldür səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldür güli-bustani-hünər.
Ğəzali-qəzəl seydi asan degil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan degil.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar
Ki, hər məhfilin zinətdir qəzəl,
Xirədməndlər sən'ətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

Əsas fakt budur ki, şair bütün dövrlərdə oxunması və yazılması asan olan məşhur qəzəlləri ilə xalq dilini yazılı dilə sintez edə bildi.

M. Füzuli böyük lüğət ehtiyatı olan söz ustadlarından biridir. Onun dili leksik cəhətdən zəngin və çoxcəhətlidir. Söz tutumunda üstünlük ərəb və fars sözlərindən ibarətdir. Onların böyük əksəriyyəti müasir dilin lüğət tərkibinə daxildir. Müəyyən hissəsi anlaşılır. Maraqlıdır ki, şair dilində

əcnəbi vahidlərin işlənməsini fərqli dəyərləndirir, farsca “Divan”ının “Dibaçə”sində bu məsələyə toxunur, üç dildə yazmasını iftixar hissilə qeyd edir:

*Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda min zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm;
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm.*

O, çox güman ki, əhli-ələmə açdığı söz süfrəsinin dəyə-rini bilir, yaradıcılığının bəşəri, elmi səviyyəsindən əmin ol-duğu üçün belə bir fikri səsləndirir.

Tədqiqatlarda birmənalı olaraq Füzulinin dili XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən yüksək mərhələsi kimi dəyərləndirilir. Ədəbi dilin XV-XVI əsrlər yarım-mərhələsi Füzuli-nin dili ilə tamamlanır, bu dil XIII-XVI əsrlər ədəbi dil norma-sının yekunu, yeni mərhələnin başlanğıcı hesab olunur. Onun əsərləri dilin bütün sahələri üçün maraqlı dil faktları verir. Mir Cəlal yazır ki, şairin lirikasının texnika və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və izahı, demək olar ki, bütün klassik şeirimizin bədii qiymətinin təyini məsələsidir – “çünki Şərq poetikasında elə forma, üsul, janr, qayda yoxdur ki, Füzuli ona toxunmamış, onun parlaq nümunəsini yaratmamış, öz münasibətini birləşdirməmiş olsun” (59, s. 180).

Füzuli dilinin xəlqiliyi. M.Füzulinin poetik dilinə məxsus səciyyəvi cəhətlərdən biri xəlqilikdir. Klassik dildə yazılmış ədəbi nümunələrdə xəlqiliyin təzahür formaları müxtəlifdir: canlı dilin leksikası; həyatın bütün sahələrini

ifadə edən dil faktlarının işləkliyi; danışığ dilindən gələn frazeoloji vahidlərdən istifadə olunması; xalq müdrikliyini əks etdirən atalar sözü, məsəl və hikmətli ifadələrin bədii dilin içərisində təqdimi; canlı dilə məxsus ixtisarların işlənməsi və s.

H. Mirzəzadə qeyd edir ki, “Füzuli əsərlərinin lüğət tərkibini, bu tərkibin mühüm hissəsini-əsas lüğət fondunu əsil Azərbaycan sözləri təşkil edir”. Bu sözlər ünsiyyətin ayrılmaz hissəsi kimi həyatın, məişətin, dünyagörüşün bütün sahələrini əhatə edir: *əl ayaq, qaş, göz, qıfıl, bayraq, dəmir, atək, ignə, ot, çinar, gül, ağac, dəniz, gecə, qaranlıq, ana, ata, oğul, kişi, yol, çərx* və s. (60, s. 32-33). Odur ki, onun dili, dilin bütün məna sahələrini əhatə edən milli və alınma leksikadan, əlvan söz qruplarından ibarətdir, adi işlək leksika, termin səciyyəli dil vahidləri zəngin semantik bölgü yaradır (Bax: 28, s. 301-307). H. Mirzəzadənin fikrinə görə, Füzuli öz dövründə geniş yayılmış ərəb və fars “sözlərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, əsərlərinin dilinin əsasını, təməlini Azərbaycan sözləri təşkil edir” (60, s. 29). Mir Cəlal Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyinin canlı xalq dili olduğunu, “neşə” (nə üçün mənasında), “olmaya” (yoxsa mənasında), habelə “eşik” (həyət), “ola ki” (olsun ki, ehtimal ki) kimi xalis canlı danışığ kəlmələrinin “ilk dəfə Füzuli tərəfindən şeirə salındı”ğını qeyd edir (59, s. 71).

Füzuli dilində heç bir sənətkarda olmadığı qədər ~~de~~ türkmənşəli leksika və danışığ ifadələri vardır (28, s. 301).

Hər bir sənətkarın lüğət tərkibində milli və alınma mənşəli leksikanın işlənmə nisbəti və funksionallığı aparıcı

dil faktlarından. Füzulinin yaradıcılığı bu cəhətdən maraqlı faktlar verir, ədəbi dilin norma sistemini əks etdirir. Onun dilində işlək olan milli mənşəli leksikanın əsas hissəsi müasir dildə olduğu kimi qalır. Bununla belə, həmin dövr ədəbi dilin leksik normasında çox sayda türkmənşəli leksikanın dildən çıxması müşahidə olunur. Füzulinin dilində dilin sonrakı inkişaf mərhələsində kütləvi şəkildə arxaikləşən və semantik yükünü daraldan belə leksik vahidlər ondan əvvəlki və digər sənətkarlarla müqayisədə kəmiyyətcə azlıq təşkil edir: *topraq, tutsaq, uyğu, dün, irmək, urmaq, bulmaq, yeg, sayru, çizginmək (fırlanmaq), yeldi (yüyürmək), ilətmək, əsrümək, ağırlamaq, aydırmaq (demək), yaşırmaq (gizlətmək), varmaq (getmək) ikən (çox), yügüş (çox), əyaq (qədəh), al (qırmızı, hiylə), amac (hədəf), düyün (toy, şənlik), ur (çilpaq), yaş (gənc) və s.*

*Bunca kim, kuhsifət başımə daşlar **urulur***

*Dideyi-bəxtim oyanmaz, nə ağır **uyğuludur**;*

*Yarı ağyar ilə görmək aşiqə düşvar **irür***

*Böylə görməkdən əsiri dərdi- hicran olsa **yey**;*

Bu təmənnədə ki, ol şəm' ilə həmsöhbət olam,

*Dudi-ah etdi **dünüm** tək günümü tar mənim.*

Milli və alınma leksikanın funksionallığı baxımından qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin dilində millilik və xəlqiliyinə baxmayaraq, çətin anlaşılan ərəb, fars sözləri, tərkibləri çoxdur. Tədqiqatçılar bu leksikanın, tərkiblərin çox hissəsinin şairin yaşadığı dövrdə və onun mühitində şəhər ziyalıları tərəfindən başa düşüldüyünü qeyd edirlər. H. Mirzəzadə bildirir ki, şairin dilində ərəb fars sözlərinin işləkliyinə xəlqilik mövqeyindən yanaşmaq lazımdır. Onun xalq ruhunda, aydın

bir tərzdə yazdığı lirik şeirlərin dilini XVI əsrin savadlı mühiti üçün yüksək səviyyədə yazılmış elmi-fəlsəfi məzmunundakı əsərlərinin dili ilə eyniləşdirmək olmaz. O, şairin birinciyə üstünlük verdiyini göstərir (60, s. 41-42).

Füzulinin dilində işlənən ərəb, fars mənşəli sözlərin çoxu kütləviləşərək müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində milli vahidlərlə eyni statusa malikdir və dilin lüğət fonduna daxildir: *aləm, dünya, sevdə, vəfa, bəxt, yar, səhra, hal, kamal, şikayət, etibar, cəfa, bəhanə, ahəng, dövlət, dərd, qəm, həzin, aşıq, rəqib, seyr, fəza və s.* Bəzi alınma sözlər müasir dildən fərqli ilkin semantikasında işlənir: *azar* - əziyyət, təhqir, *qələt* - səhv, yanlış, *gümrah* - azğın, yolunu azan, *bisat* - kilim, şadır, döşək, *rəhbər* - bələdçi, *qubar* - toz, qum, *idbar* - bəxtsizlik, talesizlik, *ovqat* - vaxtlar və s. Çox sayda anlaşılmayan ərəb, fars kəlmələri isə dilin yeni mərhələsində dildən çıxır.

Mir Cəlal "Füzuli sənətkarlığı" adlı əsərində yazır: "Füzuli yalnız özündən əvvəlki klassik şeir dilinə, ədəbi dilə yox, eyni zamanda və ən çox xalq dilinə əsaslanmışdır. O, xalq dilinin bütün incəliklərini, zənginliklərini şeirində təcəssüm etdirmişdir. Atalar sözlərindən, xalq məsəllərindən, xalq təbirlərindən şair çox istifadə etmişdir" (59, s. 66). Odur ki, canlı dilin frazeologiyası, söz və ifadələri Füzulinin dilində kütləvi xarakter alaraq xəlqilik elementi kimi təzahür edir: *qatlanmaq, ayləmək, acı söz, ayağı bağlı, bağı qan olmaq, naz satmaq, gözə gəlmək, minnət qoyma, qaş çatmaq, ayaq kəsmək düşdü ayağına, əlin öpdi, saldı ayaqdan, qaşların yayı, dil uzatmaq, canın almaq və s.; El ağzını tutmaq olmaz; Sınacaqdır sənin başında çanaq; Hər qanda olsa qanlıyı qan tutar; Acıtdı məni acı sözün, tünd nigahın;*

*Cismimi yandırma, rəhm et yaşımə ey **bağrı daş**
Ehtiyat et, **yanmasın** nagah **quru odunda yaş.***

*Tovfi-kuyində **ayağdan başə** irmiş bir mədəd,
Nola gər qəddim büküb hərdəm, **ayağım olsa baş***

***Fitnə yayın** qurmağa atəşmi olmuş ehtiyac
Kim **urarsan aləmə atəş, çatub** peyvəstə **qaş;**
Ey məh, **mənimlə dustlarım düşmən eyelədin,**
Düşmən həm eyeləməz bu işi kim sən eyelədin;
İraq olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saat.*

Klassik dilin xəlqiliyini təmin edən dil faktlarından biri də ixtisarlardır. Belə ixtisarlar əruzun klassik dil ağırlığını azaldır, anlaşımanı asanlaşdırır, şeirə danışıq dilinin ahəngini gətirir: *ər-əgər, nola-nə ola, der-deyir, nəmiz-nəyimiz* və s.:

***Demin** Məcnunə aşıq kim başında quş yuva tutmuş
Mənəm aşıq kim, seyli-çəşmimi başımdan aşurdum;
Füzuli, öldürər hər dəm məni əhli-nəzər tə'ni
Ki, **neyçün** yar lə'lin çəşmeyi-heyvanə bənzətdim.
Degilsən çoxdan ey gərdun, cahan seyrində yoldaşım,
Nola xəm olsa qəddin, səndən artıqdır mənim yaşım;
Tənimdən incinib çıxmış rəvan can kimi peykanın,
Nəçük incinməsin, yetdikdə zövqün, canə bənzətdim;
Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim.*

Füzuli dilində elmilik. Füzuli dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri elmilikdir. Bədii əsərlər oxucuya sadəcə bədii zövq aşılamır, həm də sənətkarın elmi-fəlsəfi fikirlərini, düşüncələrini təqdim edən vasitə olur. Elmilik müstəvisindən

baxdıqda Füzulinin əsərlərində filosof, alim portreti dolğun görünür. Füzuli dünyaya alim nəzəri ilə baxır və sözünü elmi əsaslarla təqdim edir. Türkcə “Divan”ının “Dibaçə”sində verilən, bir çox tədqiqatlarda da vurğulanan məlumata görə o, yaradıcılığına lirik qəzəllərlə başlayır. Şeirləri sevilir və şöhrətlənir. Ancaq bununla kifayətlənmir, şeirlərinin elmsizliyi onu qane etmir. Bunun üçün Füzuli mükəmməl savad alır, müxtəlif elmlərə yiyələnir. (52, s. 29). N.S. Banarlı haqlı olaraq bildirir ki, “Füzulinin böyük elminə dair ən açıq dəlillər, onun şeirlərini meydana gətirən, bilgi, görgü, duyğu və düşüncə ünsürləri arasındadır. O qədər ki böylə böyük bir elmə sahib olmadan bu şeirləri söyləmək mümkün deyildir” (76, s. 531-532). Füzuli dilinin elmiliyi bir necə formada özünü göstərir: sözün fəlsəfi tutumunda, onun bədii cildində və ifadə tərzində. Füzuli hər şeyin əsasını elmdə gördüyü üçün türkcə “Divan”ının “Dibaçə”sində deyirdi: *Zira ki, elmsiz şer əsası yox divar olur Əsassız divar qaətdə bietibar olur* (52, s. 29). M. Cahangirov bu beytin mahiyyətini Füzuli yaradıcılığında “məntiqi təfəkkürlə (sillogizm) bədii təfəkkürün (obrazlılıq) bir növ qaynayıb-qarışmasını səciyyələndirən fikir kimi təqdim edir və yazır ki, “Füzüliyə görə bədii obrazlı təfəkkürün ifadə vasitələri yalnız elmi-məntiqi təfəkkür sisteminə mənsub ifadə vasitələri ilə birləşdikdə etibarlıdır” (9, s. 101-102). Elmi düşüncənin elmi dillə təqdimi ilə bədii dildə təqdimi üslub diferensiallığıdır, bədii dilidə elmi biliklərin obrazlı təqdimi isə elmi düşüncənin bədii üsluba obrazlı dillə müdaxiləsidir. Bu zaman elmi düşüncə bədii formada, obrazlı dillə təqdim edilir.

Onun yaradıcılığında elmilik ilk növbədə fəlsəfi müstəvidə, söz və nitqlə bağlı fikirlərində əks olunur. Klassik poeziyanın ənənəvi yaradılış məzmunu, Nəsimi-yaradıcılığından

gələn fəlsəfi ideyalar, sözün gücü, sözün mahiyyəti, onun canlı-yaradıcı olması və s. məsələlər Füzuli yaradıcılığında davam edir: *Can sözdür əgər bilirsə insan Sözdür ki, deyirlər özgədir can.*

Füzuli həm də fəlsəfi mövzu olan dil və düşüncə, nitq və təfəkkür məsələlərinə toxunur: *Edəsən tutiyə ədayi kəlimat Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz.* Füzulinin bu misrasındakı məzmun XX əsrin əvvəllərində B. Çobanzadə tərəfindən elmi şərh kimi belə təqdim edilir: “Papağan və sairə kibi bir taqım heyvanlar vardır ki, kəndilərinə öyrədilən kəlmələri fəvqəladə tamam və doğru təkrar və təqlid edə bilirlər. Əcəba, bu söylənməkdir? Deyildir. Hər papağan nə söylədiyini anlamaz və söylədiklərilə duyğu və düşüncələrini anlatmaq məramını da bəsləməz. İnsanda isə təkəllüm (nitq, söyləmə, danışma – S.S.) dəruni, daxili hissiyyat və əfkarını ifadə məqsədinə məbni vaqə olur” (10, s. 21).

O, forma və məzmun məsələsindən bəhs edərkən formanı cismə, mənanı isə cana bənzədir, bədəni candan ayırmaq mümkün olmadığı kimi, sözü də məzmundan ayırmaq olmaz deyir:

*Söz mənadan asılıdır mənə sözdən hər zaman
Bir birindən asılıdır necə ki cism ilə can;*

Sözün dəyəri, fəlsəfi mahiyyəti “Söz” qəzəlində açılır, hər beyt sözün və dilin hikmətini anladır:

*Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz;*

Burada *ağzın sirri* ifadəsi rəmzi mənada işlənir. Ağız nitqə işarədir. Ağız boşluğundakı danışmaq üzlərinin bütöv

mexanizm kimi fəaliyyəti insan nitqini yaradır. Hər an yoxdan var olma, boşluqdan yaranma bir sirdir. Dil, dodaq, dişlər hər biri bu prosesdə iştirak edir. Deməli, ağzın sirri də məhz bu nitq prosesindədir. İfadənin batinində cavab gizlidir, bilavasitə yaradılışla bağlıdır. Bütün klassiklərin yaradıcılığında az və ya çox dərəcədə təqdim edilən, yarananın nitqi, “ol” əmri ilə külli-kainatın yaranması, yoxdan var olma fəlsəfəsini məhz “ağzın sirri” ifadəsi əks etdirir. Şair başqa nümunələrdə yenə bu məsələyə qayıdır, *ağzın sirrini* qeybin sirri adlandırır, *təhqiq*-araşdırma, yoxlamaq ilə öyrənməyin mümkün olmadığını və bu sirri bilməyin çətinliyindən danışıq:

*Heç kim bilmədi, təhqiq ilə **ağzın sirrin**
Sirri-qeybi nə bilir kimsə xudadan qeyri;*

*Bilməz idim, bilmək **ağzın sirrini** düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dedikəlrincə var imiş.*

Füzuli bədii dilin hüdudları içərisində, eşq, aşiqlik fəlsəfəsini, təsəvvüf, irfan elmini öyrədir, aşıqlıyı əsas tezis kimi irəli sürür:

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik iste'dadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var;
Məndən, Füzuli, istəmə əş'ari-mədhü zəmm,
Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.*

Kamillik, mənəvi təkamül yolunda olan aşiq Füzuli özünün şairlik məramını da dəqiq ifadə edərək “məndən mədhiyyə və həcv şeirləri istəməyin, mən aşiqəm və həmişə də sözüm aşiqanədir” deyir. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, mədhiyyə və həcv bir-birinin əksi olan, tərif və tənqiddən

ibarət ədəbi formadır. Reallıqda ikilik, əkslik, yəni yaxşı-pis, gözəl-çirkin və s. keyfiyyətlər maddi, mənəvi dünyaya aid əlamətdir. Sufi-təsəvvüf fəlsəfəsində dərk edənlər üçün hər yaxşıda pis, hər pisdə bir yaxşı var. Bütün əksliklər vəhdətdə ali məramın fraqmentləri, vahid mozaikanın detallarıdır. Odur ki, dualitadan çıxmaq, özünü, dünyanı və yaradanı dərk edərək vəhdətə çatmaq üçün aşıqlıq yolunu keçmək lazımdır. Bu məzmununda, Füzuli rasionel və irrasional dərk məsələsinə də toxunur:

*Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir ol, sanma ki, bir bünyadı var;*

Həsrət və göz yaşları, həsrətin acısı, vüsal həsrətinin uzunluğu, məcnunluğun təqdimi, bədii ifadəsi Füzulinin təsvirlərində canlı, təsiredicidir, özünün şəxsi yaşantıları kimi emosional və ekspressiv təqdimatdadır. Füzuli bilikli insan olaraq eşq yolunu tutanlarla öz təcrübəsini bölüşür və bildirir ki, eşq nə qədər əzabverici olsa da, onun mənasını öyüd verən, nəsihət edəndən soruşma, çünki onun verdiyi məsləhət ağılın tədbiridir, bir özülü, təməli olduğunu sanma. *Naseh* kəlməsinin nominativ mənası nəsihət edən deməkdir. Nəsihət edənin vaiz və ya başqa şəxs deyil ağılı üstün tutan şəxs olmasına *əql tədbiri* birləşməsində işarə olunur. Deməli, beytin batini mənası, koqnitiv semantikasında aşıq və alim, ağıl-könül qarşılaşması dayanır. Bu isə bilavasitə rasionalla irrasionalın qarşılaşdırılmasıdır.

Azərbaycan klassik poeziyasının dil qatları sufi-təsəvvüf fəlsəfəsinin tezislərini, elmi mahiyyətini əks etdirən ifadə sistemi ilə zəngindir. Bu ifadə sistemi hər bir sənətkarın, o cümlədən Füzulinin dilində də ümumi və fərdi səciyyə

daşıyır. *Fani* sözünün lüğətdə nominativ mənası puç, heç, çox zəif, gücdən düşmüş, taqətsiz kimi təqdim olunur. Poetik dildə bu leksik vahidin üslubi funksionallığı genişdir, təsəvvüfdə “ölmədən öncə ölmək” tezisinin mahiyyətindəki dünyəvi nəfsdən azad olmaq, keçici maddi dünyaya bağlanmamaq kimi ideyanın təqdimində işlənən dil faktlarındanır. Füzulinin beytlərinin sətiraltı mənasında bu ideya (heçlik) tez-tez səslənir, fərqli ifadə və formada təqdim olunur:

*Bəqa mülkün dilərsən, fani et varini dünya tək,
Ətək çək gördüğündən afitabi-aləmara tək*

Şair tövsiyə edir ki, bəqa mülkünü, əbədiyyəti, əbədi var olmağı istəyirsənsə, nəyin varsa hamısını at, maddi olandan uzaqlaş, fani dünya kimi özünü heç-yox et (varlığını yox etmək-heçlik fəlsəfəsi), gördüklərindən əlini-ətəyini çək. *Afitabi-aləmara* “dünyanı bəzəyən, dünyanın bəzəyi olan” mənalarında işlənir. Dünyanı bəzəyən görünməzdir-bu yaradana işarədir. Danışıq dilində bunun ekvivalent ifadəsi *ey gözəgörünməz allah* qəlibində işlənir. Bu ideya başqa bir beytdə fərqli şəkildə təqdim olunur:

*Qəmindən başə dün həsrət əlilə ol qədər urdum
Ki, sübh olunca mürdə cismimi torpağa tapşurdum.*

Beyt mübaliğə üzərində qurulmuşdur: ayrılıq qəmindən həsrətin əli ilə başıma o qədər vurdum ki, sübh olanacan ölü bədənim torpağa tapşırıdım. Cismi torpağa tapşırmaq maddi bədənin timsalında fani olandan əl çəkmək, özünü fani -yox etmək, nəfsdən arınmaq mənaları ilə üst-üstə düşür.

Başqa bir beyt:

*Canü tən olduqca məndən dərdü dağ əksik degil
Çıxsa can, xak olsa tən, nə can gərək, nə tən mana*

Can və bədən olduqca məndən dərd və qəm azalmaz, canım çıxsın, bədənim torpaq olsa, bunların heç biri mənə gərək olmaz. *Can* sözü bu beytdə nəfəs mənasında işlənir. Nəfəsin canı tərək etməsi, əzablardan xilas olaraq bəqa mülkünə çatmaq, əbədi səadətə yaradana qovuşmaq mənasını verir. Bu tamamilə ölüb getmək mənasında deyil. Başqa beytdə şair bir qədər dərin şərh verməyə çalışır:

*Fəna mülkünə çox əzm etmə, ey dil, çəkmə zəhmət kim,
Bu tədbir ilə dəf'i-dərdi-hicran eyləmək olmaz.
Dəhanın üzrə lə'lin istəmiş dil, dəf'i müşküldür,
Görünməz hiç cürmü (günahı), yox yerə qan eyləmək olmaz.*

Ey ürək, fəna mülkünə zəhmət çəkib çox meyl etmə. Bununla hicran dərini yox etmək olmaz. Ürək sənin ağzın üzərindəki qırmızı dodaqlarını istəmiş, bundan əl çəkmək, bu istəyi dəf etmək çətindir və günah sayılmaz. Görünməyən günaha görə qan tökmək olmaz. Bu misralarda *dəhanın üzrə lə'lin* birləşməsinin bir neçə məna qatı görünür: a) ləl- rəmzi olaraq al dodaq mənasını daşıyır, b) dodaq həm də ilahi nəfəsə, tanrının can üfürməsinə işarədir. Bu qatlar açıldıqda zahiri obrazlılıq içərisində *dəhanın üzrə lə'lin* birləşməsi elə ağzın sirri mənasını ifadə edir. Sonuncu beyt də bu fikri təsdiqləyir:

*Füzuli, aləmi-qeyd içrəsən, dəm urma eşqindən,
Kəməli-cəhl ilə də'vayi-irfan eyləmək olmaz.*

Füzuli dünya, aləm qeydindəsən, dünyaya bağlısan, eşqdən dəm vurma, cahillik kamalı ilə irfan davası etmək olmaz. Ruhi təkamül yoluna düşüb, onun mərhələlərini qət edənlər, irfan əhli, irfan sahibi olur. Maraqlı fiqurlardan biri

cümlədəki fikrin formaca inkar və təsdiqdə verilməsidir. Söz, ifadə elə seçilir ki, formanın əksi-inkarda təsdiq, təsdiqdə inkar məzmunu daha qabarıq diqqət çəkir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri zahiri görünüşdə bir eşq hekayəsi, batini müstəvidə təsəvvüf fəlsəfəsinin təqdimidir. Xüsusilə Məcnun eşq yolunda ruhi təkamül keçən obraz və filosofdur:

*Biz bir ruhuz iki bədəndə
Bizdə ikilik nişanı yoxdur
Hər birinin özgə canı yoxdur
Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən.
Bir can ilə zindədir iki tən.*

T. Hacıyev Füzuli dilinin elmiliyindən danışarkən qeyd edir ki, elmiliyin onun dilində başqa təzahürü təşbihləndirmə prosesində fiziki-təbii və psixoloji-mənəvi cəhətlərin əlaqələndirilməsindədir. Bu zaman bədiilik elmi zəminə əsaslanır (27, s. 144). Füzuli təsəvvüf fəlsəfəsi ilə yanaşı, digər elmi bilikləri də söz-söz, misra-misra bədii dilin hüdudlarına sığışdırır, elmi səviyyə nümayiş etdirir:

*Hər kimin var isə zatında şərərət
(mərdimazarlıq) küfrü
İstilahati-ülum ilə müzəlman olmaz*

*Hər uzun boylu şücaət edə bilməz dəva
Hər ağac kim boy ata, sərvi xuraman olmaz
Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən
Təbə təğyir verib ləli-bədəxşan olmaz.*

Hər bir varlıq, maddə öz daxili irsi-genetik keyfiyyətlə-

rinin daşıyıcısıdır: kökündə, əslində(zat), xislətində mərdimazarlıq olanı elm öyrətməklə islah etmək, müsəlman etmək olmaz; hər uca boylu şücaət göstərən qəhrəman ola bilməz; qara daşı qırmızı rəngə boya, zahiri dəyişər, yenə öz xisləti ilə daşdır, Bədəxşan ləli olmaz.

*Qılsa vəslin şamımı sübhə bərabər, yox acəb;
Rəsmidir fəsl-i-bəhar olmaq bərabər ruzü şəb.
Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar bir vəchi var
Gəlsə aliqədrələr, fəqr əhli durmaqdır ədəb;*

Beytlərdə fiziki və mənəvi əlamətlər bir-birini tamamlayır: 1) bahar fəslində gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi vüsal şamının yanaraq gecəni gündüzə çevirməsi ilə eyniləşdirilir; 2) İkinci məqam: Günəş çəkildikdə kölgə düşər. Burada Gün və gözəl qarşılaşdırılır. Gözəllik və işıq rəmzi Günün gözəlin kölgəsi düşən yerdən ayağa durmasının səbəbi var, çünki ali dəyərlilər, yüksək qədirlilər (gözəl) gələndə rütbəcə kiçiklər (Günəş) ayağa durar. Xalq arasında böyük gələndə kiçiyin ayağa durması ədəb qaydası xatırlanır. Gün və gözəl qarşılaşmasında gözəl daha üstün mövqedə təqdim olunur, təşbeh və mübaliğə bədii fikri qüvvətləndirir.

*Silki-əhli-halə çəkmiş zahidi aşki-riya
Mis kimi kim, sim qədrin buldurur simab ona*

Burada Füzuli özünün kimya elminə aid biliyini nümayiş etdirir, hətta kimyəvi reaksiyaya işarə olunur, kimyəvi prosesdən təşbeh kimi istifadə olunur: civə reaksiyaya girərək qaralmış gümüş və misi təmizləyib təbii rənginə qaytarır. Bu proseslər fonunda zahid və aşiq obrazlarının mahiyyəti açılır, yəni yalançı göz yaşları zahidi əhli-hal cərgəsinə

salmış, lakin civə öz kimyəvi xassəsi ilə misi gümüşdən ayırdığı kimi, həqiqi və yalançı aşıqlərin də göz yaşları seçilir. Kimyəvi prosesdə civə maddəsi, mənəviyyat aləmində eşq əsas keyfiyyəti üzə çıxarır. Burada bir məqam da diqqəti çəkir: birinci misradakı fikir feilin təsdiqində verilsə də, mənə inkardadır. Yəni yalançı göz yaşı zahidi hal əhli etməz. Yalan pərdəsi götürülər, siması açılar, gerçək üzə çıxar.

Ləblərin əksin alıb, bağa girər hərdəm su

Rəşkdən (qısqanlıqdan) qan içirir bərgi-gülü-rənaya.

Beytdə suyun hər bir məlumatı özündə əks etdirə bilmək xassəsi və təbiətin su ilə cana gəlməsi, suyun həyatverici gücü bədii forma içərisində təqdim olunur. Bugünkü elmi araşdırmalarda maraqlı bir faktdan bəhs edilir ki, su informasiya-məlumat daşıma, ötürmə xassəsinə malikdir. Görünür, Füzulinin məşhur "Su" qəsidəsi də, ayrı-ayrı qəzəllərində su ilə bağlı beytlər də bu biliklərin ötürücüsü rolunda çıxış edir. Yuxarıdakı beytdə aparıcı motiv həm nominativ, həm də məcazi mənada təqdim olunur: su qısqanc bir aşıqdir. Qısqanc aşıq qəzəbli, qana susayan olar. Su da dağdıçı gücə malikdir. Su qısqanc aşıq kimi ona əhəmiyyət verməyən gözəlin al dodaqlarının rəngini alıb bağa girər və gül yarpaqlarına qan içirər-əlvanlıq verər.

Füzuli dilində çoxmənalılıq. Füzuli dilinin semantik xüsusiyyətlərindən biri də çoxmənalılıqdır. Füzuli xalq dilindən aldığı sözlərin həqiqi və məcazi mənalarını seçir, semantik şaxələnmə ilə çoxmənalılıq yaradır. S. Əlizadə elmi müşahidələrinin nəticəsi olaraq qeyd edir ki, Füzulinin doğma dilində yazdığı əsərlərdə *yətmək* sözü 20-dən, *çəkmək* sözü 40-dan, *tutmaq* sözü 50-dən çox mənə tutumuna malikdir (20, s. 23).

Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri dərdimdən təbib,
Kim degil sən bildigin, mən **çəkdigim bimarlıq-**

Böylə **çəksin**, kim fəlak lövhinə bir surət **çəkər**

Gün **çəkər** (sürtər, dartar) hər dəm göyə yerdən
ğübari-rahini,
Tutiya üçün, bəli yerdən göyə **minnət çəkər**.

Tutiya sözünün mənası *az tapılan, müqəddəs olan şey, gözə sürtülən dərman, yağ* deməkdir. Gözəlin ayağının tozu bu semantik tutumu, yəni müqəddəslik keyfiyyəti ilə günəşin işığını artırır. Beytin məzmunu belədir: Günəş gözəlin keçdiyi yolun tozunu hər dəm göyə çəkər. Bu tutuya üçün yerdən göyə qədər minnət götürər. Gözəlin keçdiyi yolun tozu tutuya qədər dəyərlidir. Burada gözə işıq vermək kimi məna şəxalənməsi yaranır. Günəşin dartıb gözünə sürtdüyü bu toz onun işığını artırır.

*Ey xoş ol məst ki, **bilməz** qəmi-ələm nə imiş (təsəvvür etmək),
Nə çəkər ələm üçün qəm, **nə bilər** qəm nə imiş (dərək etmək)*

Füzulinin dilində semantik söz qrupları dilin bədiilik və obrazlılığını təmin edən vasitələrdəndir:

*Gündüz-həbsim, gecə –nicatim
Gündüz mövtim, gecə-həyatım.
Olmuş dünümə günüm mütəbiq
Gün görməz imiş bəlalı aşıq.*

Şahsən mülki-mələhətdə, sənə **qullar** çox
Biri oldur ki, varıb Misrdə **sultan** olmuş

Və yaxud:

*Məskən, ey bülbül, sənə gəh şaxi-güldür, gəh qəfəs,
Necə aşiqsən ki, ahindən tutuşmaz xarü xə*

Beytdə *şaxi-gül-gül* kolu (budağı) qəfəsin antonimi olaraq azad məkan mənasını simvolizə edir.

Bədiilik və obrazlılıq. Füzulinin görkəmli tədqiqatçılarından olan S. Əlizadə qeyd edir ki, “Obrazlı təfəkkürün gücü özünü dildə sözün (mənacə), təfəkkürdə məfhumun (mahiyətcə) mücərrədləşməsi prosesində göstərir. Yəni hər hansı söz bədii obraz pilləsinə o zaman yüksəlir ki, abstraklaşdırma mərhələsindən müvəffəqiyyətlə keçir” (20, s. 15). Füzuli mükəmməl bədii nitq vasitəsilə elmi düşüncədən bədii düşüncəyə, obrazlı təfəkkürə keçid edir, bədii dili formalaşdırır. Bədiiliklə elmiliyin sintezində bədiilik önə keçir, elm batində gizlənir. Füzulinin şeir dili bədiilik vasitələri ilə zəngindir və sistemlidir. Təşbehlər, mübaliğələr, epitetlər bir tərəfdən şeir dilinin obrazlılığını, bədiiliyini təmin edir, digər tərəfdən lirizmlə elmiliyi elastik şəkildə birləşdirir:

*Xurşid xirməninə ura şölə-şölə od,
Ahım ki, ləhzə-ləhzə rəhi-asiman tuta;
Çıxmış ol şux bu gün tökməyə qanın görənin,
Girmə ey göz, kərəm et, qanıma, zinhar mənim;
Eşq sərgəştəsiyəm, seyli-sirişk içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvadən doludur pirəhənim.*

Sonuncu betydə bir neçə bədiilik vasitəsindən - mübaliğə, bənzətmə və litotadan istifadə olunmuşdur: eşqin avarasıyam, yerim göz yaşı selinin içindədir. Bir su qabarcığıyam (köpük) ki, köynəyim hava ilə doludur. Bu mükəmməl

obrazlılıqdır, aşıqın göz yaşlarının sel olub başından aşması və onun selin icinə düşməsi mübaliğəsindən sonra selə qərğ olan aşıq su qabarcığına, köpüyə bənzədilir. Hava ilahi nəfəs assosiasiyası yaradır və eşq mənasını ifadə edir. Sel içərisində hava ilə dolu olan su qabarcığı, köynək-(pirəhən) həm insana, həm də su qabarcığına aid olaraq maddi cild mənasını verir, obyekt və əlaməti əyani canlandırır – bu ardıcılıqla litota yaranır. İnsanın su köpüyü kimi axması əslində məzmunca təsəvvüfdəki heçlik anlayışına uyğun gəlir.

Tədqiqatlarda Füzulinin bədii dilində, söz sənətkarlığında təşbihlərin yeri və mükəmməlliyi xüsusilə qeyd olunur (28, s. 361-369; 59, s. 83). “Yığcam və ümumiləşdirilmiş idrak fəaliyyətində bənzətmə mühüm rol oynayır. Bənzətmə müqayisə tələb edir. Müqayisə qarşılaşdırılan tərəflərin əlamət və xüsusiyyətlərinin ya qismən, ya da tamamilə birindən digərinə ötürülməsi, köçürülməsi deməkdir” (20, s. 11). Abstraksiya gücləndikcə ifadə tərzində əlavə sözlər ixtisar olunaraq mükəmməl bənzətmə formalaşır. Füzulinin elmi bilikləri və şair təxəyyülü ona predmetlər, hadisələr, əlamətlər və s. arasında əlaqə, proses və münasibətləri dərk edərək ifadə etmək imkanı verir:

*Məni rəşk oduna **pərvanə tək**, ey **şəm**, yandırma,
Yetər xurşidi-rüxsarın çiraği-bəzmi-əğyar et!;
Ey Füzuli, ol sənəm əfğanına rəhm eyləməz,
Daşə bənzər bağı, tə'sir eyləməz əfğan ona;
Bu nə işdir ki, **bizi ignə kimi incəldib**,
Salır **iplik kimi** hər dəm bir uzun sevdəyə!
Yaxa çək edəni **başmaq kimi** salır ayağa,
Ey Füzuli, baq onun etdiyi istiğınayə.;*

*Bu təmənnədə ki, ol şəm' ilə həmsöhbət olam,
Dudi-ah etdi **dünüm tək günümü tar** mənim.
Səbzə tək qıldı Füzuli, çıxarıb əşk ayan,
Tən qübarində oxun hər necə pünhan etdim;*

Füzulinin təşbihləri “mükəmməl, fəlsəfi, qeyri-adi, sadə, xəlqi”dir və bu səviyyədən cəmiyyətin, xalqın, gündəlik həyatını, həmçinin intellektini əks etdirir (28, s. 361). Şairin bədii təqdimatında silsiləvi bənzətmələr obrazın zahiri və daxili keyfiyyətinin mükəmməl portretini yaradır, eyni zamanda, hadisələrin mənzərəsini təsəvvürdə canlandırır, dəqiqləşdirir. Bu bədii xüsusiyyət “Leyli və Məcnun” əsərində daha qabarıq nəzərə çarpır. Seçilmiş söz və ifadələr obrazların zahiri görüntüsünü psixoloji və emosional yaşantıları ilə vəhdətdə təqdim edir:

***Leyli demə – cənnət içrə bir hur,**
Məcnun demə – zülmət içrə bir nur.
Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə – bir yeganeyi-dəhr.
Məcnun demə – bir fəsaneyi-şəhr.
Leyli – çəmən-i-bəla nihali,
Məcnun – fələki-vəfa hilali.*

Füzuli dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri. Füzuli dilinin milliliyi daha qabarıq onun qrammatik quruluşunda özünü göstərir. T. Hacıyev qeyd edir ki, “Füzulinin qrammatik sistemində tarixiliyin də sözü var – xalqa gələcək milli ədəbi dili kimi xidmət edəcək bu qrammatika, birinci növbədə, XVI əsrin öz dilidir. Yəni burada sonrakı dövrlərə adlamayan dil faktları da var. Onların bir qismi, sadəcə, dildə gedən inkişaf

prosesi ilə, yeniləşmə ilə yanaşı, həm də təbii baş verən arxaikləşmə ilə bağlıdır” (28, s. 315). Füzulinin dilində xəbərlik kateqoriyasının *-durur* və *-dür* şəkilləri paralel işlənir; müasir dildəki hal şəkilçiləri olduğu kimi qalır, hal əvəzlənməsi müşahidə olunur. İsmnin fars dilinə uyğun hallanmasına Füzulinin dilində çox az təsadüf edilir (60, s. 57). Nitq hissələrindən sifətlər müasir dilə uyğun gəlsə də, bəzi fərqlər özünü göstərir: *başqa* sözü sifət kimi işlənmir, onun əvəzinə *özgə* işlənir. Onun dilində ərəb fars dillərindən gələn *bəyaz, siyah, səvad* sifətlərinə də yer verilir; *yaxşı* sözünün sinonim kimi *yey* işləkdir; saylarda ciddi fərq görünür, qeyri-müəyyən *çox* sayının *yüküş* variantına rast gəlmək olur; şəxs əvəzliliklərində *mən* və *bən* parelliyi müşahidə olunur; sonrakı dil mərhələsində arxaikləşən əvəzliliklər vardır-*ol, şol, kendi* öylə, böylə, *qanı, qanda, qanğa, qaçan, qamu*; XVI əsrə qədər yazılı dildə olan *oş / uş, uşbu, şu* Füzuli dilində az və ya heç işlənməmişdir.

Ə. Dəmirçizadə Füzuli dilinin lüğət tərkibinin 50-60 faizinin feillərdən ibarət olduğunu, əslən feil olan alınma sözlərin feil kimi işlənmədiyini, milli dil vahidləri ilə işləndiyini qeyd edir. Belə feillər iki qrupa ayrılır: 1) *et, eylə, qıl, ol* köməkçi feillər ilə alınma sözlərdən ibarət olanlar; 2) müstəqil feillərlə azərbaycanca və ya alınma sözlərdən ibarət olanlar (13, s. 197-198). Feilin zaman şəkilçiləri az fərqlə müasir dilin morfoloji əlamətləri ilə eynilik təşkil edir: nəqli keçmişin *-ib* variantı Füzulinin dilində müasir dildəki kimi III şəxsdən əlavə I şəxsdə də işlənir, indiki və gələcək zaman şəkilçiləri müasir dövrdə olduğu kimi qalır, *-ar* şəkilçisinin *-r* ünsürü ilə ifadə edilməsi müşahidə olunur. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında *-z* ünsürü işləkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, gələcək zamanın *-isər* şəkilçisinə Füzulinin dilində bir-

iki yerdə rast gəlinir (60, s. 68). Keçmiş zaman məzmunlu *idi*, *imış*, *isə* tam və yarımçıq variantda işlənir. Feilin əmr şəklinin I şəxs cəmdə *-əlim / -alim*, *-əvüz / -avuz*, I şəxs tək və cəmdə *-əyin / -ayın*, II şəxs təkdə *-ğıl / -gil* morfemləri; felin vacib şəklinin *məsdər və gərək* şəkli (*-malı*, *-məli* işlənmiş); müasir dildəki feli-bağlama şəkilçiləri ilə paralel sonrakı mərhələdə arxaikləşən şəkilçilər *-uban/-übən*, *-caq / -cək* şəkilçisinin qədim variantı *-kəç / -ğac*; köməkçi nitq hissələrindən *çün*, *üzrə*, *ilən birlə*, *uc*, *yana* və s. qoşmalar; *kim*, *ha*, *dəxi*, *barı*, *haşa* ədatları; *və* bağlayıcısı ilə paralel *ü / vü* əlaməti və başqa arxaik formalar müasir dildə işlənən digər variantlarla bərabər Füzuli dilinin əsas morfoloji əlamətləri hesab olunur: **Böylə** olur ki, *aşiqin işlər sitarəsi*.; *Ey Füzuli, mənzili-məqsudə yetmək istəsən*, **Hiç** rəhbər **yoxdürür** ətvəri-müstəhsən kimi.; *Bən nə qıldım kim, nəsim navəki-dilsuz olur*.; *Ey Füzuli, olubam* qərqeyi-girdabi-cünun, *Gör nə qəhrin çəkiram dönə-dönə dövrünün*.; *Qədəh tutmaqdan ikrah etməzəm*, *ta kim eşitdim mən*; *Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir sə'y qıl* *Kim, olam bu dərdə artıqraq* giriftar, *ey həkim!*; *Yar vəslin istəyən kəsmək gərək* candan təmə, *Hər kişi kim vəslə-yar istər, kəsin ondan təmə*; *Dustlar, mən naləvü fəryad qılsam, eyb iməs*, *Çərxi-bədməhrin əlindən dad qılsam, eyb iməs*; *Həvayi-eşq sərgərdanı olmuş girdibadəm kim*, *Savurdum göylərə toprağımı hər qanda kim*, *durdum*.; *Təcərrüd seyrinə sayəmdən özgə bulmadım həmrəh*; *Şəkərdən olıcaq* mey qətrəsü guya həram olmaz; *Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəç*; *Nə gördü badədə, bilmən* ki, *oldu badəpərəst*; *Baxuban* nərgisə, əyyar gözün qıldım yad; *Gəl mənim tədbiri bihudəmdə sən bir sə'y qıl* *Kim, olam bu dərdə artıqraq* giriftar *ey həkim*; *Ey Füzuli, ola kim* rəhm

edə yar əfğanına, Ağlagil zar, onca kim, zar ağlamaq imkanıdı; Eşq daminə giriftar olalı zar olubam, Nə bəladır ki, ona böylə giriftar olubam; Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarun və s.

Bədii nitqin dil faktlarının struktur-məna funksionallığı sintaktik qəliblə müəyyənləşir. Nitqin formalaşmasında, düşüncənin dolğun təqdimində ağırlıq sintaksisin üzərinə düşür. Sənətkarın oxucuya ötürdüyü informasiyanın intensiv qavranmasında sintaktik struktur həlledici rol oynayır. Füzulinin yaradıcılığında sintaktik-qrammatik quruluş nəzm və nəsr sintaksisi şəklində özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin nəsr nümunələrinin dili onun şeir dilinə nisbətə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xüsusilə “Divan”ının və “Leyli-Məcnun”unun “Dibaçə”lərində, “Hədisi-ərbəin” tərcüməsinə nəsr ilə yazılmış “Müqəddimə”, “Şikayətnamə”nin giriş hissəsində klassik dilə məxsus olan əcnəbi dil elementlərinin, iza-fətlərin çoxluğu, silsiləvi cümlə tipləri, mürəkkəb cümlələrin işləkliyi müşahidə olunur. Lakin bunun müqabilində, Füzulinin nəzm yaradıcılığı sintaktik strukturun milliliyi və mükəmməlliyi ilə seçilir. T. Hacıyev göstərir ki, Füzuli dilinin aydınlığı, şəffaflığı onun sintaksisi ilə bağlıdır. Füzuli sintaksisində boşluq yoxdur, bir kiplik var. Artıqlıq da yoxdur, əskiklik də” (28, s. 320). Deməli, Füzuli daha çətin bir işin öhdəsindən gəlir və nəzmdə, şeir dilində sintaktik quruculuğu həyata keçirir. Tofiq Hacıyev Füzuli dilinin sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən şairin ədəbi dil fəaliyyətində sintaktik quruculuğunu onun Azərbaycan dilinin, türkcənin tarixində ən böyük xidməti kimi dəyərləndirir və bunun açıq şərhini verir: “Hökm, fikir, bədii düşüncə, düşüncənin bədiliyi və ya elmiliyi sintaksisin mexanizmi ilə gerçəkləşir. Dilin melodiyası fonetikada, mükəmməlliyi sintaksisdə üzə çıxır”. Ona görə ki,

“söz birləşməsindən mürəkkəb cümlə sintaksisinə qədər bütün qrammatikası danışıq dilinin və elmi quruculuğun üstündə durur” (28, s. 320-321). Füzulinin “Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü” dil prinsipi sintaksisdə daha fəal görünür, yığcamlıq, konkretlik, dəqiqilik, sintaktik maneəvlər onun dili üçün səciyyəvidir.

Füzulinin nəzm sintaksisində Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinin işləkliyi müşahidə olunur, bununla belə onun dilində əcnəbi dil faktı kimi izafətlərin də çəkisi ağırdır, müasir dildə işlənən sadə və mürəkkəb cümlələrin bütün tipləri Füzuli dilində işlənir. Sintaktik formalar şairin nəzm sintaksisində üslubi cəhətdən maraqlı konfigurasiyalar yaradır: iki misraya yeddi cümlə sığdırılır. Bu nitqin lakonikliyi, məzmunun əlvanlığını təmin edir və sadə cümlələrdən ibarət mürəkkəb cümlədə informasiyanın çoxluğuna baxmayaraq, məlumatlar çevik qavranılır, danışıq ahəngi nitqi tənzimləyir:

*Dust bəpərva, fələk birəhm, dövrən bisükun
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun*

Mürəkkəb cümlələrin hər tipinə Füzuli yaradıcılığında rast gəlinir. Şair tabeli mürəkkəb cümlələrin həm müxtəlif növləri, həm də qarışıq tiplərindən, hər növ budaq cümlələrdən geniş istifadə edir:

*Eşq işcrə əzab olduğun ondan bilirəm ki,
Hər kimsə ki, aşiqdi işi ahü fəğandır.*

Beytdə mübtədə budaq cümləli tamamlıq budaq cümləsinin struktur mürəkkəbliyi anlamada çətinlik yaratmır. Danışıq dilinə uyğun sintaqmatik bölgü aydınlığı təmin edir.

Dedim-dedi formatlı sintaktik struktur əruzun vəzn ölçüsü çərçivəsində danışıq ahəngini təmin edir:

*Yar hali-dilimi zar **bilibdir, bilirəm,**
Dili zarımda nə kim var, **bilibdir, bilirəm***

*Yari ağyar bilibdir ki, mənə yar olmaz,
Mən dəxi onu ki, ağyar **bilibdir, bilirəm.***

*Yar həmsöhbətim olmazsa, Füzuli, nə əcəb,
Özünə söhbətimi ar **bilibdir, bilirəm.***

Tabeli mürəkkəb cümlələrlə Füzuli şeir dilinin musiqi-liliyini təmin edir, Təsadüfi deyil ki, onun qəzəlləri muğam musiqisində geniş istifadə olunur:

*Qüdrətim yox ki, qılam kimsəyə şərhi-qəmi-dil
Öylə kim, arizəyi-hicrilə bimar olubam;
Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz canına;
Canını canana verməkdir kəməli aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanını;*

Cümlələrin adi danışiq intonasiyası mürəkkəb cümlə strukturunu özünə tabe edir, söhbət effekti yaradır. Bu da qəzəlin yadda qalmasını təmin edir:

*Vəfa hər kimsədən kim, istədim, ondan cəfa gördüm
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm
Kimə kim, dərdimi izhar qıldım istəyib dərman
Özümdən həm betər bir dərdə onu mübtəla gördüm
Füzuli, eyb qılma üz çevirsəm əhli aləmdən,
Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm.*

Füzuli sözün yerini mətn içərisində elə tənzimləyir ki, bir söz bütün mətni idarə edir. “**Ya rəb**, bəlayi eşq ilə qıl aşina məni” misrası ilə başlayan qəzəldə *ya rəb* xitabı əvvəldən

axıra qədər bütün misralara aid olur, struktur-semantik təsir gücünü qoruyb saxlayır (Bax: 27, s. 151).

*Ya rəb, bəlayi eşq ilə qıl aşına məni
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!
Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni!
Olduqca mən götürmə bəladən iradətim,
Mən istərəm bəlanı, çü istər bəla məni!
Nəxvət qılıb nəsib Füzuli kimi mənə,
Ya rəb, müqəyyəd eyləmə mütləq mana -məni!
(Məni özümdən asılı etmə)*

Füzulinin dilində maraqlı sintaktik fiqurlardan biri də *ləffü-nəşr* üsuludur (Bax: 28, s. 370). Bu forma məntiqi ardıcılığa əsaslanır, şeir dilində sintaktik yığcamlıq yaradır, dilə çeviklik gətirir.

*Bülbüli-ğəməzəyəm, bağü bəharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü sərvü səmənim*

Beytin birinci misrası tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir. İkinci misrada *ləffü-nəşr* üsulundan istifadə edilmişdir. Bir-birinə -ü, -vü vasitəsilə bağlanmış sözlər məntiqi ardıcılıqla düzülmüşdür və üç cümlənin ifadə etdiyi fikir bir cümlə daxilinə sığışdırılmışdır. Sıralama vasitəsilə öncə bənzəyən sonra bənzədilənlər təqdim edilir. Misranın sintaktik açılışı belədir: dəhanın qönçədir, qəddin sərvdir, rüxün səməndir.

Füzulinin sənətkarlığı, dildən istifadə məharətini F. Köp-rülü belə dəyərləndirir: Füzuli “külliyyatı ilə türk dilini yüzil-lərlə yabançı təsirlərdən qorumağa müvəffəq olmuşdur” (46, s. 41). Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq

dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrünün bütün funksional imkanlarını nümayiş etdirir. O, dilin “leksik-qrammatik və üslubi sistemindəki xəlqi istiqaməti, daxili qanunauyğunluqlarla sabitləşən cəhətləri əsas götürüb, yaradıcılığı boyu mühafizə və inkişaf etdirmiş, ədəbi-bədii dil sahəsindəki məramını axıradək həyata keçirmişdir” (20, s. 26). “Xalqın mənəvi-əqli düşüncə tarixində Füzuli bir mərhələdir, o özünə qədərki düşüncə tərzini ümumiləşdirir və yeni dövr üçün zəmin hazırlayır” (27, s. 153).

Mövzu üzrə suallar

1. T. Hacıyev milli ədəbi dilin formalaşmasında Füzulinin rolunu necə dəyərləndirir?
2. Füzulinin sözə münasibətində hansı düşüncə tərzini öz əksini tapır?
3. Füzuli “Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur” deyərəkən nədən şikayətlənirdi?
4. Füzulinin dilində xəlqilik necə əks olunur?
5. Füzuli dilinin elmilik necə əks olunur?
6. Füzuli dilinin leksik quruluşunda hansı səciyyəvi cəhətlər özünü göstərir?
7. Füzulinin dilində arxaik leksikanın işlənmə tezliyi özündən əvvəlki sənətkarlarla müqayisədə necə müəyyənləşir?
8. Füzuli dilində bədiilik yaradan dil vahidləri hansılardır?
9. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu Füzulinin əsərlərində necə əks olunur?
10. T. Hacıyev nə üçün Füzulini milli ədəbi dilin yaradıcısı, banisi hesab edir?

MİLLİ ƏDƏBİ DİLİN YENİ MƏRHƏLƏSİ VƏ ƏDƏBİ DİLİN SONRAKI İNKİŞAFININ ÜMUMİ XÜLASƏSİ

Azərbaycan ədəbi dil XVII əsrə qədər böyük zaman kəsiyində tarixi inkişaf yolunun müəyyən mərhələsini təməmləyir, keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olur. Bu mərhələ XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilin sabitləşmə dövrü və milli dilin yeni mərhələsinin başlanğıcıdır. Bu mərhələdə klassik dil öz yerini danışmaq dilinə verir. Bəzən XVII əsr ədəbi dilin tənəzzül və durğunluq dövrü kimi dəyərləndirilir. T. Hacıyev isə Azərbaycan milli ədəbi dilinin hər zaman yüksələn xətt üzrə getdiyini xüsusi vurğulayır. Onun fikrinə görə, bir ədəbi formanın zəifləməsi, digərinin yeni inkişaf xəttinə düşməsi tənəzzül adlana bilməz (28, s. 401). M. Cahangirov qeyd edir ki, “Klassik üslub (klassik dil təzahürü – S.Sadıqova.) xəttinin “zirvədən enmə”, xalq ədəbi dili üslub (xalq dili təzahürü) xəttinin isə eyni zamanda və eyni nisbətdə “zirvəyə qalxma” prosesi XVII əsrin ikinci yarısından get-gedə fəallaşdı”, nəticə etibarilə XVIII əsrin birinci yarısında dil təzahürlərinin təkamül gedişi müəyyənləşdi. O, dil təzahürlərinin yer dəyişməsini təhlil edərkən göstərir ki, “Bununla da klassik kitab xəttinin XVI əsrdə Füzuli zirvəsi, mahiyyətə, xalq ədəbi dili üslub xəttinin XVIII əsrdə Vaqif zirvəsi ilə əvəz olundu” (9, s. 104).

XVII-XVIII əsrlər ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə Azərbaycan mədəniyyəti milli məzmununda yenilənməyə başlayır: milli idarəetmə yaranır, Azərbaycan artıq fars, ərəb təsirlərindən uzaqlaşır, əcnəbi mədəniyyətin kultu qırılır, ədəbi janr və əcnəbi dil elementləri zəifləyir. Bu hər sahədə, o cümlədən də dildə milli keyfiyyətlərin artmasına səbəb olur, millilik artdıqca milli ədəbi janrlar fəallaşır, realizm həyat

faktı kimi aparıcı olduğundan filoloji sahədə də realizm aparıcı faktora çevrilir.

XVII-XVIII əsrlərdə hələ Füzuli məktəbi, divan ədəbiyyatı davam edirdi, “Qövsü Təbrizi və Saib Təbrizi, Məsihi, Fəzli Əfşar (XVII əsr), Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani (XVIII əsr) kimi böyük söz ustaları yazıb-yaradırdılar” (28, s. 386).

T. Hacıyev bu dövrdə ədəbi dil təzahürlərində qütblərin belə dəyişməsi səbəblərindən biri kimi klassik janrda yazıb-yaradan sənətkarların dilə yenilik gətirmədən Füzulini təkrarlamasında görür, onun sənətini mexaniki yolla davam etdirmələri ilə əlaqələndirir. Klassik şeir dilində yeniliyin daha cox frazeoloji vahidlərin işləkliyində özünü göstərdiyini qeyd edir: *eldən çıxmaq, işdən getmək, gözünə gəlməmək, əlini dişləmək (barmağını dişləmək mənasında), qədrini bilmək, qan udmaq və s.* (S. Təbrizi); *ayaqdan salmaq, başı daşdan-daşa dəgmək, ayağını düz qoymaq, qulaq tutmamaq, qulluğa bel bağlamaq, dil tökmək, əl-ayaq çalmaq, zəhmət çəkmək, qanı dolmuş, nəfəs çəkmək və s.* (Q. Təbrizi). Beləliklə, Füzuli məktəbi zəifləyir; klassik nitq təzahürü öz yüksəlişini dayandırır; leksik-frazeoloji zənginlik yaranmır. Bunun müqabilində isə divan ədəbiyyatı nümayəndələri ilə yanaşı, “xalq şeirinin Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq (Aşıq Abdulla), Saili, Xəstə Qasım kimi simaları yetişir”, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif ədəbiyyat tarixində “yeni məktəb yaradır”lar (28, s. 386). Bu amillərin təsiri nəticəsində xalq yaradıcılığı güclənir, milli ədəbi dil canlı xalq dilinə söykənir, milli ədəbi dil xəlqilik əsasında formalaşır, realizm yaradıcılıq tipi kimi vüsət alır, dildə **demokratikləşmə** baş verir, xəlqi leksika və frazeologiya işləklik qazanır. T. Hacıyev dövrün

ədəbi dil mənzərəsini təhlil edərkən bu dövr ədəbi dilində xalqı dil təzahürünün önə keçməsinə təsir edən bir sıra dil proseslərini də ətraflı analiz və təqdim edir. O göstərir ki, XVII əsr ədəbi dilində yeni inkişaf xətti kimi janr təkamülü baş verir. Artıq klassik üslub üçün səciyyəvi sayılan qəzəl, rübai, məsnəvi kimi şeir formaları bayatı, gəraylı, qoşma ilə əvəz olunur. XVI əsrdə Füzuli qəzəl janrını önə çəkirdisə, Vaqif və Vidadi yeni dövrün janr əvəzlənməsi və təkamülündən, milli ədəbi forma olan bayatıdan söz açır:

Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir

Bayatıda zehnin zirəklənibdir

Və yaxud:

Küllü-Qarabağın abi-həvası

Nərmə-nazik bayatıdır bayatı.

XVII əsrdə dilin tədricən xəlqiləşməsi və demokratikləşməsi prosesi nəticəsində üslubların aparıcı dil norması dəyişir. Bədii üslub nümunələrində klassik və xalq-danışıq dili qolları davam etsə də, xalq dili aparıcı mövqeyə keçir, danışıq dili təzahürü ədəbi normaya çevrilir (28, s. 410). Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdə bədii üslubun xalq-danışıq dili aparıcı dil-üslub funksiyasını yerinə yetirir. XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəlindən klassik şeir ənənəsinə paralel olaraq xalq şeiri janrları fəallaşır. Dövrün realist ədəbiyyatının yazılı dilinin hazırlanmasına folklor janrları içərisində ən çox bayatı dili təsir göstərir. T. Hacıyev bayatını dövrün üslubi təkamülündə “ən fəal janr” hesab edir. Bununla XVII əsrdə xalq yaradıcılığının imzalı qolu olan qoşma, gəraylı genişlənilir və “müəllifli-imzalı bayatı” yaranmağa başlayır. Bu şeir

növü klassik dilin fəlsəfiliyini öz üzərinə götürməklə yanaşı, XVII əsr Azərbaycan dilinin leksik qrammatik mənzərəsini əks etdirir. XVII əsrdə Kiçi Hüseyn, Bikəs, Mədəd, Əzizi, Sarı Aşıq və başqaları fəaliyyət göstərir (Bax: 28, s. 410-412). Aşıq-şairlər dövrün dil mənzərəsini tənzimləyirlər. T. Hacıyev Sarı Aşığı “xalq şerinin Füzulisi” adlandırır. Sarı Aşığın bayatıları Füzuli- məcnun aşıqlıyından Vaqifin dünyəvi aşıqlıyınə bir keçiddir. Eyni zamanda, dilinin bədii mənasına, ədəbi səlisliyinə və demokratik ifadə tərzinə görə bu, ədəbi dil yeniliyidir (Bax: 28, s. 412-415). Əsərlərindən məlum olur ki, o, yazılı ədəbiyyata, həmçinin Nəsimi fəlsəfəsinə yaxşı bələddir:

*Gözəllik soy iləndir
Şahmar da soy iləndir
Nəsimi tək bu Aşıq
Yolunda soyulandır;*

Nəsimi ənənəsi aşığın həm də dil və ifadə tərzində müşahidə olunur:

*Bu Aşıq zində degil
Ağlı özündə degil
Kim deyər haqq camalı
Yaxşı üzündə degil?*

Nəsimidə:

***Səni bu hüsni-camal, hüsni-kamal ilə görüb
Qorxdular həqq deməyə, döndülər insan dedilər.***

Sarı Aşığın bayatılarında sətiraltı, gizli mənalar, tapmaca tərzində söz söyləmək, müəmmalı, eyhamlı danışmaq klassik poeziyanın rəmzi dilinin xalq dilində təqdimidir:

*Mən aşıq qan ayağı,
Qan əli, qan ayağı,
Aşıq bir hikmət görüb
Üç başı on ayağı.*

*Mən aşığam bir ata,
Bir oğuldu bir ata.
Qırx dəvə, səksən qatır
Yüklənibdir bir ata.*

H. Araslı Füzulinin beyti ilə Sarı Aşığın bayatıları arasında bədii-estetik və linqvistik tipoloji uyğunluq görünür (28, s. 414):

Füzuli:

*Sanma kim, bülbül açar uçmağa balü pərini,
Gül yaxub anı, savurmuş gögə xakəstərini.*

Sarı Aşıq:

*Mən Aşığam qanlı gül
Qanlı savaş qanlı gül
Yemiş bülbül bağırını
Çıxmış ağzı qanlı gül*

Füzulidə gül bülbülü yandırır külnü havaya uçurmuş, Sarı Aşıqda gül bülbülün bağırını yarıb qanına boyanmışdır. Bu cür paralellik, söz ifadə uyğunluğu müxtəlif nümunələrdə də görünür:

Sarı Aşıq:

*Mən aşığam ağam gəl,
Ölməmişəm sağam gəl
Boynumda qəm zənciri,
Yolunda dustağam gəl!*

Füzuli:

*Şərhi-qəmə var min dəhanın
Tərpəndikcə çıxar fəğanın. (Məcnunun dilindən);*

Sarı Aşıq:

*Mən aşığam dərd əkdi
Dərman əkdi, dərd əkdi
Dərmana gedən təbib,
Gəl xəstəni dərd əkdi.*

Füzuli:

*Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var ey həkim
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim*

*Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri dərdimdən təbib
Kim degil sən bildiyin, mən çəkdiyim bimarlıq;*

Sarı Aşığın bədii dili frazeologizmlər, metaforlar, təşbihlər və mübaliğələrlə zəngindir.

*Mən aşıq didəm qanı,
Yaxanı didəm qanı.*

Könlümü qəm çürütdü,
Sinəmi didəm qanı

*Mən aşıq kəsər ayı,
Rəqibdən kəs arayı.*

*Camalın bir zərrəsi
Almas tək kəsər ayı.*

*Mən aşıq keçdi məndən
Ox dəydi keçdi məndən*

Yaxşıya körpü oldum,
Yaman da keçdi məndən;

*Geymişən misqalını,
Gey sallan misqalını.
**Desəm dəryalar tutmaz,
Dərdimin misqalını;***

*Qarşıda qəm oyanı,
El yatar, qəm oyanı.
**Dəryalar oya bilməz
Yuxudan qəm oyanı;***

T. Hacıyev qeyd edir ki, bədii səviyyə kamilliyi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşun Azərbaycan milli ədəbi dili ölçülərində təzahürü Sarı Aşığın qoşmalarında da özünü göstərir. Dilinin bədii mənasına, ədəbi cilalığı və demokratik ifadə tərzinə görə bu Aşığın dili Qövsü Təbrizi ilə Mola Pənah Vaqif dili arasında körpüdür. Aşıq qoşmalarında bəzən klassik dilin izafətlərindən istifadə edərək xalq şeir dilində ədəbi-ləşdirmə işi görür: *daği-həsərət, qəmzəyi-cəllad, xədəngi-bəla, huri-qılman, sərv-i-qamət, nəqqəşi-əzəl, əbri-hilalını, əbri-hilalını, səhrayi-xətin, çeşmi-qəzalını* və s.:

*Gədərdi sinəmdən bu **daği-həsərət**
Əgər sənin camalını görsəydim,
Əyilibən qəddim dönməzdü yayə,
İki **əbri-hilalını** görsəydim;
Kəbəyi-kuyindi aşığa merac,
Dərgahi -vəslinə tapılmaz əlac.
Səhrayi-xətindən alardım xərəc
Süzgün **çeşmi-qəzalını** görsəydim.*

Sarı Aşığın dili fəlsəfi məzmunu ilə Füzulinin xələfi, xalq şeir dilinə görə Vaqifin sələfidir. O, "xalq şeirinin dilində

fəlsəfi sistem yaratdı, onu ənənəyə çevrilən bir sahmana saldı. Xalq şerinin məlum klassiki oldu” (28, s. 415).

XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilində nəsr qolu inkişaf edir və nəsr dili bədii, elmi, rəsmi üslublar üzrə ayrılmağa başlayır; bədii nümunələrin nəsr qolunda həm orijinal əsərlər, həm də tərcümə əsərləri yazılır: Vəli Ərəşinin “Düzdü qazi” hekayəsi, Məhəmmədin “Şəhriyar” əsəri, Möhsün Nəsirinin “Lisanüt-teyr” və ya “Tutinamə” (Quşların dili), tərcümə əsəri “Kəlilə və Dimnə” (XVIII).

Nəsr dilində xəlqiləşmə prosesi özünü göstərsə də, klassik və xalq dili elementlərinin paralelliyi müşahidə olunur. Türkmənşəli və ərəb-fars mənşəli arxaizmlər işlənir: *kəndü, qat-yan, ismarlamaq-tapşırmaq, qaranquluq, xancaruhara, yəyağ-piyada, səgritmək-sıçramaq, baba-ata, ulu, nəsnə, yavru, buyruq-əmr; xud, hərgiz, mütəhəyyir, məşriq, mübaligə, qövm, ecaz-möcüzə, naməqul-ağlabatmayan, namövzun, şadrəvani, məşru, filhal*. Əcnəbi dilin ifadələrinə rast gəlinir: *başad ki, əz bəs ki; axiri-ömr, keyfiyyəti-tələbi-gənc, heyrani-naçar, şəxsi-bəzzaz,ərbabi-əhli-dünya, tədbiri- tərтіb*. Frazеoloji baxımdan da nəsr dili ilə şer dili arasında diferensiallıq görünür.

Məhəmmədin “Şəhriyar” əsərinin dili əsasən aydınlığı ilə seçilir, burada şifahi dil elementləri ilə yazılı ədəbi dil elementləri növbələşir. Əsərin giriş hissəsində klassik dilə məxsus qəlizlik özünü göstərir: “Raviyani-əxbar və mühəddisani-xoşgüftar, naqilani-dirərbar, tutiyani-şəkkərşikən, şirin asari hər əyyam keçən ruzigari-zəmanədən xəbər verir”. Sonra dil sadələşməyə doğru gedir: “Ey camaat, siz bilürsüz ki, müddəti-mədid mən övlad tərəfindən nə çəkdim. Əlhəmdillah xudayi-bari Şəhriyari mənə mərhəmət edüb və tərəhhüm qıldı və

biz də o vədədən bu yerətən xoşhal olub". Nəsr qolunun klasik-dil təzahürü mühafizəkarlığı ilə seçilir: I Şah Səfinin Mixail Romanova məktubunda əcnəbi dil materialları bolluq yara-dır, titullar, uzun-uzadı atributlar sadalanır.

Bədii üslubda olduğu kimi, XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin elmi üslubunda da iki dil təzahürü ayrılır: "...*ol binai-müstəsəlül-əsasdin kütah edüb, bu fəqiri-bisərü pa kim, guşeyi-xəmulda maliki-dinar olmaya... və s.* (Məsihinin "Vərqa və Gülşa» poemasının dibaçəsi, klassik dil təzahürü); "*On yed-dinci budur ki, zalımdan, yaxud sariqdən. Yaxudmal i-ğani-mətdən xəyanəti olan kimsədən bir şeyi iştira etməkdən saqı-na*" ("Ticarətə aid risalə", xəlqi dil təzahürü). Elmi üslub nümunələri içərisində xəlqi dil təzahüründə yazılan əsərlər-dən biri də Məhəmməd Ağdaşın Krım xanının sifarişi ilə yaz-dığı "Dərbəndnamə" əsəridir. Bu əsər məhz Azərbaycan di-lində yazılmışdır. T. Hacıyev əsərin Azərbaycan dilində ya-zılma səbəblərini belə təqdim edir: həmin dövrdə "Azərbay-can dili Qafqazda, Volqaboyunda, Ön Asiyada ümumi ünsiy-yət vasitəsi, ən azı, anlaşılan dil olmuşdur"; "xəzərlər ərəblə-rə məğlub olduqdan sonra Volqaboyuna çəkilməmiş, daha dü-rüstü – Həştərxan ətrafına çəkilməmiş, sonra Krımda sakin ol-muşlar" (28, s.467). Tədqiqatlar göstərir ki, Krım türklərinin dilində oğuz və qırçaq əsaslı iki dialekt mövcuddur. Bu, on-ların dilinin Azərbaycan, eləcə də oğuz dillərinə yaxınlığını şərtləndirir. Dil yaxınlığı və Azərbaycan dilinin geniş coğrafi ərazidə başa düşüldüyü nəzərə alınaraq əsər Azərbaycan di-lində yazılmışdır. Elmi üsluba aid digər əsərlər də yazılır. XVII əsrin əvvəllərində yazılmış "Şeyx Səfi Mənaqibi" əsə-rinin dili folklor-danışıq təzahürünə aiddir: "*Sultan Şeyx Sə-fiəddin.. buyurdu ki, İskəndər səyahət edərkən bir gün məşriq*

tərəfində bir dəniz kənarına gəldi". Bu dövrdə, həmçinin dəqiq elmlər üzrə: "Kitabi-ruznamə"; təbiət elmləri üzrə "Kitabi-tibbi-mənafe-ünnas"; ictimai elmlər üzrə "Səfəviyyə padşahları" və s. əsərlər yazılır.

XVII-XVIII əsrlərdə rəsmi-epistolıyər üslub nümunələri də vardır ki, bunlar ayrı-ayrı sərkdərlərin, dövlət başçılarının məktublarından, rəsmi inzibati-dövlət sənədlərindən, müxtəlif şəxslərin hakimiyyət orqanlarına şəxsi ərizə-məktublarından və s. ibarətdir (28, s.470).

XVII-XVIII əsrlərdə dil vahidlərinin işlənməsində sabitlik yaranır, əvvəlki dövrün dil faktlarına (fonetik, leksik, qrammatik) ancaq epizodik şəkildə rast gəlinir. Milli dilin yeni mərhələsində ədəbi dilin leksikasında xeyli fərq görünür, əvvəlki dövrə aid türkmənşəli arxaizmlər az sayda işlənir: *nəsnə*, *qonuşmaq* (danışmaq), *yeyrək* (yaxşıraq), *yey* (yaxa), *al* (hiylə), *biləsinçə* (özü ilə), *bulmaq* (tapmaq), *yağma* (talan), *bəy* (xal). Qeyri-qəti gələcək zamanın I ş. tək və cəmində -z işlənir. Eləcə də III ş. təkində -*dürür* xəbərlik şəkilçisi, -*yı* təsirlik hal şəkilçisi, əmr çəklinin I ş. təkində -*ayım*, I ş. cəmində -*alım* şəkilçisi (bu şəkilci arxaik formanın davamı deyil, Türkiyə türkcəsinə üslubi söykənmə faktı hesab edilir), feilin vacib çəklinin "məsdər+gərək" forması, -*gəc* feili bağlama şəkilçisi, *birlə//bilə* qoşması, -*ciləyin* şəkilçi-qoşması yeni dövrdə artıq norma səviyyəsində deyil, seyrək görünən dil faktlarıdır. Bu xüsusiyyətlər XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir (Bax: 28, s. 390-391).

Beləliklə, milli ədəbi dilin yeni mərhələsində dil norması bilavasitə Azərbaycan xalq türkcəsinin əsasında müəyyənləşir. Bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir:

-fonetik normada paralellik aradan qalxmağa başlayır:

kibi-*kimi*, bin-*min*, bən-*mən*, qanı-*hanı*, qamu-*hamı*, aqşam-*axşam* və s

-ərəb əlifbasının orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq ahəng qanunu bəzən gözlənilir, bəzən pozulur.

-səs düşümü baş verir: ol-*o*, kim-*ki*, birlə-*ilə*

-alınma sözlər milli fonetik-fonoqrafik cildə işlənir. zülüm-*zulum*, lalə-*lala* və s.

-leksik normada paralel işlənən oğuz-qıpçaq elementləri sabitləşir: qılmaq(etmək)-*eyləmək*, varmaq-*getmək*, ayıtmaq-*demək*, oqumaq- *çağırmaq*, yazı-*çöl* və s.

-çoxlu sayda türk mənşəli leksika arxaikləşir; qeyri-türk mənşəli leksika müəyyənləşir, onların böyük əksəriyyəti lüğət fonduna keçir; Avropa mənşəli leksikaya rast gəlinir; məişət leksikasının ədəbi dilə axını başlayır.

Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdən yeni istiqamətdə inkişaf edən Azərbaycan ədəbi dilinin normalaşma prosesi XIX əsrdə demokratikləşmə istiqamətində davam edərək dilin bütün qatlarını əhatə edir. XIX əsr ədəbi dili üslublar sisteminin tam müəyyənləşməsi, yeni janr və üslub elementlərinin formalaşması ilə başa çatır. XX əsrin əvvəllərindən 30-cu illərə qədər ana dilinin saflığı məsələsi ədəbi dilin tarixində aparıcı dil prosesinə çevrilir.

Azərbaycan ədəbi dili uzun tarixi inkişaf yolu keçərək bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Ən əsası isə bu dil ən qədim dövrdən bu günə qədər nəsillər arasında zehni-intellektual-informativ əlaqəni yerinə yetirmə funksiyasını qoruyub saxlayan milli kimlik vəsiqəsi və bütün varlığı ilə milli mənlilik düşüncəsini bu gündən gələcəyə ötürən bütöv, möhkəm bir sistemdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 384 s.
2. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 252 s.
3. Abdullayeva M. Elm özünü bilməkdir / Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyinə həsr olunmuş “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: dil, üslub, ideya problemləri” adlı elmi konfransın materialları 6-7 dekabr 2019-cu il. – 283 s., s. 4-8.
4. Abdullayeva M. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2009, – 368 s.
5. Abdullayev K. Seçilmiş əsərləri: [7 cilddə]. I c. – Bakı: Mütərcim, – 2020, – 780 s.
6. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (XIII-XIV əsrlər). [4 cilddə]. I c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 478 s.
7. Babayev Y.M. XIII-XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Monoqrafiya. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009, – 256 s.
8. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. – Bakı: Elm, – 1978, – 236 s.
9. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. II hissə. – Bakı: Elm, – 1989, – 280 s.
10. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə]. I c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 336 s.

11. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə]. II c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – 368 s.
12. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962, – 272 s.
13. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. – Bakı: Maarif, – 1979, – 268 s.
14. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. – Bakı: API, – 1959, – 161 s.
15. Əlişir N. Mühakəmətül-lüğateyn – İki dilin mübahisəsi. Çağatay türkcəsindən tərcümə. – Bakı: Yurd, 1999.
16. Əlişir N. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Öndər, – 2004, – 424 s.
17. Əlizadə S. Elm hərfdən başlanır (Məqalələr toplusu) I. – Bakı: Örnək, – 2002, – 175 s.
18. Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili. (mühazirə mətni). – Bakı: – 1966, – 32 s.
19. Əlizadə S. Orta əsrlər Azərbaycan yazı dili (Orfoqrafik-fonetik və morfoloji normaları). – Bakı: – 1985, 87 s.
20. Əlizadə S. Şah beytlər. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1995, – 172 s.
21. Əsgər Əhməd. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. – Bakı: Elm, – 2012, – 372 s.
22. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusli. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, – 1992, – 114 s.
23. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2016, – 348 s.
24. Əzizov E. Nəsiminin əsərlərində xalq danışığı dili xüsusiyyətləri / Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyinə həsr olunmuş “Klassik

- Azərbaycan ədəbiyyatı: dil, üslub, ideya problemləri” adlı elmi konfransın materialları. 6-7 dekabr 2019-cu il. – 283 s., s. 57-61.
25. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı-Poliqrafiya birliyi, – 1992, – 72 s.
 26. Göyüşov N. Təsəvvüf anımları və dərvişlik rəmzləri. – Bakı: – 2001, – 240 s.
 27. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Bakı: ADU, – 1976, – 156 s.
 28. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. – Bakı: Elm, – 2012, – 476 s.
 29. Hacıyev T., Budaqova Z. Azərbaycan dili. – Bakı: Elm, – 1992, – 200 s.
 30. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. – Bakı: Elm, – 1999, – 214 s.
 31. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı” tariximizin ilk yazılı dərsliyi. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014, – 344 s.
 32. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi. – Bakı: Maarif, – 1982, – 188 s.
 33. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. – Bakı: Maarif, – 1979, – 131 s.
 34. Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihah əl-əcəmiyyə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1993, – 336 s. [https://turuz.com/storage/Dictionary/2011/0334-Sahahul_ecem_sözluyu-hindushahi_sencer_nexcuvani-\(baki-sherq-gherb\)-farsca-turkce.pdf](https://turuz.com/storage/Dictionary/2011/0334-Sahahul_ecem_sözluyu-hindushahi_sencer_nexcuvani-(baki-sherq-gherb)-farsca-turkce.pdf)
 35. Xəlilov Ş.X. “Əsrarnamə”nin dili. – Bakı: Elm, – – 1988, – 188 s.
 36. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. – Bakı: Elm və

- təhsil, – 2012, – 688 s. <http://anl.az/el/Kitab/2016/xn-se1.pdf>
37. İmadəddin N. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə]. II c. – Bakı: Lider, – 2004, – 376 s.
38. İmadəddin N. Əsərləri: [3 cilddə]. I c. – Bakı: – 1973
39. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. [4 cilddə]. I c. – Bakı: Ozan, – 2006, – 512 s.
40. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. – Bakı: Təhsil, – 2003, – 584 s.
41. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. [10 cilddə]. III c. – Bakı: Nurlan, – 2008
42. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil). – Bakı: Elm, – 2018, – 492 s.
43. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeni tapılmış “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” adlı boyunun müzakirəsi. – Bakı: Türkologiya. №4. – 2019, s. 55-97
44. Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. – Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, – 1999, – 704 s.
45. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması. – Bakı, – 2019, – 160 s.
46. Köprülü M.F. Azəri. Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər: Xəlilov B., Ənsərli M. (Ləmbəli). – Bakı: Elm, – 2000, – 115 s. <https://docplayer.biz.tr/61766776-M-fuad-koprulu-az@ri-baki-elm.html>
47. Qazi Bürhanəddin. Divan (Tərtib edəni Ə.Səfərli). – Bakı: – 1988
48. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. – Bakı: Azərnəşr, – 1994, – 248 s.

49. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa”. – Bakı: Elm, – 1991, – 312 s.
50. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası. – Bakı: – 1970, – 566 s.
51. Məmmədəliyev V., Nəcəfzadə A. “Segah” muğamı və onun variantları. Konservatoriya elmi nəşr, № 4 (18). – Bakı: – 2012, səh: 99-105.
<http://konservatoriya.az/lib/Konservatoriya%202012-4.pdf>
52. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cilddə]. I c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, – 400 s.
53. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cilddə]. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, – 472 s.
54. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cilddə]. V c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
55. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: [6 cilddə]. VI c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
56. Məmmədova A. “Dədə Qorqud Kitabı”nın leksikası. – Bakı: – 2009, – 176 s.
57. Məmmədov V. “Dastani-Əhməd Harami” poemasının dili və üslubu. – Bakı: Sabah, – 2001, səh. I-XVII, 1-132.
58. Məhəmməd. Şəhriyar. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 216 s.
59. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2018, – 348 s.
60. Mirzəzadə H. M.Füzulinin dili. – Bakı, – 1965, – 93 s.
61. Nağısoylu M. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi. – Bakı: Nurlan, – 2005, – 242 s.
62. Nağısoylu M. Seçilmiş əsərləri. II cild. – Bakı: Elm, – 2017, – 652 s.

63. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə M.Əlizadəninidir. – Bakı: Elm, – 1981
64. Sadıqova S. Dil və düşüncə. Filologiya məsələləri. № 5. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2022, s. 178-190.
65. Sadıqova S. Nəsiminin dilində saylar / B. Çobanzadənin 120 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: BDU, – 2013, s. 156-162.
66. Sadıqova S. Nəsimi yaradıcılığında insan konsepti: fiziki-bioloji və mental-mənəvi qavramalar. Nesimi kitabı. – Sivas: – 2019, s. 311-325.
67. Sadıqova S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında söz, nitq və milli ifadə tərzii. Words, Speech And National Style Of Expression In Nizami Ganjavi's Wor “Вісник науки та освіти (Серія “Філологія”, Серія “Педагогіка”, Серія “Соціологія”, Серія “Культура і мистецтво”, Серія “Історія та археологія”): журнал. – Kiev, – 2023. № 2(8). – 770 s., s. 28-39.
68. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. – Bakı: – 2008, – 170 s.
69. Şeyx Fəridəddin Əttar. Təzkiyətül-Övliya. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, – 796 s.
70. Şühədanamə. – Bakı: Elm, – 2019, – 681+334 s.
71. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqudun söz dünyası. – Bakı: – 2006, – 471 s.
72. Zeynalov F. Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. – Bakı: ADU, – 1980, – 111 s.
73. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. – Bakı: Maarif, – 1981, – 348 s.

Türk dilində

74. Adile Ayda. Etrüskler (Tursakalar) türk idiler. (ilmi deliller). – Ankara: – 1992, – 391 s.
75. Ahmet Bican Ercilasun Dede Korkut'un yeni nüshası üzerine konu – bağlantılar – yer – zaman – okuyuş. – Bakı: Türkolojiya. № 2. - 2019, s. 92-98
76. Banarlı N.S. Resimli Türk edebiyatı tarihi. Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar. I hisse. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, -1983, -624 s.
<https://turuz.com/storage/2011-her konu/1266-1-Resimli Turk Edebiyati Tarixi-Destanlar Devrinden Zamanimize Qeder-1-Nihad Sami Banarli-1983-668s.pdf>
77. Banarlı N.S. Turkcenin sırları. 13. Baskı. Kubbealtı Neşriyatı, 314 s.
http://esgici.net/021_016/turkcenin%20sirlari%20Nihad%20Sami%20Banarli.pdf
78. Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, - 1968, - 320 s.
79. Gazi Özdemir. Allahın tek dini İslama son devet Kuran. Akıcı anlam türkceli ve öğretici güncel yorumlu. – İstanbul: Çağoloğlu, - 2022, - 689 s.
80. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: – 1984, – 415 s.
81. Metin Ekici. Dede Korkut Kitabı. Soylamalar ve 13. boy. Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi. - İstanbul: Ötüken, – 2019, – 219 s.
82. Necati D. Oğuzname (Atasözleri). I c. – İstanbul: – 2021, – 360 s.

83. Necati D. Türklərin ən eski destanı Ulu Han Ata Bitigi. – İstanbul: – 2020, – 150 s.
84. Necati D. Dede Korkut destanı. – İstanbul: – 2019, – 389 s.
85. Osman Nedim Tuna. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dilinin yaşı meselesi. – Ankara: – 1990, – 57 s.
86. Zeki Velidi Togan. Umumi türk tarixinə giriş. I cild. – İstanbul: Enderun Kitabevi, – 981, – 540 s.

Özbək dilində

87. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Саккизинчи том. Хамса Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти, - 1991.

Rus dilində

88. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, – 1969, – 384 с.
89. Древнетюркский словарь. - Ленинград: Наука, – 1969, – 677 с.
90. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, – 1989. – 283 с.

İnternet resursu

91. Adilə Ayda. Türk” kəlməsinin mənşəyi haqqında bir nəzəriyyə. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1412/tur>
92. <https://medeniyyet.az/page/news/12622/-Ustadlar-ustadi-Dirili-Qurbani.html>

93. Həşimli H. “Şeyx İzzəddin Həsənoğlunun bir qəzəli haqqında”. Ədəbiyyat qəzeti. 14.02.2018.
<http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1364-seyx-izzeddin-hesenoglundun-bir-qezeli-haqqind>
94. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri. “Kəvamilüt-təbir”. <https://azkurs.org/mohsun-nagisoylu-xvi-esr-azerbaycan-tercume-eseri-kevamilut-te.html>
95. <https://sempozyum.sdu.edu.tr/dedekorkut/izlence.html>;
96. <https://www.youtube.com/watch?v=CkcZOfgK3Ug>
97. <http://qafqazlife.blogspot.com/2008/10/qafqaz-universitetinin-trk-dili-ve.html>
98. <https://erevangala500.com/page/84.html>
99. http://afadqurbanov.az/books/6.%20M%C3%9CAS%C4%B0R%20AZ-N%20%C6%8FD%C6%8FB%C4%B0%20D%C4%B0L%C4%B0_maket_Sayfa-454.pdf. (MÜASİR AZ-N ƏDƏBİ DİLİ.indd (afadqurbanov.az)
100. <https://amasya.ktb.gov.tr/TR-59522/sabuncuoglu-tip-ve-cerrahi-tarihi-muzesi.html>. [Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi \(ktb.gov.tr\)](http://Sabuncuoğlu Tıp ve Cerrahi Tarihi Müzesi (ktb.gov.tr))

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Ədəbi dilin ümumi məsələləri	5
Azərbaycan dili və onun etnik mənşəyi.....	15
Ədəbi dilin dövrləri	40
“Dədə Qorqud kitabı”nın dili	63
XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili	103
XIII-XIV əsrlərdə bədii üslub	130
Qazi Bürhanəddinin dili.....	146
İmadəddin Nəsiminin dili	159
XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili	210
Şah İsmayıl Xətəinin dili	252
Füzulinin dili	270
Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi və ədəbi dilin sonrakı inkışafının ümumi xülasəsi.....	303
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	314

Sevda Muradxan qızı Sadıqova

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ
(XVII əsrə qədər)

Dərs vəsaiti

Nəşriyyat redaktoru: **Məryəm Qədimova**

Kompüter tərtibatı: **Azadə İmanova**

Üz qabığının dizaynı: **Sahib Adilov**

Çapa imzalanmışdır: 14.10.2025

Formatı: 60x84 ¹/₁₆. Həcmi 20,25 ç.v. Sayı 100 (I z.50)

BDU Nəşr Evi

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

e-mail:bduneshrevi@bsu.edu.az

www.bsu.edu.az